শ্রীশ্রীহেমচন্দ্র দেব গোস্বামী, আউনী আটীয় সত্রাধিকার।

শ্রীকৃষ্ণ।

(ভগবান্ শ্রীকৃষ্ণর জীবন-লীলা)।

শ্রীশ্রীযুক্ত হেমচন্দ্র দেব গোস্বামী,
আউনী আটীয় সত্রাধিকার প্রভু

প্রকাশিত।

"কৌমারীং দর্শয়ং শ্চেষ্টাং প্রেক্ষণীয়াং ব্রজৌকসাম্।
রুদন্নিব হসন্মুগ্ধবালসিংহাবলোকনঃ ॥২৮॥"
—শ্রীমদ্ভাগবত, তৃতীয় স্কণ্ড, দ্বিতীয় আধ্যা, ২৮শ শ্লোক।

সাহিত্যিক পেঞ্চনার,
শ্রীযুত পদ্মনাথ গোহাঞি বরুৱা, এম্, আর, এ, এচ,
প্রণীত।

প্রথম তাঙ্গরণ।
তেজপুর,
১৮৫২ শক।

GOVERNMENT OF ASSAM
Call No .....
DISTRICT LIBRARY.

মূল্য :—

(১) আদ্যলীলা খণ্ড, খনে ... ... ৩৲ টকা।
(২) মধ্যলীলা খণ্ড, খনে ... ... ৩।০ „ ।
(৩) অন্ত্যলীলা খণ্ড, খনে ... ... ৪৲ „ ।

All rights reserved by the Author.

DISTRICT LIBRARY
(HEM BARUA COLLECTION)
TEZPUR.

কলিকতা,

২নং বেথুন বো, ভারতমিহির যন্ত্রত

শ্রীসর্ব্বেশ্বর ভট্টাচার্য্যর দ্বারা মুদ্রিত।

উৎসর্গ।

ওঁ

হৰ-কৃষ্ণ

আৰাধনাৰ ফললাভ,

মোৰ

অষ্টম সন্তান—একেটি পুত্ৰ,

প্ৰাণাধিক

শ্ৰীমান্ হৰকৃষ্ণনাথ গোহাঞি বৰুৱা

'দেউতাকণৰ'

শিৰত

পৰমাৰাধ্য

আউনী আটীয় সত্ৰাধিকাৰ

শ্ৰীশ্ৰীহেমচন্দ্ৰ দেৱ গোস্বামী

ইষ্টগুৰুদেৱদত্ত

ইপাহি

আশীষ নিৰ্ম্মালি।

—০ঃ০ঃ০—

গ্ৰন্থকাৰ।

পাতনি।

—০—

'কৃষ্ণাস্তু ভগবান স্বয়ং"। সেই ভগবান শ্রীকৃষ্ণক বুৰঞ্জীৰ ভেঁটিত আসন দিয়াই এই "শ্রীকৃষ্ণ"ৰ মুখ্য উদ্দেশ্য। ভগবানৰ চৰিত্ৰ-কাহিনী নানা গ্ৰন্থত নানা অংশত নানা ভাৱে নিহিত ৰৈছে; সেই অংশৰাশি সঙ্কলিত কৰি পুঞ্জাকাৰকৈ প্ৰচাৰ কৰা 'শ্রীকৃষ্ণ"ৰ দ্বিতীয় উদ্দেশ্য। কৃষ্ণস্থিতি সম্বন্ধে আজিকালি ভাৰতীয় আৰু ইউৰোপীয় আধুনিক পণ্ডিতসকলৰ মাজত "নানা ঋষিৰ নানা মত"; পণ্ডিত মেক্সমূলাৰ প্ৰমুখ্যে জনদিয়েক পাশ্চাত্য পণ্ডিতে কৃষ্ণ-চৰিত কাল্পনিক, নাইবা অন্ততঃ আধ্যাত্মিক চিন্তাদৰ্শ বুলি হে মন্তব্য দিয়ে। বিগত সাহিত্য-ক্ষেত্ৰৰ সেই বিদগ্ধ পণ্ডিতমণ্ডলীৰ মন্তব্যৰ ওপৰত মন্তব্য দিবলৈ যোৱাটো আমাৰ পক্ষে ধৃষ্টতাৰ চিনাকি মাথোন। তথাপি, সিবিলাকৰ সমল-সঁজুলীৰে সৈতেই সিবিলাকৰ মতামতকে পোনাই লৈ, কৃষ্ণ-কাহিনী বুৰঞ্জীমূলক কৰা "শ্রীকৃষ্ণ"ৰ তৃতীয় উদ্দেশ্য। এই তিনটা মূল-উদ্দেশ্য কাৰ্য্যত কি ভাৱে ফলিয়ায়গৈ কব নোৱাৰিছোঁ এথোন; সি ভবিষ্যতৰ গৰ্ভত আৰু গুণগ্ৰাহী ৰাইজৰ বিচাৰাধীনত। পোনেই ওলাওঁতেই নিভুল-নিৰ্দ্দোষ হোৱাটো আটাইৰে ভাগ্যত নঘটে; এতেকে পোন্-প্ৰথমবাৰত যি দায়-দোষ ধৰা পৰে, তাক "শ্রীকৃষ্ণ"ৰ দ্বিতীয় তাঙ্গৰণত আনন্দেৰে সংশোধন কৰিবলৈ সংকল্প থাকিল।

পাতনি মেলিবৰ মন নাছিল। কিয়নো, ভাবিছিলোঁ, ভূমিকাৰ ভূমিতে ইও ঠাই পাব বুলি। পিচে, দৈবদুৰ্ব্বিপাকত, সেই ভূমিকা আচিবলৈ যি হাতত লৈছিল, তেওঁৰ ভূমিকা আমি আঁচিব লগাত পৰিলোঁ!—তেওঁ আন নহয়, আমাৰ প্ৰিয়তম লগৰীয়া সাহিত্যিক

বন্ধুপ্রবৰ প্রত্নতত্ত্ববিদ্ পণ্ডিত ৺ হেমচন্দ্র গোস্বামী। গাঙকে, "শ্রীকৃষ্ণ" বিনা-ভূমিকা-সাজেৰে বাজলৈ ওলাব লগিয়াত পৰিল ; তাৰ বাবে যি ত্রুটী ঘটে, তাক যেন বাইজে নিজগুণে মার্জ্জনা কৰে।

"শ্রীকৃষ্ণ" প্রণয়ণত পৌৰাণিক আৰু আধুনিক গ্রন্থাদি কিমান যে লুটিয়াব লগা হৈছিল, তাৰ লেখ দিবলৈকে টান, নাম লোৱাটো নিলগৰ কথা। গতিকে, তাৰ গ্রন্থকাৰ, প্রকাশক আৰু প্রবন্ধাদি লেখক সকলৰ সুকীয়া-সুকীয়াকৈ শলাগ লবলৈ গলে, এই ক্ষুদ্র পাতনিত ঠাইৰ নাটনি পৰিব। এতেকে, মুঠতে সেই সকলোৰে ওচৰত কৃতজ্ঞতা জনাই কোৱা যায় যে, সিবিলাকৰ গ্রন্থাদিৰ সহায় নোলোৱা হলে, তৰপে-তৰপে ৰাশি-ৰাশি পুৰণি সাহিত্যখনি খানি তাৰপৰা অমূল্য তথ্যপুঞ্জ উলিয়াই লৈ তাৰে সৈতে জগতৰ অদ্বিতীয় আদর্শ চৰিত্র "শ্রীকৃষ্ণ" আধুনিক সাহিত্য-সমলেৰে সজাই পোহৰলৈ উলিওৱাৰ সম্ভাৱনা নাছিল ; পৰোক্ষে "শ্রীকৃষ্ণ" হাতত নোলোৱা হলে, সেই অগণন, অভগন, অতুলন হিন্দুশাস্ত্ররাশিৰ যৎকিঞ্চিৎ সংসর্গ উপভোগ আৰু তাৰ সৌন্দর্য্য সন্দর্শনৰপৰা এই ক্ষুদ্র জীৱন আজীৱন বঞ্চিত হঁলহেতেন।

সামৰণত, এখনি ভক্তিভৰা শলাগৰ শৰাই আগবঢ়াই কোৱা যায় যে, আমাৰ নিজ আধ্যাত্মিক গুৰুদেৱ পৰম পূজনীয় শ্রীলশ্রীশ্রীযুক্ত হেমচন্দ্রদেৱ গোস্বামী আউনী আটীয় সত্রাধিকাৰ প্রভুৰ কৃপা-দৃষ্টি নপৰা হলে, "শ্রীকৃষ্ণ" ইমান সোনকালে পোহৰলৈ ওলোৱাৰ সম্ভাৱনা নাছিল। ইতি—

তেজপুৰ, অসম।
ভাদ, জন্মাষ্টমী, ১৮৫২ শঁক।

কৃষ্ণপাদ,
শ্রীপদ্মনাথ গোহাঞি বৰুৱা।

—:০:—

উপক্রমণিকা।

—:০:—

শ্রীকৃষ্ণলৈ এই বুৰঞ্জী-পুথিৰ ভেঁটিত আসন পতাৰ আগেয়ে কৃষ্ণৰ অস্তিত্ব ঠাৱৰোৱাৰ প্ৰয়োজন হৈছে। কিয়নো, সেই অস্তিত্বত আস্থাহীন 'নানা ঋষিৰ নানা মত' বিস্তৰ প্ৰচাৰিত হৈছে। সেই 'ঋষি'বৰ্গ দুইকৈ তিনি শ্ৰেণীত বিভক্ত। এটা শ্ৰেণীয়ে সেই অস্তিত্ব সমূলধ্বংস নামানে; আন এটা শ্ৰেণীয়ে তালৈ সন্দিগ্ধ চকুৰে চায়; আৰু আন এটা শ্ৰেণীয়ে সেই অস্তিত্বমূলৰপৰা গজা কৃষ্ণবৃক্ষৰ গজালিত অতিপ্ৰাকৃতিকতা, গা-গছত অলৌকিকতা আৰু ফুল-ফলত অনৈসৰ্গিকতালৈ আঙুলিয়াই এওাই দেখুৱায়। কিন্তু, এই ত্ৰিবিধ মতৰ এবিধৰ সংস্ৰৱ থকা সমলেৰেও বুৰঞ্জীৰ ভেঁটি বান্ধিব পৰা নাযায়। এতেকে, সেই তিনিওবিধ মত বাদ দি, সত্যতথ্য আৰু প্ৰত্যক্ষ সমলেৰে গঢ়িত চতুৰ্থ শ্ৰেণীৰ এটা মত গঢ়িলা লৈ ৰব নোৱাৰিলে, শ্ৰীকৃষ্ণক বুৰঞ্জীৰ ভেঁটিত আসন দিয়াটো অসঙ্গত হয়। গতিকে, সেই অৰ্থে, পোন্-প্ৰথমতে আমি এই কেইটা প্ৰশ্নৰ উত্তৰ কি পাওঁহক তাক ফঁহিয়াই চোৱা যাওক:—

(১) শ্ৰীকৃষ্ণ-চৰিত আখ্যান নে উপাখ্যান নে উপন্যাস?

(২) আখ্যান যদি, তাৰ আঁতি-গুৰি ক'ত?

(৩) উপাখ্যান যদি, তাৰ মূল ক'ত?

(৪) উপন্যাস যদি, তাৰ আদৰ্শ কোন্?

প্ৰথম প্ৰশ্নৰ উত্তৰত কৃষ্ণ-চৰিত আমি একে-আষাৰে আখ্যান বুলি কওঁ; দ্বিতীয়ৰ সমিধানত আমি তলত কৃষ্ণাখ্যানৰ আঁতিগুৰি খানি

উলিয়াই দেখুৱাবলৈ আগ বাঢ়িলোঁ; তৃতীয়ৰ সমিচাৰত কোৱা যায় যে, ইয়াৰ আংশিক উপাখ্যানছোৱাও আখ্যানছোৱাৰ আনুসঙ্গিককৈ দেখুৱা যাব; চতুৰ্থৰ উত্তৰ কাটি কোৱা যায় যে, তাৰ আদৰ্শ বিচাৰ কৰাৰ প্ৰয়োজন নাই, যিহেতু আখ্যান আৰু উপাখ্যানৰ স্বীকাৰ্য্যই তাক তেনেই সাবটি ধৰিছে; বিশেষতঃ, শ্ৰীকৃষ্ণ স্বয়ং জগতৰ আদৰ্শ।

পৌৰাণিক হিন্দুসাহিত্যৰ ৰাশি-ৰাশি মূলগ্ৰন্থৰ ভিতৰত ঘাইকৈ মহাভাৰত, হৰিবংশ আৰু পুৰাণত কৃষ্ণ-আখ্যান আৰু কৃষ্ণ-উপাখ্যানৰ বিপুল তথ্য পোৱা যায়, যদ্যপি কোনো এখনত ধাৰাবাহিকৰূপে কৃষ্ণ-কাহিনী লিপিবদ্ধ হোৱা নাই। অৰ্থাৎ, মহাভাৰতত যি ছোৱা বিস্তাৰিতকৈ আছে, হৰিবংশ আৰু পুৰাণত সি সেই দৰে নাই; আৰু হৰিবংশ আৰু পুৰাণত যি ছোৱা সুবিস্তাৰিতভাৱে আছে, মহাভাৰতত সেই ছোৱা সমূলঙ্কে নাই। সি যি হওক, এই তিনিবিধ গ্ৰন্থ যে হিন্দুৰ পুৰাবৃত্ত, বংশাৱলী আৰু ইতিহাসৰ চিনাকি দিয়ে তাত সন্দেহ নাই। মহাভাৰতক কুৰু-পাণ্ডৱৰ গাথা বুলিও আখ্যা দিয়া যায়।

মহাভাৰত মুঠেই এখন। মূল-মহাভাৰত ২৪০০০ শ্লোকেৰে পূৰ্ণ। ইয়াক স্বৰূপাৰ্থত পুৰাবৃত্ত, বা গাথা, বা কুৰু-পাণ্ডৱৰ বংশাৱলী বুলিলেও বুলিব পাৰি। গতিকে, ইয়াত কৃষ্ণকাহিনী সুকীয়াকৈ নাই। কৃষ্ণ-বান্ধৱ পাণ্ডৱৰ সংস্ৰৱত মাথোন অৱসৰ আৰু আৱশ্যকতা বুজি কৃষ্ণকথা কথিত হৈছে; সেয়ে কুৰুক্ষেত্ৰ মহাৰণৰ সংস্ৰৱত বিশেষ, কিয়নো তাৰ গৰ্ভতে জগতৰ অপূৰ্ব্ব, অনুপম আৰু উচ্চতম ধৰ্ম্মসূত্ৰ ভগবান শ্ৰীকৃষ্ণৰ শ্ৰীমদ্ভগৱদ্গীতা নিহিত ৰৈছে। মূল-মহাভাৰত সেই কালৰ বিচক্ষণীয়া পুৰাতত্ত্ববিদ্ বিদগ্ধ পণ্ডিত মহামুনি কৃষ্ণদ্বৈপায়ণ বেদব্যাসৰ দ্বাৰাই প্ৰণীত। ব্যাসদেৱে শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰায়

সমসাময়িক শাস্ত্রকাৰ। এতেকে, মহাভাৰতত কথিত কৃষ্ণকথা প্ৰকৃত আখ্যান ; সি ইতিহাসতকৈও স্বৰূপ, যিহেতু ইতিহাস তথ্যসংগ্ৰহ মাথোন, কিন্তু আখ্যান লেখকে দেখি-শুনি লিপিবদ্ধ কৰা ঘটনাসমষ্টি। এনেস্থলত, যি মহাভাৰতৰ আখ্যানমালা মানিব নোখোজে, সি শ্ৰীকৃষ্ণৰ অস্তিত্বও নামানিব পাৰে ; আৰু যি কুৰুক্ষেত্ৰ মহাৰণক উপন্যাসৰ বুকত ঠাই দিব খোজে, সি কৃষ্ণকাহিনীকো কল্পনাৰ পাখি পিন্ধাই উৰুৱাই পঠিয়াব পাৰে। কিন্তু, তৎপূৰ্ব্বতে তেওঁ মহাভাৰতত কৃষ্ণ-আখ্যান লিখোঁতা কৃষ্ণদ্বৈপায়ণ বেদব্যাসৰ অস্তিত্ব উৰুৱাই লব লাগিব।

হৰিবংশও একেখন মাথোন। মহাভাৰতত যি ৰূপে কুৰু পাণ্ডৱৰ বংশাৱলী আৰু কীৰ্ত্তিকাহিনী লিপিবদ্ধ হৈছে, হৰিবংশত সেই দৰে শ্ৰীহৰিবংশৰ বংশাৱলী আৰু কীৰ্ত্তিকলাপ সন্নিবিষ্ট হৈছে। কিন্তু, মহাভাৰত সবাতকৈ পুৰণি গ্ৰন্থ, বেদত বাজে ইয়াতকৈ পুৰণি গ্ৰন্থৰ সন্ধেদ্ পোৱা নাই এখোন। হৰিবংশ মহাভাৰতৰ ভালেমান বহুৰৰ পাচত হে আৱশ্যক অনুসৰি প্ৰচাৰিত হৈছে। হৰিবংশত শ্ৰীকৃষ্ণৰ আদ্যলীলা ছোৱাৰ আদ্যোপান্ত আৰু মধ্যলীলা হোৱাৰো আদ্যাংশ —বিস্তাৰিতকৈ বিবৃত হৈছে।—কৃষ্ণ-কাহিনীৰ এই অংশ মহাভাৰতত নাই ; তাৰপৰা এনেও অনুমান হয় যে, পূৰ্ব্ববৰ্ত্তী মহাভাৰতত নথকা সেই অংশ পূৰ্ণ কৰিবৰ অৰ্থে হে পৰবৰ্ত্তী হৰিবংশ প্ৰচাৰিত হয়। কিন্তু, মহাভাৰতত কথিত কৃষ্ণকথা যে হৰিবংশত নাই এনে নহয়, মাথোন মহাভাৰতত নোহোৱা ছোৱাৰ সমান বিস্তাৰিত নহয়।

পুৰাণ আদিতে এখন মাথোন। আখ্যান, উপাখ্যান, গাথা আৰু কল্পশুদ্ধিৰ তথ্যসংগ্ৰহৰ দ্বাৰাই পুৰাতত্ত্ববিৎ মহামুনি বেদব্যাসে এখন পুৰাণ-সংহিতা প্ৰণয়ণ কৰে। পাচত, সেই গ্ৰন্থ তেওঁ তেওঁৰ প্ৰিয়শিষ্য লোমহৰ্ষণক দান কৰে। লোমহৰ্ষণ ব্যাসমুনিৰ এজন সূতকুলীয়া,

শিষ্য। সেই শিষ্যৰ জৰিয়তে সুমতি, অগ্নিবৰ্চ্চা, মিত্রয়ু, শাংসপায়ন, অকৃতব্রণ আৰু সাবর্ণি নামে ব্যাসদেৱৰ ছজন প্রখ্যাত প্রশিষ্য আছিল। প্রথমতে, বেদব্যাসৰ আদিপুৰাণ-সংহিতাৰপৰা লোমহর্ষণৰ দ্বাৰাই লৌমহর্ষণিকা নামে অন্যতম পুৰাণ-সংহিতা প্রচাৰিত হয়; তাৰ পাঁচত কশ্যপ, সাবর্ণি আৰু শাংসপায়ণে মূল-লৌমহর্ষণিকাৰপৰা ভাঙ্গি তিনিয়ো তিনিখন পুৰাণ-সংহিতা সুকীয়া-সুকীয়াকৈ যুগুত কৰে। এয়ে পুৰাণৰ আঁতি-গুৰি। ইয়াৰপৰাই যথাকালত ১৮ খন পুৰাণৰ সৃষ্টি হয়;—যেনে, (১) বিষ্ণুপুৰাণ, (২) মার্কণ্ডেয়পুৰাণ, (৩) ভাগৱত-পুৰাণ (৪) ব্রহ্মপুৰাণ, (৫) পদ্মপুৰাণ, (৬) লিঙ্গপুৰাণ (৭) ববাহপুৰাণ, (৮) নাৰদপুৰাণ, (৯ গৰুড়পুৰাণ, (১০) ব্রহ্মাণ্ডপুৰাণ, (১২) বায়ুপুৰাণ, (১২) ব্রহ্মবৈৱর্ত্তপুৰাণ, (১৩) ভবিষ্যপুৰাণ, (১৪) বামনপুৰাণ, (১৫) স্কন্দপুৰাণ, (১৬) অগ্নিপুৰাণ, (১৭) মৎস্যপুৰাণ আৰু (১৮) কূর্ম্ম-পুৰাণ। ইয়াৰ ভিতৰত (১) বিষ্ণুপুৰাণ, (২) ভাগৱতপুৰাণ, (৩) ব্রহ্মপুৰাণ, (৪) পদ্মপুৰাণ, (৫) বায়ুপুৰাণ, (৬) ব্রহ্মবৈৱর্ত্তপুৰাণ, (৭) স্কন্দপুৰাণ, (৮) বামনপুৰাণ আৰু (৯) কূর্ম্মপুৰাণ এই ৯ খন পুৰাণত মাথোন কৃষ্ণ-কথা কথিত হৈছে। পুৰাণবিলাকৰ ভিতৰত প্রথম পুৰাণখনেই হৰিবংশৰ ভালেমান বহুৰৰ পাচত ৰচিত; আকৌ হৰিবংশ মহাভাৰতৰ কেইবা-শ বছৰৰ পাচত প্রণীত। এতেকে, পুৰাণকথিত কৃষ্ণকাহিনীক আখ্যান বোলা নাযায়; ইয়াক উপাখ্যান আৰু ইতিহাসৰ শ্রেণীত হে ঠাই দিয়া যায়। ওপৰত উনুকিউৱা মহাভাৰতত লিপিৱদ্ধ হোৱা অংশ কৃষ্ণচৰিত্র হে আচল আখ্যান, কিয়নো মহাভাৰত প্রণেতা ব্যাসদেৱ শ্রীকৃষ্ণৰ সমসাময়িক শাস্ত্রকাৰ; হৰিবংশ গ্রন্থকাৰ আৰু পুৰাণকাৰসকল শ্রীকৃষ্ণৰ পৰবর্ত্তী লোক আৰু লেখক।

আমি সম্প্রতি হাতত পোৱা পুৰাণবিলাকৰ ভিতৰত বিষ্ণুপুৰাণ

সবাতকৈ পুৰণি। স্বয়ং বেদব্যাসপ্রণীত আদি পুৰাণ-সংহিতাৰ অবিহনত আৰু তাৰ পৰবৰ্ত্তী লৌমহর্ষণিকাৰ অভাৱত বিষ্ণুপুৰাণকে প্রথম পুৰাণ বুলি ধৰা হৈছে। হৰিবংশে মহাভাৰতত নোহোৱা কৃষ্ণ-চৰিতৰ যি আদ্যলীলা ছোৱা যোৱা দি আখ্যান আৰু উপাখ্যানৰে সৈতে কৃষ্ণকাহিনী পূৰ্ণ কৰিলে, বিষ্ণুপুৰাণে তাকে দোহাৰি তাৰ কলেৱৰ পৰিপুৰ কৰে। তাৰ পাচত, ভাগৱত-পুৰাণে সেই আদ্যলীলা অংশ অতি বিশুদ্ধ পৰম পৱিত্ৰ পাৰমার্থিক ভাবেৰে পৰিপূৰিত কৰি কৃষ্ণ-চৰিতামৃত পানার্থে জনসাধাৰণৰ মন-প্রাণ উত্তাৰল কৰে। কৃষ্ণকাহিনী বুকত লোৱা আনকেইখন পুৰাণো এই আদ্যলীলা অংশতে আৱদ্ধ। তাৰ ভিতৰত ব্রহ্মবৈৱর্ত্তপুৰাণৰ বর্ণনা সবাতকৈ বহুল। মৎস্য-পুৰাণমতে, ব্রহ্মবৈৱর্ত্তপুৰাণ ১৮০০০ হাজাৰ শ্লোকেৰে পূৰ্ণ। তাৰপৰা তাৰ প্রণেতা সাৱর্ণিয়ে নাৰদৰ আগত কৃষ্ণমাহাত্ম্য, ৰথন্তৰকল্প আৰু ব্রহ্মৱৰাহ কাহিনীৰ আৱৃত্তি কৰে। কিন্তু, বর্ত্তমান প্রচাৰিত ব্রহ্ম-বৈৱর্ত্তত ৰথন্তৰকল্প আৰু ব্রহ্মৱৰাহ-কাহিনী নাই, আৰু সাৱর্ণিয়ে নাৰদৰ আগত আৱৃত্তি কৰা কথাৰো উল্লেখ নাই। এতেকে, ই যে মূল-ব্রহ্মবৈৱর্ত্তপুৰাণ নহয়, আৰু ই যে নিচেই আধুনিক আৰু প্রক্ষীপ্ত-পৰিচায়ক তাত সন্দেহ নাই। সি যি হওক, মূল-ব্রহ্মবৈৱর্ত্তত যে কৃষ্ণকাহিনীৰ বহুল আৰু বিশুদ্ধ বিৱৰণ আছিল সি ধুৰুপ; বর্ত্তমান বৈৱর্ত্ত মাথোন তাৰ অতিৰঞ্জনত প্রবৃত্ত।

এই গল মহাভাৰত, হৰিবংশ আৰু পুৰাণৰ কথা। এই কেইবিধ আখ্যান, উপাখ্যান আৰু ইতিহাসে কৃষ্ণতথ্য ওপচাই দিছে; ইয়াৰ ওপৰঞ্চি হিন্দুৰ অতি পুৰণি গ্রন্থ-শাস্ত্র (১) বেদ, ব্রাহ্মণ, অৰণ্যক, উপনিষদ আৰু

(১) Professor Maxmullar's 'History of Ancient Sanskrit Literature,'. অধ্যাপক মেক্সমূলাৰৰ মতে, ব্রাহ্মণ, অৰণ্যক, উপনিষদ, মনুসংহিতা এই বেদাংশ- বিলাকৰ প্রণয়ণ ১০০০ খ্রীষ্টপূর্ব্বাব্দৰপৰা আৰম্ভ হয়।

মনুসংহিতা এইবিলাকত কৃষ্ণ-আখ্যান বা কৃষ্ণ-উপাখ্যান পাবলৈ নাই, কিয়নো সেইবিলাক গ্রন্থ-শাস্ত্র শ্রীকৃষ্ণৰ পূর্ব্ববর্ত্তী, মহাভাৰত আৰু পু�ৰাণাদিৰ দৰে সমসাময়িক আৰু পৰবৰ্ত্তী নহয়। সেইবিলাকত নাই বুলিও, মহাভাৰতৰ পৰবৰ্ত্তী ৬০০ খ্রীষ্টপূর্ব্বাব্দমনত প্রণীত পাণিনি ব্যাকৰণৰ সূত্র-ব্যাখ্যাৰ পৰিস্তৰত 'বাসুদেৱ' নাম পোৱা যায়। এই বাসুদেৱ যে মহাভাৰত আৰু পুৰাণাদিৰ বসুদেৱৰ পুত্র কৃষ্ণ, তাত সংশয় মানিবলৈ কাৰণ নাই যিহেতু তাত আনুসঙ্গিক সূত্রৰ পটন্তৰত 'কৃষ্ণ' আৰু 'কংস' নামো উল্লিখিত আছে। ঋগ্বেদ-সংহিতাতো 'কৃষ্ণ' নাম লগ পোৱা যায়, কিন্তু সেই কৃষ্ণ বসুদেৱৰ পুত্র বাসুদেৱ বা শ্রীকৃষ্ণ বুলি মানিব নোৱাৰি।

মহাভাৰত, হৰিবংশ আৰু ৯ খন পুৰাণত বাজেও, কল্কিপুৰাণ, ৰাজতৰঙ্গিণী, জ্যোতির্ব্বিদাভৰণ, হৰগৌৰীতন্ত্র, বৃহৎসংহিতা প্রমুখে ভাৰতীয় ভাষাত হাজাৰ-বিজাৰ গ্রন্থত কৃষ্ণ-কথা কথিত আছে; লাখ-বিলাখ গীত, কবিতা, নাট, উপাখ্যান আদিত কৃষ্ণনামকীর্ত্তন প্রচাৰিত হৈছে; ভাৰতবর্ষৰ সর্ব্বত্রতে আদর্শপুরুষ শ্রীকৃষ্ণৰ জন্মাষ্টমী-তিথি পালনৰ ৰীতি নিছিগাধাৰৰ ববই লাগিছে। পিচে, ইমানতো পছিমীয়া সভ্যতা পোহৰৰ ভাপ পোৱা কোনো-কোনো ভাৰতীয় শিক্ষিত লোকে, বিশেষকৈ প্রখ্যাত অধ্যাপক মেক্সমূলাৰ প্রমুখ্যে সংস্কৃতজ্ঞ পাশ্চাত্য পণ্ডিতবর্গে কৃষ্ণৰ অস্তিত্ব মানিব নোখোজে কিয়? কৃষ্ণ-কাহিনী আখ্যান বুলি স্বীকাৰ কৰিবলৈ সিবিলাকে টান পায় কিয়? কৃষ্ণ-লীলা কাল্পনিক বুলি তাক ওফৰাবলৈ সিবিলাকে সাহ কৰে কিয়? এই কেইটা প্রশ্নৰ যথাযথ সমিধান ডাঠি দিয়ে কোনে এতিয়া? তথাপি, নিতান্ত অপাত্র যদিও, আমি সেই প্রশ্নৰ উত্তৰ এইদৰে কাটিবলৈ আগ বাঢ়িব খোজোঁ, যেনে—(১) ভাৰতীয় সভ্যতা যে ইমান পুৰণি

হব পাৰে, তাক আধুনিক পাশ্চাত্য পণ্ডিতৰ ধাৰণাই নধৰে গৈ: (২) মূলমহাভাৰত আৰু পুৰাণাদিৰ পৰৱৰ্ত্তী সংস্কৰণবোৰত প্ৰক্ষীপ্তৰ পৰিমাণ অতিপাতকৈ চৰি উঠি কৃষ্ণচৰিত্ৰত অলৌকিকতাৰ মাত্ৰা অতিচাৰকৈ চাৰিবাৰত, শ্ৰীকৃষ্ণ সম্বন্ধীয় আখ্যান, উপাখ্যান, গাথা, কল্পনাপ্ৰসূতিমূলক গ্ৰন্থসমূহক কাব্যৰ লেখত লবলৈ বিদেশী আৰু বিভাষী পণ্ডিতসকলে সুচল পাইছে; আন হাতে পুৰণিকলীয়া হিন্দুশাস্ত্ৰসমূহ শ্লোক আৰু ছন্দত ৰচিত হোৱাৰ আপাঃত, তাত কল্পনাৰ পাখি নচুৱাবলৈকো চল লাগি ৰৈছে। স্বৰূপতে, সেই কল্পনাৰ ব্যাপ্তি আৰু তাৰ প্ৰভুত্বৰ অত্যাচাৰ ক্ৰমাৎ অতিপাত হৈ উঠাৰ নিদৰ্শন ঢাকি ধৰি নেদেখা কৰিব পৰা নাযায়। গতিকে, সেই অলৌকিকতাৰ গাত বাগি দি কৃষ্ণ-কাহিনী কাল্পনিক বুলি উৰৱাই পঠিয়াবলৈ বিদেশী পণ্ডিতৰ পক্ষে উজু হৈ পৰিছে। আন কি, সেই হেতুতে ধৰি, মহাভাৰত হেন আখ্যানপূৰ্ণ ঐতিহাসিক মহাগ্ৰন্থকো মহাকাব্য (Epic Poem) বুলিহে জৰ্ম্মানি আৰু আমেৰিকাৰ সংস্কৃতজ্ঞ পণ্ডিতসকলে সাব্যস্ত কৰিব খোজে! এনে কি, শ্ৰীকৃষ্ণৰ লগতে সিবিলাকে কুৰু পাণ্ডৱকো কল্পনাৰ পাখি পিন্ধাই উৰাই দিবলৈ চিপ্‌লয়! সি যিহওক, কুৰুক্ষেত্ৰ মহাৰণৰ প্ৰকৃততা কিন্তু সিবিলাকে নিৰ্ব্বিবাদে স্বীকাৰ কৰে, আৰু সেই একেটা অসংলগ্ন ধাৰণাৰ বাবেই সিবিলাক সত্যৱপৰা পিছলি কৰবাত পৰেগৈ, সেই বাবেই সিবিলাকৰ কূটতৰ্ক সেইখিনিতে মুখৱপৰা মাটিলৈ সৰি পৰে; কিয়নো কুৰুক্ষেত্ৰ-ৰণ প্ৰকৃত বুলি মানিলে তাৰ কেন্দ্ৰশক্তি আৰু সৰ্ব্বশ্ৰেষ্ঠ নায়ক শ্ৰীকৃষ্ণক নামানি পাৰে কেনেকৈ?

ইমানলৈকে পাৰ্য্যমানে চমুচপাই গ্ৰন্থ-শাস্ত্ৰাদিৰ সমৰ্থন লৈ শ্ৰীকৃষ্ণৰ অস্তিত্ব সাব্যস্ত কৰিবলৈ প্ৰয়াস পোৱা গল। বিদেশী পণ্ডিতৰ

সাহায্যার্থে, উল্লিখিত যুক্তিসমষ্টিৰ লগত আৰু এবিধ যুক্তিবল প্ৰয়োগ কৰা যায় যে, অকল শাস্ত্ৰোক্ত মন্ত্ৰাদি আৰু গ্ৰন্থাদিত লিপিবদ্ধ আখ্যান-মঞ্জৰী উপভোগ কৰিয়েই তাৰ ওপৰত সিদ্ধান্ত মন্তব্য দিবলৈ চাব নালাগে, তাৰ লগতে দেশৰ পূৰ্ব্বাপৰ প্ৰচলিত সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক ৰীতি-নীতি আৰু দেশাচাৰৰ তত্ত্ব আয়ত্ত কৰিবলৈকো চাব লাগে; তেহে ৰাশিকৃত তথ্যৰ লগত সানমিহলি হৈ থকা কৃষ্ণ-লীলা সম্পৰ্কত বিশুদ্ধ মন্তব্য দিবলৈ সিবিলাকে উজু পাব। কিয়নো, সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক ৰীতি-নীতি আৰু দেশাচাৰৰ সাজ-সমল পৰীক্ষা কৰিও ভালেমান পুৰাতত্ত্ব উপলব্ধি কৰা যায়। কাৰ্য্যৰ নিদৰ্শন চাই কাৰণ নিৰ্ণয় কৰা জ্ঞানগৰ্ভ পদ্ধতি পৃথিবীৰ সুসভ্য দেশত আজি বহুলকৈ প্ৰচলিত। তেনেকুৱা এটা পুৰাতনীয়া পদ্ধতিৰ গাত ধৰিলা লৈ কোৱা যায় যে, পুৰাকালত সুতৰ মুখে ৰাজকীয় আৰু ওপৰশ্ৰেণীৰ সামাজিক লোকৰ বংশাৱলী আবৃত্তিৰ যি দেশাচাৰ প্ৰচলিত আছিল, তাৰ বুকুতো কৃষ্ণ-অস্তিত্ব পাকে-পাকে কৰপ্‌কাটি সোমাই ৰৈছে। যেনে,—ব্যাসদেৱৰ প্ৰশিষ্য বৈশম্পায়ণে জন্মেজয় ৰজাৰ সমীপত মহাভাৰত আবৃত্তি কৰাৰ কথা অনেকে জানে। জন্মেজয় পাণ্ডৱৰ নাতিৰ-নাতি। সেই সূত্ৰতে তেওঁ শ্ৰীকৃষ্ণৰো নাতিৰ-নাতি। অৰ্থাৎ, শ্ৰীকৃষ্ণৰ বৈনাই তৃতীয় পাণ্ডৱ অৰ্জ্জুন আৰু সুভদ্ৰাদেবীৰ পুত্ৰ অভিমন্যু; অভিমন্যু-উত্তৰাৰ পুত্ৰ পৰীক্ষিত; পৰীক্ষিতৰ পুত্ৰ জন্মেজয়। সহোদৰা সুভদ্ৰাদেবীৰ নাতিৰ নাতি সম্বন্ধ-সূত্ৰতে জন্মেজয় শ্ৰীকৃষ্ণৰো নাতিৰ-নাতি। এতেকে, কৃষ্ণ-সুভদ্ৰাৰ সম্বন্ধ নিছিঙ্গিলে কৃষ্ণ-জন্মেজয়ৰ সম্বন্ধ ছিঙ্গিব পৰা নাযায়। পুৰুষ-পৰম্পৰাকৈ বংশ-গৌৰৱ আবৃত্তি শ্ৰৱন কৰা ৰীতি অনুসৰি, ৰজা জন্মেজয়ে পিতৃপুৰুষ কুৰু-পাণ্ডৱ আৰু শ্ৰীকৃষ্ণৰ কীৰ্ত্তি-কলাপৰ আবৃত্তি বৈশম্পায়ণৰ মুখে

শ্ৰৱন কৰাটো নিচেই স্বাভাবিক। ইয়াক কেৱে নুই নকৰে। আমি জনাখিনিত, অধ্যাপক মেক্সমূলাৰ (Max Mullar), পণ্ডিত ৱেবাৰ (Weber), পণ্ডিত উইলচন (Wilson), পণ্ডিত গোল্ডষ্টুকৰ (Goldstucker), পণ্ডিত কোল্‌ব্রুক্ (Colebrooke), পণ্ডিত এল্‌ফিন্‌ষ্টোন্ (Elphinstone), পণ্ডিত উইলফোর্ড (Wilford), পৰিব্রাজক মেগেষ্টিনিজ্ (Megasthenes) এইসকল কৃষ্ণ চৰিত্রত হাত দিয়া পাশ্চাত্য পণ্ডিতৰ কেৱে এই বিষয়ত কোনো প্রতিবাদত কৰা নাই। ৰাজ-বংশাৱলী যে সত্য ঘটনাৱলীৰ গাত গঁঢিলা লৈ লিখা হয়, তাকো কেৱে নুই নকৰে। এতেকে, মহাভাৰতত, পাণ্ডৱৰ সংস্ৰৱত, যি শ্রীকৃষ্ণ-আখ্যান অপৰিহার্য্যকৈ বিৱৃত হৈছে, সেই শ্রীকৃষ্ণৰ অস্তিত্বৰ প্রতি আস্থাহীন হোৱাৰ কোনো যুক্তি নাই,—শ্রীকৃষ্ণ যে স্বৰূপ, কৃষ্ণকাহিনী যে প্রকৃত আখ্যান, তাত আৰু ধনিষ্ঠামানো সন্দেহ নাই।

তেন্তে, ইমানতে শ্রীকৃষ্ণৰ মানৱত্ব প্রতিপন্ন হল বুলি ধৰিব পাৰি। কিন্তু মানৱ বুলিও, শ্রীকৃষ্ণ আদর্শ মানৱ। আদর্শ স্বৰূপেও শ্রীকৃষ্ণ উচ্চতম আদর্শ, যি আদর্শ সহজে ধাৰণা কৰিব পৰা নাযায়, যি আদর্শ অদ্ভুত, অলৌকিক, অতিপ্রাকৃতিক হেতুকে মানৱে শ্রীকৃষ্ণত ঈশ্বৰত্ব আৰোপ নকৰাকৈ নোৱাৰেগৈ।

এতিয়া, শ্রীকৃষ্ণৰ স্থিতি বিষয়ে একেষাৰ। সেই অর্থে কৃষ্ণদেৱৰ আবির্ভাব আৰু তিৰোভাব, অর্থাৎ কৃষ্ণ-জন্ম আৰু কৃষ্ণ-প্রয়াণৰ কাল নির্ণয় কৰাৰ প্রয়োজন। এই কাল নির্ণয় অদ্যাপি নিশ্চিত হৈ উঠাগৈ নাই এথোন। এই বিষয়ক সিদ্ধান্ততো 'নানা ঋষিৰ নানা মত'। সেই মতভেদত অন্ততঃ তিনি-চাৰি-শ বছৰৰ হীন-ডেঢ়ি-ব্যৱধান দেখা যায়। সি যি হওক, এতিয়া ইয়াৰ আঁতিগুৰি বিচাৰি গম্

খেদি নিলে ক'ত ওলোৱাগৈ যায়, চোৱা যাওক। সেই পম্ কেৱল এডালেই নহয়, কেইবাডালো জীয়াৰী-খেদা পম্ লগ পোৱা যায়। কিন্তু, স্বৰূপত যুধিষ্ঠিৰৰ স্থিতি, কুৰুক্ষেত্ৰৰ স্থিতি আৰু ভীষ্মস্থিতিত গৈ ওলোৱা ডাল হে ঘাই পম্। কিয়নো, কুৰুক্ষেত্ৰ যুদ্ধ অৱসানৰ ভাগত ভীষ্মদেৱে শৰশয্যাত পৰি অন্তিমকালত বৃন্দাবনৰ শ্ৰীকৃষ্ণৰূপ দৰ্শন বাঞ্ছা কৰা প্ৰসঙ্গত শ্ৰীকৃষ্ণৰ আদ্যীললাৰ কাল নিৰ্দ্দেশ কৰা যায়; ধৰ্ম্মৰাজ যুধিষ্ঠিৰৰ ৰাজসূয় যজ্ঞ-সভাত, শিশুপাল-বধ প্ৰসঙ্গত, বয়োজ্ঞানবৃদ্ধ মহাত্মা ভীষ্মদেৱে যুক্তি-তৰ্কস্থলত কৃষ্ণ-মাহাত্ম্যৰ বিষয়ে যি আভাস দিছিল, তাৰপৰা শ্ৰীকৃষ্ণৰ মধ্য-লীলাৰ কাল নিৰ্ণয় কৰা যায়; আৰু কুৰুক্ষেত্ৰযুদ্ধৰ আৰম্ভণত পোন্-প্ৰথম দিনাই ভগবান শ্ৰীকৃষ্ণই তেওঁৰ সখি-শিষ্য পুণ্যাত্মা অৰ্জ্জুনক গীতা-ধৰ্ম্মৰ মহামন্ত্ৰ দান কৰা ক্ষণৰপৰা শ্ৰীকৃষ্ণৰ অন্ত্যলীলাৰ কাল গণিব পৰা যায়। তাৰোপৰি, সৰ্ব্বশাস্ত্ৰবিশাৰদ জ্যোতিৰ্ব্বিদ মহাপণ্ডিত ভীষ্মদেৱে শৰশয্যাত পৰি তেওঁৰ ইচ্ছামৃত্যুৰ অৰ্থে যি শুভক্ষণ গণনা কৰিছিল, তাৰ সাহায্যত অঙ্কৰে সৈতে কৃষ্ণস্থিতিৰ কাল স্থিৰ কৰিবলৈকো চল লাগি আছে। এতেকেকো, ভীষ্মস্থিতিত গৈ ওলোৱা ডাল তথাখেদা পম্ হে সৰাতকৈ ঘাই। ভীষ্মপ্ৰয়াণৰ ক্ষণ নিৰ্দ্ধাৰিত হৈছিল মঘা নক্ষত্ৰত উত্তৰায়ণৰ স্থিতি-কালত। সেই অনুসৰি, জ্যোতিষী গণনাৰে গণি নিলে ভীষ্মস্থিতি ১৪৩০ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব্বাব্দত নিৰ্দ্ধাৰিত হৈ ৰয়গৈ। কিন্তু, সেই কালত সেই শতাব্দীৰ আৰম্ভণ মাথোন; তেতিয়া শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰৌঢ়াৱস্থা। এতেকে, তাৰ লগত কৃষ্ণৰ প্ৰৌঢ়াৱস্থাৰ বয়স ৭০ বছৰমান যোগ দিলে, ১৫০০ খ্ৰীঃ পূঃ শতাব্দীত কৃষ্ণজন্মৰ কাল নিৰ্ণয় কৰা যায়। ইয়াৰ লগত যুধিষ্ঠিৰৰ স্থিতি আৰু কুৰুক্ষেত্ৰ-যুদ্ধৰ কালো মিলে।

বিষ্ণুপুৰাণ, ৪র্থ খণ্ড, ২৪ আধ্যাৰ ৩৩—৩৪ শ্লোকত কৈছে,—

"সপ্তর্ষীণাঞ্চ যৌ পূর্ব্বৌ দৃশ্যতে উদিতৌ দিবি। তয়োস্তু মধ্যনক্ষত্রং দৃশ্যতে যৎ সমং নিশি॥ ৩৩॥ তেন সপ্তর্ষয়ো যুক্তাস্তিষ্ঠন্ত্যব্দশতং নৃনাম্। তে তু পাৰিক্ষিতে কালে মঘাস্বাসন দ্বিজোত্তম ॥৩৪॥" এই মতে, জ্যোতিষী গণনাত পৰীক্ষিতৰ জন্মকাল খাতংকৈ ১৪৩০ খ্ৰীষ্ট পূৰ্ব্বাব্দ পোৱা যায়;—তেতিয়া কৃষ্ণৰ প্ৰৌঢ়াৱস্থা। এতেকে, ১৪৩০ + ৭০ = ১৫০০ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব্বাব্দত শ্ৰীকৃষ্ণৰ জন্মকাল ওলাই পৰে।

খ্ৰীঃ পূঃ ৩২৫ শতাব্দীত সুপ্ৰখ্যাত আলেক্‌জেণ্ডাৰে ভাৰতবৰ্ষ আক্ৰমণ কৰেহি। সেই কালত মহানন্দৰ অনুবৰ্ত্তী চন্দ্ৰগুপ্ত ৩১৫ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব্বাব্দত ৰজা হয়। আন হাতে, মহানন্দৰ অভিষেকৰপৰা পৰীক্ষিতৰ জন্মলৈকে ১১১৫ বছৰৰ ব্যৱধান তলৰ ছেদত শ্লোকৰ্থেৰে দেখুৱা হৈছে। এতেকে, ৩১৫ + ১১১৫ = ১৪৩০ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব্বাব্দত পৰীক্ষিতৰ জন্ম; তাৰ লগত শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰৌঢ়াৱস্থাৰ বয়স ৭০ বছৰ যোগ দিলে, ১৪৩০ + ৭০ = ১৫০০ খ্ৰীঃ পূঃ অব্দত কৃষ্ণজন্মৰ কাল পোৱা যায়।

শ্ৰীমদ্ভাগবত, দ্বাদশ স্কন্ধ, দ্বিতীয় আধ্যাৰ ২১—২২ শ্লোকত কৈছে,—"আৰভ্য ভৱতো জন্ম যাবন্নন্দাভিষেচনং। এতদ্বৰ্ষসহস্ৰন্তু শতং পঞ্চদশোত্তৰং ॥২১॥ সপ্তৰ্ষীণাঞ্চ পূৰ্ব্বৌ যৌ দৃশ্যতে উদিতৌ দিবি। তয়োস্তু মধ্যে নক্ষত্ৰং দৃশ্যতে যৎ সমং নিশি॥ তেনৈব ঋষয়ো যুক্তা-স্তিষ্ঠাব্দশতং। তে ত্বদীয়ে দ্বিজাঃ কালে অধুনাচাশ্ৰিতা মঘাঃ ॥২২॥" অৰ্থ,—হে ৰাজন্ (পৰীক্ষিত)! আপোনাৰ জন্মৰপৰা আৰম্ভ কৰি মহানন্দৰ ৰাজ্যাভিষেকলৈকে এক সহস্ৰ একশত পঞ্চদশ বছৰ (১১১৫) পাৰ হয়। সপ্তৰ্ষি-মণ্ডলৰ উদয়কালত পুলহ আৰু ক্ৰতু নামে যি দুটা নক্ষত্ৰ আকাশত পোন্-প্ৰথমে ওলোৱা দেখা যায়, সেই দুই নক্ষত্ৰৰ অন্তৰত সমদেশ-অৱস্থিত অশ্বিন্যাদি নক্ষত্ৰবিলাক এটি-এটিকৈ ওলাবলৈ

ধৰে ; সেই এটি এটি নক্ষত্ৰৰে সৈতে লগ লাগি এই সপ্তৰ্ষি মণ্ডল মনুষ্য-পৰিমাণে শত বছৰ ব্যাপি অৱস্থান কৰে। হে ৰাজন! আপোনাৰ সময়তে সম্প্ৰতি সেই সপ্তৰ্ষিমণ্ডলে মঘা নক্ষত্ৰক আশ্ৰয় কৰি অৱস্থান কৰি আছে। অৰ্থাৎ, পুলহ আৰু ক্ৰতুৰ মাজত এতিয়া মঘা নক্ষত্ৰ অৱস্থিত আছে, আৰু সেই মঘা নক্ষত্ৰৰ উপস্থিতিৰ কালৰপৰাই কলিৰ প্ৰৱেশ বুলি ধৰা যায়। যুধিষ্ঠিৰৰ স্থিতি কালত, শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰৌঢ়াৱস্থাত পৰীক্ষিতৰ জন্ম ; সেই কালৰপৰা আকৌ মহানন্দৰ অভিষেকলৈকে ১১১৫ বছৰ। আনহাতে, পাশ্চাত্য গণনা মতে, খ্ৰীঃ পূঃ ৩৬১ চনত মহানন্দৰ অভিষেক হয়। এতেকে, ৩৬১+১১১৫=১৪৭৬ খ্ৰীষ্ট-পূৰ্ব্বাব্দত পৰীক্ষিতৰ জন্ম ; তাৰ লগত কৃষ্ণৰ প্ৰৌঢ়াৱস্থাৰ ৭০ বছৰমান যোগ দিলেৰ পৰাও কৃষ্ণজন্মৰ কাল ১৫০০ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব্বাব্দ ৪৬ বছৰ ওপৰলৈ উধায়।

মহাভাৰতৰ আদি-পৰ্ব্বত কৈছে, "অন্তৰেচৈব সম্প্ৰাপ্তে কলিদ্বাপ-ৰয়োৰভূৎ। স্যমন্ত পঞ্চকে যুদ্ধং কুৰুপাণ্ডৱ সেনয়োঃ॥" এই মতে, কলি আৰু দ্বাপৰ যুগৰ দোমোজাত কুৰুক্ষেত্ৰ যুদ্ধ হৈছিল। আন হাতে, ঠিক সেই দোমোজাতে কৃষ্ণপ্ৰয়াণৰ কাল নিৰ্ণিত হৈছে। এতেকে, কলিৰ কাল এতিয়ালৈকে ১৫০০+১৯২৯=৩৪২৯ বছৰ হৈছে। কিন্তু, ভাগৱত মহাপুৰাণৰ মত তাৰপৰা অলপ লৰিছে ; যেনে,—শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দ্বাদশস্কন্ধ, দ্বিতীয় আধ্যাৰ ২৭শ শ্লোকত কৈছে,—"যস্মিন্ কৃষ্ণোদিবং যাতস্তস্মিন্নেব তদাহনি। প্ৰতিপন্নং কলিযুগমিতি প্ৰাহুঃ পুৰাবিদঃ॥" অৰ্থাৎ, যিদিনাই শ্ৰীকৃষ্ণ পৃথিবীৰপৰা অন্তৰ্হিত হল, সেই দিন-ধৰি কলি প্ৰৱল হৈ উঠি প্ৰজাবৰ্গক পৰাভৱ কৰিবলৈ সমৰ্থবান হৈছে ; পুৰাণবিদ্ পণ্ডিতসকলে ইয়াকে কয়। এতেকে এই মতে, কৃষ্ণ-প্ৰয়াণৰ অনতিপূৰ্ব্বেই কলিয়ে প্ৰৱেশ কৰে, মাথোন তেতিয়া কলিয়ে

ইমান বল কৰিব পৰা নাছিল। গতিকে, কলিপ্ৰৱেশৰ দিন লেখত লৈ কৃষ্ণজন্মকাল গণিবলৈ গলে, ১৫০০ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব্বাব্দতকৈও অলপ ওপৰলৈ হ উধায়।

১৫০০ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব্বাব্দত শ্ৰীকৃষ্ণৰ আবিৰ্ভাব ধৰিলে, সেই নিৰ্দ্ধাৰণ পাশ্চাত্য পণ্ডিতসকলৰ গণনাফলৰপৰাও বৰ আঁতৰা আঁতৰি নহয়গৈ। পণ্ডিত কোল্‌ব্ৰুক্ (Colebrooke), উইলচন (Wilson) আৰু এল্‌ফিন্‌ষ্টোনৰ (Elphinstone) মতে চতুৰ্দ্দশ খ্ৰীষ্ট-পূৰ্ব্বাব্দত কুৰুক্ষেত্ৰ-যুদ্ধ হয়, যি যুদ্ধত শ্ৰীকৃষ্ণ সৰ্ব্বপ্ৰধান নায়ক আছিল; এতেকে আমাৰ নিৰ্দ্ধাৰণৰে সৈতে সেই সিদ্ধান্ত লগালগি। পণ্ডিত উইলফোৰ্ড (Wlford) চাহাবৰ অনুমানত কুৰুক্ষেত্ৰযুদ্ধ ১৪৭০ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব্বাব্দলৈ অলপমান নামে; তেনেহলেও তেওঁৰ নিৰ্দ্ধাৰণে আমাৰ কৃষ্ণজন্মকাল চুৱৈগৈ। পণ্ডিত প্ৰাট্ (Pratt) চাহাবে হে এচিপ বেচিকৈ নমাই আনি দ্বাদশ খ্ৰীষ্ট-পূৰ্ব্বাব্দত কুৰুক্ষেত্ৰযুদ্ধৰ কাল নিৰ্ণয় কৰিছে, যদ্যপি ইয়াকো অতি বেচি ব্যৱধান বুলিব নোৱাৰি; কিযনো চাৰি-পাঁচ হাজাৰ বছৰৰ আগৰ কাল নিৰূপণত ডেৰ-শ বছৰৰ গড়মিল হোৱাটো ধৰ্ত্তব্য নহয়। ইয়াৰ-পৰা এই সিদ্ধান্তও উপস্থিত হোৱাগৈ যায যে, শ্ৰীকৃষ্ণৰ স্থিতি সম্বন্ধে প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্য মতভেদৰ মাজত বেচি ব ৱধান নাই; উল্লিখিত প্ৰথম তিনিজনৰ মত ভাৰতীয় শাস্ত্ৰকাৰসকলৰ লগত মিলিছে বুলিয়েই ধৰা যায়, চতুৰ্থ জনৰ গণনা মাথোন ডেৰ শতাব্দীৰ আঁতৰ হৈ নামে। সি যি হওক, এইসকল পাশ্চাত্য পণ্ডিতৰ মতেও যে ভগবান শ্ৰীকৃষ্ণৰ আবিৰ্ভাব মহাত্মা যীশুখ্ৰীষ্ট জন্মৰ ডেৰহাজাৰমান বছৰৰ আগেয়ে হৈছিল, তাক স্বীকাৰ্য্যত বুলি ধৰা যায়।

কামৰূপ বা পুৰণি অসমৰ পৌৰাণিক হিন্দু-বুৰঞ্জীমতেও শ্ৰীকৃষ্ণৰ স্থিতি চতুৰ্দ্দশ আৰু পঞ্চদশ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব্বাব্দৰ দোমোজাত বয়। সেই

কালৰ নৰকাসুৰ, ভীষ্মক আৰু বাণ ৰজাসকল শ্ৰীকৃষ্ণৰ সমসাময়িক ; সিবিলাকৰ লগত কৃষ্ণসংস্ৰৱ অপৰিহাৰ্য্যকৈ আঁটা বৈছে ; সেই সংস্ৰৱ ছিঙ্গিবলৈ গলে, আগধৰি কামৰূপৰ সেইছোৱা হিন্দু-বুৰঞ্জী সমূলঞ্চে বাদ দিব লাগিব। কিয়নো, শ্ৰীকৃষ্ণৰ হাতত নৰকাসুৰ বধ আৰু তেওঁৰ ঠাইত তেওঁৰ পুত্ৰ ভগদত্তৰ অভিষেক, ভীষ্মক ৰজাৰ জীয়াৰী ৰুক্মিণীদেবীক শ্ৰীকৃষ্ণই হৰণ কৰি বিয়া কৰোৱা, শোণিতপুৰত বাণ-কৃষ্ণ বা 'হৰ-হৰি' যুদ্ধৰ পৰিণামত বাণ-কৃষ্ণ বা শৈৱ-বৈষ্ণৱৰ মাজত অপূৰ্ব্ব সন্ধিস্থাপন আৰু তাৰ মূল-ঘটনা 'কুমাৰ-হৰণ' আৰু 'ঊষা-হৰণ' ইত্যাদি কামৰূপীয়া বুৰঞ্জীমূলক ঘটনাৱলী কৃষ্ণবিনে টিকিব নোৱাৰে। অকল সেয়ে নহয়, শ্ৰীকৃষ্ণৰ স্থিতি চতুৰ্দ্দশ-পঞ্চদশ খ্ৰীষ্ট-পূৰ্ব্বাব্দৰপৰা ৰাংলৈ গলে, ভাৰতবৰ্ষৰ বুৰঞ্জীত ভালেমান ৰৱচৰ ঘটিব,—বৰ্ত্তমান প্ৰচলিত ভাৰতবুৰঞ্জীত অযাচিতে এটা বিপুল সংস্কাৰৰ ধুমুহাৰ আহি পৰিব। অলমতি বিস্তৰেণ। ইতি—

তেজপুৰ, অসম।
২১ ভাদ, ১৮৫২ শক।

বিনীত,
শ্ৰীপদ্মনাথ গোহাঞি বৰুৱা।

—(০)—

আদ্যলীলা খণ্ডৰ সূচী।

বিষয়			পৃষ্ঠা
১। আধ্যা।			
প্রথম ছেদ, আঁতিগুৰি	...	...	১
প্রথম ছেদ, শ্রীকৃষ্ণবংশবৃক্ষ	...	...	৪
দ্বিতীয় ছেদ, মথুৰা	...	...	৫
তৃতীয় ছেদ, গোকুল	...	...	৮
চতুর্থ ছেদ, ব্রজ	...	...	৯
পঞ্চম ছেদ, বৃন্দাবন	...	...	১১
২। আধ্যা।			
কংস ৰজা	...	...	১৩
৩। আধ্যা।			
ওপজা-কৃষ্ণ	...	...	২১
৪। আধ্যা।			
কেঁচুৰা-কৃষ্ণ	...	...	২৮
৫। আধ্যা।			
নামকৰণ, চালুকীয়া ৰাম-কৃষ্ণ	...	...	৩৭
৬। আধ্যা।			
প্রথম ছেদ, গোপাল-কৃষ্ণ	...	...	৫২
দ্বিতীয় ছেদ, কালিয়-দমন	...	...	৫৬
তৃতীয় ছেদ, বংশীবদন	...	...	৬১
চতুর্থ ছেদ, মুকলীধৰ,—বেণুধৰ	...	...	৬২

বিষয়			পৃষ্ঠা
৭। আধ্যা।			
প্রথম ছেদ, বৃন্দাবনবিহাৰী কৃষ্ণ	...	...	৬৪
দ্বিতীয় ছেদ, গৰখীয়া সবাহ	...	...	৬৬
তৃতীয় ছেদ, বনমালী	...	...	৬৯
চতুর্থ ছেদ, ধেনুকাসুৰ বধ	...	...	৭১
পঞ্চম ছেদ, বৃষাসুৰ বধ	...	...	৭৪
ষষ্ঠ ছেদ, প্রলম্ব বধ	...	...	৭৬
সপ্তম ছেদ, বস্ত্রহৰণ লীলা	...	...	৭৯
অষ্টম ছেদ, বিপ্রপত্নীসকলৰ কৃষ্ণানুৰাগ		...	৮২
নৱম ছেদ, বকাসুৰ বধ	...	...	৮৬
দশম ছেদ, অঘাসুৰ বধ	...	...	৮৯
৮। আধ্যা।			
প্রথম ছেদ, ইন্দ্রযজ্ঞ ভঙ্গ আৰু গোযজ্ঞ প্রৱর্ত্তন		...	৯৩
দ্বিতীয় ছেদ, গোৱৰ্দ্ধনধাৰী	...	...	১০১
তৃতীয় ছেদ, গোবিন্দ	...	...	১০৭
৯। আধ্যা।			
প্রথম ছেদ, ৰাসলীলা	...	...	১০৯
দ্বিতীয় ছেদ, অৰিষ্টাসুৰ বধ	...	...	১১৪
তৃতীয় ছেদ, ৰাস-পুৰ্ণিমা	...	...	১১৬
চতুর্থ ছেদ, ৰাধা-কৃষ্ণ	...	...	১২৯
পঞ্চম ছেদ, পূর্ণৰাস	...	...	১৩৪

বিষয় পৃষ্ঠা

১০। আধ্যা।

অম্বিকাবন তীর্থযাত্রা, শঙ্খচূড় বধ ১৩৭

১১। আধ্যা।

দোল-যাত্রা ১৪৮

১২। আধ্যা।

প্রথম ছেদ, কেশী-বধ,—কেশব ১৫২
দ্বিতীয় ছেদ, ব্যোমাসুর-বধ ১৫৪

১৩। আধ্যা।

কৃষ্ণবধর মন্ত্রণা ১৫৭

১৪। আধ্যা।

কংসর ধনুর্যজ্ঞ ১৬৩

১৫। আধ্যা।

অক্রুরর বৃন্দাবন-যাত্রা ১৬৭

১৬। আধ্যা।

অক্রুর-সংবাদ ১৭১

১৭। আধ্যা।

রাম-কৃষ্ণর মথুরা আগমনর আয়োজন ... ১৭৭

বিষয় পৃষ্ঠা

১৮। আধ্যা।

প্রথম ছেদ, বৃন্দাবন-বিদায়	...	...	১৮২
দ্বিতীয় ছেদ, অক্রুরর মথুরা-প্রত্যাগমন		...	১৯১
তৃতীয় ছেদ, অক্রুর-চরিত্র	...	...	১৯৯
চতুর্থ ছেদ, অক্রুর-বিদায়	...	...	২০২
পঞ্চম ছেদ, যমুনা-সিপারে রাম-কৃষ্ণ	...	...	২০৫

শ্রীকৃষ্ণ।

PLEASE HANDLE THE BOOK CAREFULLY.

শ্রীকৃষ্ণ।

আদ্যলীলা খণ্ড।

(আঁতিগুৰিৰপৰা চৈধ্য বছৰীয়া বয়সলৈকে)।

১। আখ্যা।

প্রথম ছেদ।

আঁতিগুৰি।

মৰীচি (১) শ্রীকৃষ্ণবংশবৃক্ষৰ আঁতি-গুৰি। মৰীচিৰ পুত্র কশ্যপ; কশ্যপৰ পুত্র বিৰস্বান; বিৰস্বানৰ পুত্র শ্রদ্ধাদেৱ। শ্রদ্ধাদেৱৰ পাচত বৈৰস্বত মনু নামে খ্যাত। মনুৰ দুই সন্তান;—সুদ্যুম্ন পুত্র, আৰু

(১) মৰীচিৰ ওপৰ-পুৰুষৰ নাম জনা নাযায়; গতিকে পুৰাণাদিত তেওক সৃষ্টিকর্ত্তা ব্রহ্মাৰ মানসপুত্র বোলা হৈছে। এতেকে, মৰীচিৰ ওপৰ-পুৰুষ অনাদি।

DISTRICT LIBRARY
(HEM BARUA COLLECTION)
TEZPUR.

ইলা কন্যা (১)। সুদ্যুম্নৰপৰা সূর্য্যবংশ আৰু ইলাৰপৰা চন্দ্রবংশৰ উৎপত্তি। ইলা চন্দ্রকুমাৰ বুধৰে সৈতে বিবাহিতা (২)। ইলা-চন্দ্রকুমাৰৰ পুত্র পুৰুৰবা; উর্ব্বশী পুৰুৰবাৰ পত্নী। উর্ব্বশী-পুৰুৰবাৰ পুত্র আয়ু; আয়ুৰ পুত্র নহুষ; নহুষৰ পুত্র যযাতি। যযাতিৰ দুই ভার্য্যা,—দেৱযানী আৰু শর্ম্মিষ্ঠা। দেৱযানীৰ গর্ভজাত যদু আৰু তর্ব্বসু; শর্ম্মিষ্ঠাৰ গর্ভজাত দ্রুহ্য, অনু আৰু পুৰু;—যযাতিৰ এই পাঁচ পুত্র। যদুৰপৰা যাদৱ আৰু পুৰুৰপৰা কুৰু-পাণ্ডৱৰ বংশ বাঢ়ি যায়। যদুৰ চাৰি পুত্র,—মাধৱ (মধু), সত্বত, বৃষ্ণি আৰু অন্ধক। মাধৱ কালত মধু নামে খ্যাত হয়। মধুৰ পুত্র লৱণ। সত্বতৰ পুত্র ভীম। বৃষ্ণিৰ বংশধৰ চিত্ররথ। চিত্ররথৰ দুই পুত্র,—পৃথু আৰু বিদূৰথ। দ্রুহ্যৰ পুত্র ভোজ (১ম,); ভোজৰ বংশধৰ সুৱসেন; সুৱসেনৰ পুত্র আহুক। আহুকৰ দুই পুত্র,—উগ্রসেন আৰু দেৱক।

---

(১). শ্রীমদ্ভাগৱত প্রমুখে কোনো-কোনো পুৰাণৰ মতে ইলা আৰু সুদ্যুম্ন দুই নহয়, এক; ইলাতে পুত্র-কন্যা উভয়ৰ উদ্ভৱ।

(২) মহাভাৱত বিষ্ণুপুৰাণ আৰু শ্রীমদ্ভাগৱত মধুমাৰ ৰাজ-পৰিয়াল যাদৱসকলক চন্দ্রবংশী বুলি ঠাৱৰোৱা হৈছে। কিন্তু, অলপ বিসঙ্গতি এই যে, তাত ইলাক বুধৰপৰা উদ্ভৱ বোলা হৈছে:—যেনে, চন্দ্রৰপৰা বুধ; বুধৰ পৰা ইলা; ইলাৰপৰা পুৰুৰবা। পিচে, "হৰিবংশ" প্রমুখে আন-আন প্রাচীন গ্রন্থাৱলীৰ মতে ইলা ৱৈৱস্বত মনুৰ হে জীয়াৰী; বুধৰ কন্যা নহয়, বুধৰে সৈতে বিবাহিতা হে। চন্দ্রৰপৰা বুধৰ উৎপত্তি নির্দ্দেশ কৰা হৈছে হেতুকে, ইলাৰ গর্ভজাত বুধৰ পুত্র পুৰুৰবাক চন্দ্রবংশী বুলি ধৰি, তেওঁৰ বংশধৰ যাদৱবৰ্গক চন্দ্রবংশী বুলি ঠাৱৰোৱা হৈছে।

উগ্রসেনৰ পুত্র কংস; দেৱকৰ কন্যা দৈৱকী। বিদুৰথৰ পুত্র শিনি; শিনিৰ বংশধৰ ভোজ (২য়,); ভোজৰ পুত্র সুৰ; সুৰৰ পুত্র বসুদেৱ। বসুদেৱৰ ভার্য্যা দৈৱকী; দৈৱকী-বসুদেৱৰ পুত্র শ্রীকৃষ্ণ। (১)

শ্রীকৃষ্ণৰ আঁতি গুৰি বিচাৰি আগৰপৰা গুৰিলৈ সহজে বগাব পৰাকৈ হৰিবংশ, বিষ্ণুপুৰাণ, ভাগৱত-পুৰাণ আৰু মহাভাৰতৰপৰা ডাল ধৰি তলত এজুপি কৃষ্ণবংশবৃক্ষ কই দিয়া গল। পুথিত এই বংশবৃক্ষৰ আগ তলতৈ আৰু গুৰি ওপৰলৈ অঙ্কিত হৈছে। এই বৃক্ষৰ আগৰপৰা নামি আহি গুৰিৰ পঞ্চম পুৰুষৰ গালৈকে বগাই গলে, শ্রীকৃষ্ণ আৰু শ্রীৰামচন্দ্রৰ একেজন মূলপুৰুষক লগ পোৱাগৈ যায়। আৰু, তাৰ আগতে, আঁতি-গুৰিৰপৰা দশম পুৰুষত শ্রীকৃষ্ণ আৰু কৌৰৱ-পাণ্ডৱৰ একেজন মূলপুৰুষক লগ পোৱা যায়। যেনে;—

---

(১) শ্রীকৃষ্ণৰ জীৱনী-তথ্য মহাভাৰত, হৰিবংশ আৰু পৌৰাণিক ইতিহাস-পুৰাণৰপৰা সংগ্রহ কৰা যায়। পুৰাণ ১৮ খন:—(১) বিষ্ণুপুৰাণ, (২) ভাগৱত-পুৰাণ, (৩) ব্রহ্মপুৰাণ, (৪) পদ্মপুৰাণ, (৫) বায়ুপুৰাণ, (৬) নাৰদপুৰাণ, (৭) মার্কেণ্ডেয় পুৰাণ, (৮) অগ্নিপুৰাণ, (৯) ভৱিষ্যপুৰাণ, (১০) স্কন্দপুৰাণ, (১১) লিঙ্গপুৰাণ, (১২) ভবিষ্য পুৰাণ, (১৩) মৎস্য পুৰাণ, (১৪) কূর্ম্মপুৰাণ, (১৫) গৰুড়পুৰাণ, (১৬) বামন পুৰাণ, (১৭) ব্রহ্মাণ্ডপুৰাণ, আৰু (১৮) ব্রহ্মবৈৱর্ত্ত পুৰাণ। এই ১৮ খন পুৰাণৰ ভিতৰৰ মুঠেই ৯ খনত হে কৃষ্ণতথ্য পোৱাঁ যায়; যেনে,—(১) বিষ্ণু-পুৰাণ, (২) ভাগৱত-পুৰাণ, (৩) বায়ুপুৰাণ, (৪) পদ্মপুৰাণ, (৫) স্কন্দপুৰাণ, (৬) কূর্ম্ম পুৰাণ, (৭) বামন পুৰাণ, (৮) ব্রহ্মপুৰাণ, আৰু (৯) ব্রহ্মবৈৱর্ত্ত পুৰাণ। এইবোৰ প্রাচীন গ্রন্থৰ ভিতৰত মহাভাৰত সবাতোকৈ প্রাচীন। মহাভাৰতৰ পাচত হৰিবংশ প্রাচীন। পুৰাণৰ ভিতৰত বিষ্ণুপুৰাণ আটাইতকৈ পুৰণি; তাৰ পাচতে ভাগৱত-পুৰাণ। বৰ্ত্তমান হাতত-পোৱাখন ব্রহ্মবৈৱর্ত্তপুৰাণ সবাতোকৈ অমনীয়া; আচলখন ব্রহ্মবৈৱর্ত্ত পুৰাণৰ সন্ধান অদ্যাপি পোৱা নাই এখোন।

শ্রীকৃষ্ণবংশবৃক্ষ ঃ—

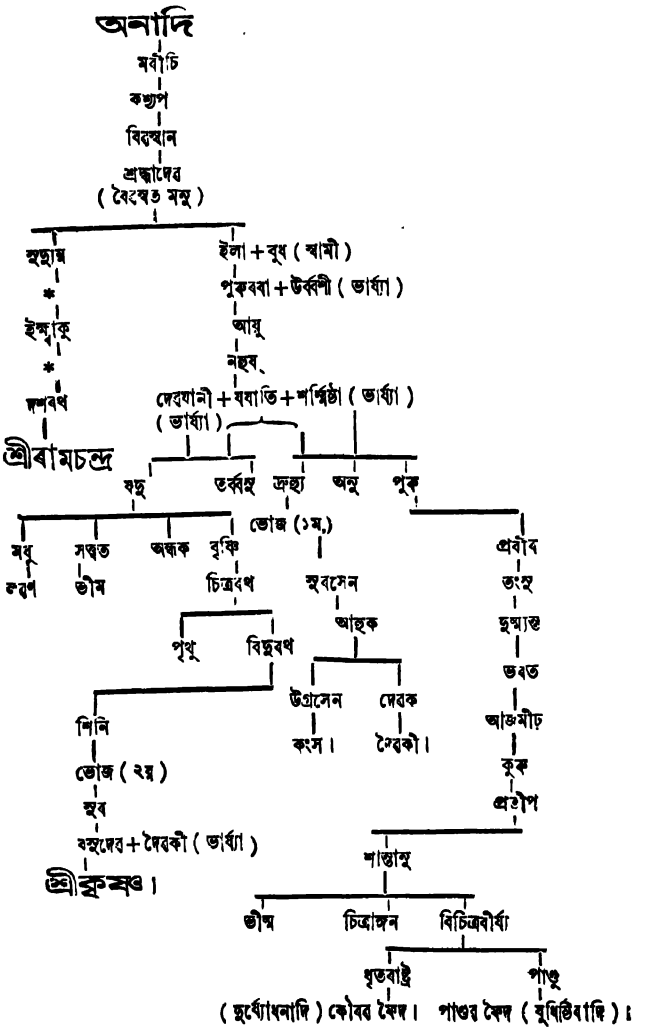
অনাদি
মরীচি
কশ্যপ
বিবস্বান
শ্রাদ্ধাদেব
(বৈবস্বত মনু)
সুদ্যুম্ন
ইলা + বুধ (স্বামী)
পুরূরবা + উর্ব্বশী (ভার্য্যা)
আয়ু
নহুষ
ইক্ষ্বাকু
দশরথ
দেবযানী + যযাতি + শর্ম্মিষ্ঠা (ভার্য্যা)
(ভার্য্যা)
শ্রীরামচন্দ্র
যদু
তর্ব্বসু
দ্রুহ্য
অনু
পুরু
ভোজ (১ম,)
মধু
লবণ
সত্বত
ভীম
অন্ধক
বৃষ্ণি
চিত্ররথ
সুবসেন
প্রবীর
তংসু
দুষ্মন্ত
ভরত
আজমীঢ়
কুরু
প্রতীপ
পৃথু
বিদূরথ
আহুক
উগ্রসেন
দেবক
কংস।
দৈবকী।
শিনি
ভোজ (২য়)
সুর
বসুদেব + দৈবকী (ভার্য্যা)
শ্রীকৃষ্ণ।
শান্তনু
ভীষ্ম
চিত্রাঙ্গদ
বিচিত্রবীর্য্য
ধৃতরাষ্ট্র
পাণ্ডু
(দুর্য্যোধনাদি) কৌরব বৈদ।
পাণ্ডব বৈদ (যুধিষ্ঠিরাদি)।

দ্বিতীয় ছেদ।

মথুৰা।

মথুৰাৰ আঁতি-গুৰি মধুবন। চন্দ্রবংশী সুপ্রসিদ্ধ ৰজা যযাতিৰ নাতি, সুনামখ্যাত যদুৰ পুত্র মাধৱ বা মধু যেতিয়া সেই ৰাজ্যৰ অধীশ্বৰ আছিল, তেতিয়া তেওঁৰ মধু নামানুসৰি সেই পু�ৰাতনীয়া ৰাজ্যৰ নাম মধুবন হয়। সেই কালত অযোধ্যাত হর্য্যশ্ব নামে ইক্ষ্বাকুৰ বংশধৰ এজন সূর্য্যবংশী ৰজা আছিল। কোনো কাৰণত তেওঁ দেশান্তৰিত হয়। সেই ছেগতে তেওঁ মধুবনৰ অধিপতি মধুৰ কন্যা মধুমতীক বিয়া কৰায়। তাৰ অলপ পাচতে মধু ৰজাৰ পৰলোক হোৱাত, জোৱাঁয়েক হর্য্যশ্ব মধুবনৰ অধিপতি হয় (১); কিয়নো মধুৰ পুত্র লৱণ তেতিয়া নাবালক। কিন্তু, বছৰচেৰেকৰ পাচত, ভিনীহিয়েক হর্য্যশ্বৰ মৃত্যু হোৱাত, কোৱঁৰ লৱণে পিতৃ-সিংহাসন লাভ কৰে। সেই সূত্রতে মধুবনৰ ৰাজপাট আকৌ চন্দ্রবংশী ৰজাৰ অধিকাৰলৈ আহে। তাৰপৰা ভালেমান বছৰৰ অন্তৰত, সেই কালৰ অযোধ্যাৰ ৰজা শ্রীৰামচন্দ্রৰ নুমলীয়া ভায়েক শত্রুঘ্ন কোৱঁৰে লৱণৰ বংশধৰ ৰজাক ৰণত হৰুৱাই মধুবন ৰাজ্য তেওঁৰপৰা কাঢ়ি লয়, আৰু মধুবন ৰাজ্যৰ ৰাজধানী মথুৰা নগৰী স্থাপন কৰে (২)। সেয়ে মথুৰাৰ

---

(১) "হৰিবংশ"—বিষ্ণুপর্ব্ব।

(২) "ৰামায়ণ"ৰ মতেও শ্রীৰামচন্দ্রৰ ভায়েক শত্রুঘ্নই মধুবন দখল কৰি তাত মথুৰা নগৰ স্থাপন কৰে। সেই প্রসঙ্গত মধুৰ পুত্র লৱণক শত্রুঘ্নই ৰণত হৰুৱাৰ কথাও আছে। এতেকে, শ্রীৰামচন্দ্র যাদৱসকলৰ অতি পূর্ব্বপুৰুষৰ সমসাময়িক,—যদুৰপৰা মাথোন এক পুৰুষৰ অন্তৰত। সেই অনুসৰি, শ্রীকৃষ্ণৰপৰা শ্রীৰামচন্দ্র তেতিয়াৰ সাত, নাইবা এতিয়াৰ চৈধ্য পুৰুষমানৰ ওপৰত বয়গৈ। ৰামযুগৰ মানুহ

আঁতি-গুৰি। সেই নামেই কালত গোটেই মধুবনৰ নাম মথুৰা (১) হয়। সেই হেতুতে মধুবন আকৌ সূর্য্যবংশী ৰজাৰ হাতলৈ পাৰ হৈছিল (২); পিচে, বহুৰদিয়েকৰ পাচত, যযাতিৰ নাতিৰ-নাতি সত্বত ফৈদৰ যাদৱ কোৱৰৰ ভীমে সেই ৰাজ্য পুনৰায় সূর্য্যবংশী ৰজাৰ হাতৰপৰা কাঢ়ি লয়। তেতিয়াৰপৰা ভোজবংশীয় সুৰসেনৰ ৰাজত্বলৈকে মথুৰা একেৰাহে যদুৰ (৩) বংশধৰ যাদৱবৰ্গৰ নিগাজী দখলত থাকে। সেই পুৰণি ৰাজ্য মধুবন আজিকোপতি মথুৰা নামেই প্ৰখ্যাত।

সেই কালত মথুৰা ৰাজ্য যমুনা নৈৰ দুয়ো পাৰ বিস্তৃত আছিল। তাৰ পাচত, মথুৰা 'সুৰসেনক' নামেও ভনাজাত হয়। কিয়নো, সত্বত

বৃষ্ণিগণৰ মানুহতকৈ অধিকতৰ দীৰ্ঘজীবী আছিল; এতেকে পুৰুষেপতি গড়-মিলকৈ দুশ-আটৈশ বছৰকৈ গণিলেও, শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ আবিৰ্ভাৱৰ ব্যৱধান ২০০০ দুহেজাৰ মান বছৰৰ ওপৰলৈ উঠায়। গতিকে, এতিয়াৰপৰা খ্ৰীঃ পূঃ ২০০০ + ১৫০০ (কৃষ্ণ-জন্ম) + খ্ৰীঃ ভঃ ১৯২৯ = ৫৪২৯ বছৰৰ আগেয়ে শ্ৰীৰ মচন্দ্ৰই পৃথিবীত বছৰ জন্ম গ্ৰহণ কৰে। আৰু, সেই গণনানুসাৰে মহাভাৰতকৈ ৰামায়ণ দুহেজাৰমান আগ বাঢ়ে।

(১) মথুৰা এতিয়া ভাৰতবৰ্ষৰ উত্তৰ-পশ্চিমাঞ্চলত যুক্তপ্ৰদেশৰ এখন ৰৰ জিলা, যদ্যপি পূৰ্ব্বৰ নাম-গৌৰৱ এতিয়া তাৰ নাই।

(২) সেই আপাততে মথুৰাৰ যাদৱবৰ্গক সূর্য্যবংশী বুলি ধৰি, যদুমণি শ্ৰীকৃষ্ণক চন্দ্ৰ আৰু সূর্য্য দুয়োবংশে দাবী কৰে।

(৩) ঋগ্বেদ সংহিতাৰ দশম মণ্ডলত তিনিজন যদুৰ নাম পোৱা যায়:—যেনে, (১) যযাতিৰ পুত্ৰ যদু; (২) ইক্ষ্বাকুবংশীয় যদু; (৩) দাসবংশীয় যদু। শ্ৰীকৃষ্ণ এই তিনিজন যদুৰ কোন জনৰ বংশধৰ তাক ঋগ্বেদ সংহিতাই ডাঠি কৰ পৰা নাই। তথাপি, সংহিতাৰ এই সূত্ৰই এনে এটা জটিল প্ৰশ্নক বাট লগাইদিয়ে যে, যাদৱসকল চন্দ্ৰবংশী নে সূর্য্যবংশী? কিয়নো, যদু ইক্ষ্বাকুৰ বংশধৰ হলে যাদৱবৰ্গ সূর্য্যবংশী আৰু যযাতিৰ বংশধৰ হলে চন্দ্ৰবংশী বুলি গণ্য হয়।

কৈদৰ যাদৱ কোৱঁৰ ভীমে সূৰ্য্যবংশী ৰজাৰ হাতৰপৰা উদ্ধাৰ কৰাৰ পাচত, কংসৰ ঊৰ্দ্ধপ্রপিতামহ ভোজৰ বংশধৰ কোৱঁৰ সুৰসেনে প্ৰৱল প্রতাপেৰে মথুৰা ৰাজ্য শাসন কৰিছিল; গতিকে তেওঁৰ নামৰ খ্যাতি অনুসৰি তেওঁৰ দখলী সেই ৰাজ্যও 'সুৰসেনক' নামে খ্যাত হয়। মথুৰা যে এখন বৰ বহুল আৰু চহকী ৰাজ্য আছিল এনেও নহয়, কিন্তু ই সেই কালৰ মহা প্রতাপী আৰু অভিমানী আৰ্য্য ৰাজবংশী লোকৰ বসতি থল আছিল। বিশেষকৈ, তেতিয়া ইয়াত মহা গৌৰৱী চন্দ্রবংশী যাদৱবৰ্গে বাস কৰিছিল। সিবিলাকৰ ভিতৰত বৃষ্ণি, ভোজ, অন্ধক, সত্বত, মাধৱ, কুকুৰ, দশৰহ এই কেইকৈদ সুপ্রখ্যাত আছিল।

মথুৰা নগৰী যমুনা নৈৰ পাৰত এটা সুগঠিত দুৰ্গৰ মাজত অৱস্থিত। দুৰ্গৰ বাহিৰে, চকুৰে মনিব পৰালৈকে, গোটেই ৰাজ্যজুৰি চউপাশে ঘনশ্যাম আৰু সেউজীয়া ঘাহনিৰে চামনিমৰা অপাৰ চাপৰি; ঠাঁয়ে-ঠাঁয়ে একো-একোটা ওখ টঙ্গি, মাজে মাজে দুই-চাইটা টাম্বুঘৰ, অ'ত-ত'ত দুখন-চাৰিখনকৈ অঘৰী-গাওঁ; চাই থাকিলে চকু জুৰাই যায়, দুখ-ভাগৰৰ বোধ নোহোৱা হয়। যি ফালেই মুখ কৰা যায়, সেই ফালৰ-পৰাই প্রকৃতিৰ সৌন্দৰ্য্যে মন-প্রাণ হৰি নিয়ে! এনে সৌন্দৰ্য্যৰ মাজে মাজে ৰাজ্যজুৰি কেইওফালে আহল-বহল অসংখ্যাত সেন্দুৰীয়া আলি-বাট। সেইবোৰ আলিবাটেদি সততে ৰণুৱাৰ ৰথ, চেৰাৰীৰ ঘোঁৰা, আৰোহীৰ হাতী, আৰু বোজাবোৱা বলদ, গাধ, উট আদিৰ লানীনিছিগা চলাচল। চমুকৈ কবলৈ গলে, ৰণ-বিগ্রহ, বেহা-বেপাৰ, খেতি-পথাৰ, কল-কাৰখানা ইত্যাদি কার্য্যকুশলতাৰে সৈতে চহৰখন সততে সজাগ। সেই চিৰসজাগ ৰাজ্যৰ মাজত বৃষ্ণিবংশী আৰু ভোজবংশী কোৱঁৰসকল সততে আগৰণুৱা আৰু আগবঢ়ুৱা হৈ চৌপাশে জিলিকি ফুৰে। স্বৰূপত, সেই কালত সিবিলাকেই মথুৰা ৰাজ্যৰ আচল

অধিপতি আছিল; আৰু সিবিনাকৰ প্ৰবল প্ৰতাপৰ প্ৰভাৱত মথুৰা নগৰী সমগ্ৰ আৰ্য্যাবৰ্ত্তৰ গৌৰৱৰ কেন্দ্ৰস্থল হৈ জিলিকিছিল। সেই জিলিকনিৰ ৰেখ্ এতিয়া দেখিবলৈ নাই যদিও, তাৰ সোঁৱৰণী মাৰ যোৱা নাই।

—:*:—

তৃতীয় ছেদ।

গোকুল।

যমুনাৰ সিপাৰে, মথুৰাৰপৰা ছমাইলমান দূৰৈত, সুবহুল ঘাহনি চাপৰিৰ সৈতে এখনি অতি মনোৰম ঠাই আছিল, তাৰ নাম গোকুল। ঠাই ডুখৰি সুন্দৰ ঘাঁহ বন, গহ গছনি, নৈ নিজৰা আদিৰে সৈতে পৰিপুৰ; দেখিবলৈ বৰ ভৰনি, আৰু গৰু ছাগলী আদি পোহনীয়া জন্তু চৰাবলৈ বৰ সুচল ঠাই। সেই কাৰণে, ই অঘৰী (১) মানুহৰ বসতি-স্থল আছিল। আমি যি কালৰ কথা কবলৈ ধৰিছোঁ, সেই কালত ইয়াত এবিধ বিচক্ষণীয়া অঘৰী মানুহে বাস কৰিছিল, সিবিনাক গোপ (গুৱাল) নামে জনাজাত। সেই গোপবৰ্গৰ গৃহিণী আৰু বোৱাৰী জীয়াৰীবিলাকক গোপিনী বোলা যায়। সেই গোপিনীসকলৰ চৰিত্ৰ অতি বিচিত্ৰ, অতি বিশুদ্ধ, আৰু অতি প্ৰাকৃতিক ধৰণৰ আছিল। সিবিনাকৰ

(ক) "হাৰিবংশ",—হৰিবংশ পৰ্ব্ব।

(খ) শ্ৰীমদ্ভাগবত,—দশম স্কন্ধ, ১৯—২৩ শ্লোক।

(গ) ঋগ্বেদসংহিত—দশম মণ্ডল, ৪৮—৪৯ শ্লোক।

(১) চিৰস্থায়ী ঘৰ-বাৰী নোহোৱা মানুহ হেতুকে সিবিলাকক অঘৰী বোলা হৈছে সিবিলাক এবিধ পমুৱা মানুহ আছিল।

উদাৰ ভাব, নিস্বার্থ প্রেম আৰু নিস্পৃহ ভকতি অতি মনোৰম, অতি বিতোপন, আৰু অতি অনুপম; পৰোপকাৰ সিবিলাকৰ মহাব্রত, পশুপালন সিবিলাকৰ মহান কর্ত্তব্য, প্রকৃতিপূজা সিবিলাকৰ মহাধর্ম্ম; গৃহস্থালীত সিবিলাক সুনিপুণা, আৰাধনাত সিবিলাক ৰাধিকা, আনন্দত সিবিলাক আপোন-পাহৰা;—মুঠ কৈ, আনন্দময়ী প্রকৃতি সিবিলাকত সম্পূর্ণে বিকসিত। গোকুলৰ গোপ আৰু ব্রজৰ গোপিনী পৃথিবীত নৰ-নাৰীৰ অতি নির্ম্মল আদর্শ আছিল। এই গোপ-গোপিনী লৈয়ে গোকুল আৰু ব্রজ। গোকুলৰ গোপ আৰু ব্রজৰ গোপিনীৰ মাধুর্য্য পাচত যথাঠাইত যথাৰতকৈ বহলাই বর্ণোৱা হৈছে।

—o—

চতুর্থ ছেদ।

ব্রজ।

ব্রজ গোকুলৰ সৈতে একে-কঠি এটা সুন্দৰ চাপৰি। একেবিধ মানুহেই ব্রজ আৰু গোকুল দুয়ো চাপৰিতে বাস কৰিছিল। আটাই-বিলাককে ব্রজবাসী বোলা যায়। ব্রজ চাপৰিত সিবিলাকে টঙ্গি আৰু টাম্বুৰ (১) সাজি লৈ নিজৰ লৰা-ছোৱালী আৰু গৰু ছাগলী আদিৰে সৈতে বাস কৰিছিল। কিন্তু, সিবিলাক একে ঠাইতে থিতাপিত হৈ থকা বিধৰ মানুহ নহয়;—য'তে গৰু-ছাগলী আদি পশু-পালনৰ সুচল পোৱা যায়, ত'লৈকে সিবিলাক উঠি যায়। সেই আপাহতে হে এই ব্রজবাসী গোপ (২) বিলাকক ওপৰত অঘৰী বোলা হৈছে। চিৰস্থায়ী

(১) কাপোৰেৰে কেইবাতৰপীয়াকৈ তৰা এবিধ মাটি-চাঙ্গ।

(২) কোনো-কোনো পুৰাণত গোপবৰ্গক আৰ্য্যজাতি বুলিয়েই ঠাৱঁবাইছে।

ঘৰ-বাৰী নাই যদিও, সেই কালত গোপবৰ্গৰ প্ৰতিপত্তি আৰু জনবল সামান্য নাছিল। সিবিলাক আত্মবলেৰে বলী এটা প্ৰখ্যাত জাতি আছিল। সিবিলাকে কাৰো চহ্ নোহোৱাকৈ আপোন প্ৰতিপত্তিৰ ওপৰত ভিৰ দি চলি আপোনাৰ মাজত আপুনি এখনি সৰু অথচ *মনোৰম ৰাজ্য বিতোপনকৈ চলাইছিল। কিন্তু, সিবিলাক অতি শান্তিপ্ৰিয় মানুহ আছিল,* আৰু সিবিলাকে কাচিতো উপযাচি আনৰ অপকাৰ নকৰিছিল।

আমি যি কালৰ কথা কৈছোঁ, সেই কালত গোপবৰ্গ মথুৰাৰ যাদৱৰাজৰ কৰতলীয়া আছিল; আৰু তেতিয়া গোপৰাজ নন্দ ব্ৰজৰ অধিপতি আৰু তেওঁৰ পত্নী যশোদা ব্ৰজেশ্বৰী। পিতৃ-মাতৃৰূপে নন্দ-যশোদা পৃথিবীৰ আদৰ্শ দম্পতী। পৰপুত্ৰকো আপোন কৰিব পৰা গুণত নন্দ-যশোদা মৰ্ত্ত্য-জগতৰ অনুপম চানেকী। ইবিলাক দুয়ো অতি অমায়িক। দেশৰ হৈ স্বাৰ্থ ত্যাগ কৰাত ইবিলাক আহিঁ-চৰিত। এনে ত্যাগী নৰ-নাৰী জগতত বিৰল। নন্দ-যশোদাৰ অপত্য-প্ৰেমত স্বয়ং ভগবানো বিভোল!

—o—

কোনো-কোনোয়ে নন্দৰাজক বসুদেৱৰ দদায়েকৰ পুতেক বুলি কয়। বসুদেৱৰ দদায়েকৰ ঔৰসত এগৰাকী বৈশ্য বমণীৰ গৰ্ভত নন্দৰ জন্ম বুলি কোনোৱে ঠাৱৰায়। কোনো-কোনো পুৰাণত এই গোপবৰ্গক বৈশ্য শ্ৰেণীৰ আৰ্য্যজাতি বুলি ঠিৱাংকৈ ধৰা হৈছে। কিন্তু দৰাচলতে, ইবিলাক এবিধ আৰ্য্যাবৰ্ত্তৰ উন্নত শ্ৰেণীৰ আদি-অধিবাসী। কালক্ৰমত আৰ্য্যৰ সংসৰ্গত পৰি, আৰু আৰ্য্যধৰ্ম্ম গ্ৰহণ কৰি, গোপবৰ্গ আৰ্য্যৰ সমানে সভ্য, জ্ঞানী আৰু মানী হৈ উঠিছিল। সেই আপাহতে কোনো-কোনা পুৰাণে গোপসকলক কায়স্থ বুলি নিৰ্ণয় কৰিছে,—"নন্দ ঘোষ" ভাব এটা জ্বলন্ত প্ৰমাণ।

পঞ্চম ছেদ।

বৃন্দাবন।

মথুৰা নগৰৰ পছিম সীমাৰপৰা পাঁচ মাইলমান পছিমে, যমুনাৰ মূলৰপৰা যমুনামুখলৈকে জুৰি, এখনি অতি বিতোপন সুবহুল বন আছিল, তাৰ নাম বৃন্দাবন। বৃন্দাবনৰ পছিম প্ৰান্তত ঘাঁহনি চাপৰি ভেদি উঠা এটি অতি মনোহৰ সৰু পৰ্ব্বত অৱস্থিত। পৰ্ব্বতটি কদম, বকুল, তমাল এনেবোৰ শুৱনি গছেৰে ভৰপুৰ। সেই গছবোৰৰ ডালত পৰি কুলি, কপৌ, বেতেৰী, চাকৈ, বিহুতী আদি সুশ্ৰী আৰু সুবষ্ঠী পখীয়ে কেইওপ্ৰসঙ্গত মনমোহা গীত গায়। তাৰ তলে তলে হৰিণা, সুগৰি, মৃগনাভী (গান্ধ হৰিণা), ম'হ, মেঠোন আদি ধুনীয়া জন্তুবোৰে মুকলি মনেৰে চলন ফিৰণ কৰে। ইত্যাদি বিভূতিৰে সৈতে পৰ্ব্বতটি বাজে ভিতৰে স্বাভাৱিক শোভাৰ এটি লাক যেন! আজিকোপতি তাৰ সেই পুৰণি জেউতি সমুলাঞ্চে মাৰ যোৱা নাই।—সেই পৰ্ব্বতটিৰ নাম গোৱৰ্দ্ধন। গোৱৰ্দ্ধনৰ পোৱে, বাঁৰে আৰু সমুখেদি নিমজ ঘনশ্যাম দুৱৰিবনেৰে আবৃত অপাৰ চাপৰি। গোটেই আৰ্য্যাবৰ্ত্তৰ স্বাভাৱিক শোভা জিনি বৃন্দাবন জিলিকি আছিল; সেই জিলিকনিৰ কেন্দ্ৰৰূপ গোৱৰ্দ্ধন জিলিকি ছিল। (১)

বৃন্দাবনৰ মাজে মাজে কেইজাতমান বন মানুহৰ বসতি আছিল; তাৰ মাজত নাগ নামে এজাত বৰ প্ৰতাপী আৰু ভীষণ প্ৰকৃতিৰ মানুহ

---

(১) বিষ্ণুপুৰাণৰ পঞ্চম খণ্ডৰ ৭ম ছেদত, শ্ৰীমদ্ভাগৱত দশম স্কন্ধৰ ১৩শ আধ্যাত আৰু "হৰিবংশ"ৰ বিষ্ণুপৰ্ব্বৰ ৬৭ম আধ্যাত বৃন্দাবন বহলাই বৰ্ণোৱা হৈছে।

আছিল। সিহঁতে আদিতে মথুৰাৰ আশে-পাশে বসতি কৰিছিল; পিচে, আর্য্য জাতিয়ে সিহঁতক তাৰপৰা নিলগাই খেদি, সিহঁতৰ দখলত থকা সাৰুৱা মাটিবোৰ কাঢ়ি লোৱাৰ লগতে মধুবন বা মথুৰা ৰাজ্য আর্য্যৰ অধিকাৰলৈ আহে। তাৰ পাচত, সেই খেদা-খোৱা বন-মানুহবিলাকে বৃন্দাবনৰ মাজে-মাজে ঠাই ললেগৈ। তেতিয়াৰপৰাই নাগ জাতি (১) প্রমুখ্যে এই বনমানুহবিলাক বৃন্দাবনৰ আদি-বাসী মানুহ। ইহঁত হাবিতলীয়া বুলিও, শাসন-সংক্রান্ত বিষয়ত সেই কালৰ মথুৰাৰ অধিপতি যাদৱসকলৰ সংসর্গত আছিল।

গোকুলৰপৰা উঠি গৈ, নন্দৰাজ প্রমুখ্যে গোপবর্গ বৃন্দাবনত থিতাপিত হোৱাৰ আগলৈকে নাগ জাতিয়েই তাৰ অধিকাৰী আছিল। সেই কালত সেই নাগৰাজ্যৰ অধিপতি আছিল কালিয় নামে এজন সর্প-সদৃশ ভীষণ প্রকৃতিৰ লোক। তেওঁৰ বিষয়ে পাচত বহলাই কোৱা হৈছে। এতেকে, ব্রজ, গোকুল আৰু বৃন্দাবন তিনিও খণ্ডকে একে-কঠিনৈ ব্রজ বুলি ধৰি, কালিয় প্রমুখ্যে নাগ জাতি আৰু প্রলম্ব (২) প্রমুখ্যে দানৱ জাতিকো আদি-ব্রজবাসী বোলা যায়।

——o——

(১) পুৰাণত এই নাগ জাতীয় বনমানুহক সচাসচকৈ সাপ বুলি হে বর্ণোৱা হৈছে। নাগ মানে সাপ। সেই আপাহতে সেই জাতি মানুহক পুৰাণকাৰসকলে সাপৰ লেখত ধৰিলে। কিন্তু স্বৰূপত সিহঁত সাপ নহয়, সর্পসদৃশ এজাত ভীষণ প্রকৃতিৰ বনমানুহ হে।

(২) পাচত, "প্রলম্ব-বধ" নামে একাধ্যায় শ্রীকৃষ্ণকথাকৈ দিয়া হৈছে।

২। আখ্যা।

—০—

কংস ৰজা।

সত্বত ফৈদৰ যাদৱ কোৱঁৰ ভীমে সূর্য্যবংশী ৰজাৰ হাতৰপৰা মথুৰা পুনৰুদ্ধাৰ কৰাৰ পাচত, চন্দ্রবংশী যাদৱ ৰজাসকলে বহুকাল একেৰাহে সেই ৰাজ্য ভোগ কৰে। সিবিলাকৰ ভিতৰত বৃষ্ণি, সত্বত, অন্ধক, কুকুৰ, ভোজ এই কেইফৈদ প্রধান। সদৌশেহত ভোজফৈদীয়া সুৰসেন নামে এজন ৰজা বৰ প্রতাপী আৰু প্রখ্যাত হৈ উঠে। এনে কি, তেওঁৰ ৰাজক্ষমতা আৰু প্রৱল প্রতাপলৈ চাই, লোকে তেওঁকেই মথুৰাৰ স্থাপনকর্ত্তা বুলি আখ্যা দিছিল (১)।

সুৰসেনৰ পাচত, তেওঁৰ বংশধৰ ভালেমান কোৱঁৰে মথুৰাত ৰাজত্ব কৰে। তাৰো পাচত, সেই ফৈদৰ উগ্রসেন নামে এজন কোৱঁৰ বৰ প্রখ্যাত ৰজা হৈ উঠে। উগ্রসেন ভোজবংশৰ যাদৱৰাজ আহুকৰ পুত্র। আহুকৰ আৰু এজন পুত্র আছিল, তেওঁৰ নাম দেৱক (২)। এই দুই ককাই-ভাইৰ ভালেমান পুত্র-কন্যাৰে (৩) সৈতে সুবহুল বংশ বৃদ্ধি হয়; তাৰ ভিতৰত উগ্রসেনৰ বৰপুত্র কংস আৰু দেৱকৰ সুমুলীয়া কন্যা

---

(১) সেই আপাহতে সুৰসেনৰ নাম অনুসৰি মথুৰা ৰাজ্যৰ আন এটা নাম 'সুৰসেনক' হয়।—১ম, আখ্যাৰ দ্বিতীয় ছেদ।

(২) (ক) বিষ্ণুপুৰাণ, তৃতীয় খণ্ড, ১৪শ ছেদ।

(খ) শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ২৪শ আখ্যা।

(৩) উগ্রসেনৰ ৯ জন পুত্র আৰু ৫ গৰাকী কন্যা; দেৱকৰ ৪ জন পুত্র আৰু ৭ গৰাকী কন্যা আছিল।—শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ২৪শ আখ্যা।

দৈৱকীৰ নাম বিশেষকৈ লৱলগীয়া। কিয়নো, এই দৈৱকী দেবীয়েই শ্রীকৃষ্ণৰ জনম-দিয়া আই, আৰু এই কংসই শ্রীকৃষ্ণৰ জনম ব্যর্থ কৰিবলৈ পণ কৰোঁতা তেওঁৰ প্রাণবৈৰী মোমায়েক।

সেই সময়ত আন এটা ঠালৰ প্রতাপী যাদৱ কোৱঁৰ আছিল বৃষ্ণি-বংশধৱবর্গ। এই ফৈদৰ ভালেমান কোৱঁৰে মথুৰা-ৰাজৰ বিবিধ ৰাজকীয় বিষয়-বাৱ ভোগ কৰে। শেহান্তৱত, ভোজবংশী ৰজা উগ্রসেনৰ আমোলত, সুবসেন নামে বৃষ্ণিবংশী এজন কোৱঁৰ বৰ প্রতাপী আৰু প্রখ্যাত হৈ উঠে। তেওঁৰ দহ জন পুত্র আৰু পাঁচ গৰাকী জীয়াৰী আছিল। সেই দহ জন পুত্রৰ ভিতৰত সবাতকৈ সৰ জনৰ নাম বসুদেৱ। এই বসুদেৱেই শ্রীকৃষ্ণৰ জন্মদাতা পিতৃ। বসুদেৱৰ দহ গৰাকী ভার্য্যা আছিল; সিবিলাকৰ ভিতৰত ৰোহিণী দেবী সবাতকৈ বৰ, আৰু দৈৱকী দেবী সবাতকৈ সৰু। এই ৰোহিণী-দৈৱকীয়েই ৰাম-কৃষ্ণৰ জন্মদাতৃ মাতৃ। ইবিলাক দুগৰাকীয়েই ৰাম আৰু কৃষ্ণ নামে মানৱশ্রেষ্ঠ অসাধাৰণ যাদৱ কোৱঁৰদ্বয়ক নিজ-নিজ গর্ভত ঠাই দি, মথুৰাবাসীক সেই কালৰ মহা আপদৰপৰা নিস্তাৰ কৰে।

কংস সৰুৱেপৰা অতি নিঠুৰ, অহঙ্কাৰী আৰু উৱত্ স্বভাৱৰ লৰা আছিল; বয়সৰ লগে লগে তেওঁৰ সেই কু-স্বভাৱ চৰি আহিবলৈ ধৰিলে। তাতে, সেই কালৰ মহা পৰাক্রমী মগধৰ অধিপতি জৰাসন্ধৰ জোৱাঁই (১) হবলৈ পাই কংসই মথুৰাত কাকো গণিতা নকৰা হল। বুঢ়া-ৰজা পিতাক উগ্রসেন নামত মাথোন বহি-ৰজা; আচল উঠি-ৰজা আছিল কংস। সি যি হওক, কংসৰ কিন্তু ভনীয়েক দৈৱকীলৈ বৰ

(১) মগধ এতিয়াৰ দক্ষিণ-বিহাৰ। জৰাসন্ধ মগধৰ অদ্বিতীয় প্রতাপী ৰজা। শাৰীৰিক শক্তিতো তেওঁ ভীমৰ সমনীয়া বীৰ আছিল। কংসই জৰাসন্ধ ৰজাৰ দুগৰাকী জীয়াৰী বিয়া কৰাইছিল।

মৰম। আন কি, দৈৱকীৰ আনন্দৰ অৰ্থে দুৰ্দ্দান্ত কংসই নিজৰ পাশৱিক প্ৰিয়কাৰ্য্যৰপৰাও সময়ত ক্ষান্ত হোৱাৰ পটন্তৰ পোৱা যায়।

দৈৱকীৰ বিয়াত কংসৰ মহা আনন্দ মিলিল। বিশেষকৈ সমান মৰ্য্যাদাৰ একে যাদৱবংশী সেই কালৰ মহা প্ৰতাপী বৃষ্ণি কৈদৰ প্ৰখ্যাত কোৱঁৰ বসুদেৱলৈ স্নেহৰ ভনীয়েক দৈৱকীক বিয়া দিবলৈ পাই কংসৰ মনত অহঙ্কাৰৰ সীমা নোহোৱা হল। বিয়া-সংক্ৰান্ত সকলো লাগতিয়াল আৰু দেখনীয়া কাম-বন কংসই স্বয়ং সম্পাদন কৰিহে সুখ পাইছিল। গতিকে, বিয়াৰ সামৱণিত দৱা-কণ্ঠাক দৱাৰ ঘৰলৈ শোভা-যাত্ৰা কৰাওঁতে কংসই নিজে ৰথৰ বাঘজৰী ধৰি সাৰথিৰ বাব লৈছিল। ৰাজ আলিৰ দুয়োকাষে অসংখ্যাত দৰ্শকবৃন্দৰ মাজেদি মহা আড়ম্বৰেৰে আৰু পৰম উলাহেৰে কংসই ৰথ চলাই নিছে, বিবিধ বিবাহ-বাদনৰ ধ্বনি গগন ভেদি উঠিছে, দুশাৰী যোজনব্যাপী আলিকাষৰীয়া দৰ্শকবৃন্দৰ সৰল অন্তৰৰপৰা ব্যক্ত হোৱা আশীৰ্ব্বাদৰ ঊৰ্দ্ধাধো ৰাৱে আকাশ-পাতাল টাকি পেলাইছে, এনেতে অকস্মাৎ সেই সম্মিলিত ৰাইজৰ ৰাৱ তল পেলাই এই বুলি এটা হৃৎপিণ্ড কঁপোৱা গৰ্জ্জনি মিৱ্‌মিৱ্‌কৈ উঠিল, "যাৰ বিয়াত অবোধ কংস আনন্দত ইমান উধাও হৈছে, সেই দৈৱকীৰ অষ্টম গৰ্ভজাত সন্তানৰ হাততে কংসৰ ধ্বংস! (১)"। সেই

---

(১) "হৰিবংশ", বিষ্ণুপুৰাণ, শ্ৰীমদ্ভাগৱত আৰু আন-আন পুৰাণত এই গৰ্জ্জনিক 'আকাশী বাণী' বা 'দৈৱবাণী' বোলা হৈছে। পুৰাণাদিৰ সেই আখ্যা সমূলকেঁ অমূলক নহয়। কিয়নো, বাৰ উৎপত্তিস্থল অদৃশ্য, তাকে আকাশী বুলিব পাৰি। অৰ্থাৎ, আকাশৰ অস্তিত্ব দেখা পোৱা নাযায়, সি শূন্যময়; গতিকে, আকাশসদৃশ শব্দক 'আকাশী বাণী' বোলা অসঙ্গত নহয়। সেই সূত্ৰতে ধৰি, অপ্ৰত্যক্ষ মূলৰপৰা ব্যক্ত হোৱা বাণীক দৈৱবাণীও বোলা যায়। সেই দিনা দৱা-কন্যাৰ শোভাযাত্ৰাত জনতাৰ ভিৰ ভেদি সেই অভিশাপসূচক গৰ্জ্জনি কাৰ কণ্ঠৰপৰা ওলাই

অভাবনীয় আপদীয়া গির্জ্জনি শুনি সকলো স্তম্ভিত হল, শোভাযাত্রাৰ অসংখ্যাত দর্শকবৃন্দ ঠৰ লাগিল, ৰাজ-আলিৰ ওপৰলৈ উধাই শূন্যমার্গ ছাতি পেলোৱা জনৰৰ মাৰ গৈ নিজম পৰিল, ক্ষন্তেকৰ নিমিত্তে গোটেই জগত তৰধ লাগিল! কংসৰ মানত অকস্মাৎ স্বৰগ ভাগি মূৰত পৰাৰ নিচিনা হল! ক্ষন্তেকমান স্বৰগ-পৰা মানুহৰ সদৃশ, কংস জঠৰ হল। কিন্তু, পিচমুহূর্ত্ততে তেওঁৰ স্বৰূপ স্বভাৱে তেওঁত পুনঃ থিত্ দিলে,—আত্ম-নাশৰ আশঙ্কাত উন্মত্ত হৈ কংসই ততালিকে বাঘজৰী এৰি, উলটি ভনীয়েক দৈৱকী-কন্যাৰ চুলিত ধৰি, কণ্ঠ আৰু পিঠি ভিৰাই লৈ, কঁকালত বন্ধা তৰোৱাল ফাঁকৰপৰা উলিয়াই লৈ একেথাপে ভবিষ্যত অপায় খণ্ডাই থবলৈ উদ্যত হল। এনেতে, নিৰস্ত্র বসুদেৱে উপায়ান্তৰ হৈ কংসক কাকুতি কৰি

প্রতিধ্বনিত হৈছিল, তাক ঠাৱঁবাবৰ উপায় নাছিল। সেই কাৰণে, পু�ৰাণকাৰ-সকলে তাত 'আকাশী বাণী'ৰ বহল সানি তাক 'দৈৱবাণী'ৰূপে অতিৰঞ্জিত কৰিছে যেন বোধ হয়।

আৰু, কংসৰ অত্যাচাৰত মথুৰাবাসী অস্থিৰ; যাদৱবৰ্গৰ প্রাণত শান্তি নাই, তেওঁৰ আত্মপৰিয়ালৰ অন্তৰতো সন্তাপৰ অন্ত নাই। এনে স্থলত, সেই দুর্দ্দান্ত কংসৰ পতন মথুৰাবাসী মাত্রকেই কামনা কৰাটো নিচেই স্বাভাৱিক। গতিকে, বাইজৰ সেই বাঞ্ছিত কংস-পতন কাল কেতিয়া কিমতে মিলিব তাৰ 'মঙ্গল-চোৱা' আৰু জ্যোতিষ্ গণনা কৰাটোও অসম্ভৱ নহয়। হিন্দু-শাস্ত্রালোচনাৰ সেই চূড়ান্ত উন্নতিৰ দিনত কংসপতনৰ কাল নির্ণয় কৰি জ্যোতিষী গণনাৰ ফল লাভ কৰি থোৱাটোও আচৰিত নহয়। সেই গুপ্ত গণনাৰ ফলাফল জনা গৰাকীৰ অন্তৰত সততে জাগি আছিল; সেই দিনা সেই বিৰাট শোভাযাত্রাৰ দৃশ্যে সেই ফলাফলৰ ভাব উজাৰ খুৱাই দিয়াত, এভাগ উত্তাৱল বাইজে কংসপতনৰ পোহনীয়া ভাব হঠাৎ ব্যক্ত কৰি গির্জ্জনি মাৰি উঠিছিল। এয়ে আমাৰ ধাৰণা।

তত্তালিকে এই বুলি অঙ্গীকার কৰিলে যে, তেওঁ দৈৱকীৰ গর্ভজাত প্রত্যেকটি সন্তান প্রসৱ হোৱা মাত্রকে কংসক অর্পণ কৰিব; এতেকে তেওঁ অভিশাপ-গির্জ্জনিৰ ফলাফললৈ আশঙ্কা কৰাৰ সকাম নাই। দৈৱকী দেবীয়েও প্রাণৰ মমতাত আর্ত্তৰাৱ কাঢ়ি মৱমৰ ককায়েকৰ ওচৰত প্রাণভিক্ষা কৰিলে; উপস্থিত শোভাযাত্রী আৰু দর্শকবৃন্দেও সম্মিলিত কণ্ঠেৰে বৰ-কন্যাৰ হৈ কংসত ক্ষমা-প্রার্থনা জনালে।—পিচে, সিমানতে এফেৰিমান শান্ত হৈ কংস সেই ক্ষন্তেকৰ কাৰণে ক্ষান্ত হল।

সেই দিনাৰ নিমিত্তে সিমানতে নিশ্চিন্ত হল যদিও, সেই ৰাতিৰপৰা প্রাণৰ আশঙ্কাত কংসৰ মন আকৌ অস্থিৰ হবলৈ ধৰিলে। সেই প্রাণান্তক অদ্ভুত গির্জ্জনি তেওঁ চঁকি-চঁকি দিঠকতে শুনে, আৰু থাকি-থাকি ভয়ত বিহ্বল হৈ উন্মাদৰ দৰে জঁপিয়াই উঠে। পাচলৈ এনে হবলৈ ধৰিলে যে, দৈৱকী আৰু বসুদেৱৰ নাম শুনিলেই কংসৰ প্রাণত উচাটন লাগি উঠে। সেই দিনা সেই গির্জ্জনিত দৈৱকীৰ অষ্টম গর্ভজাত সন্তানৰ হাতত হে কংসৰ ধ্বংস হোৱাৰ নির্দ্দেশ পোৱা গৈছিল; কিন্তু কেঁচুতো সাপ দেখাৰ দৰে, পাচলৈ বসুদেৱৰ সন্তান বুলিলেই তাৰ প্রতি কংসই সন্দেহৰ চকুৰে চোৱা হল। ফলিতার্থত এই হলগৈ যে, বসুদেৱৰ আন কেইগৰাকী ভার্য্যাৰপৰা লাভ হোৱা সন্তানবিলাককো কংসই বিধ-বিধকৈ সামান্য অপৰাধৰ লেচু লগাই বধ কৰি নিষ্কণ্টক হবলৈ ফন্দ পাতিলে। সেই হেতুকে বসুদেৱে তেওঁৰ ৰৱভার্য্যা ৰোহিণী দেবীক সগর্ভা অৱস্থাত মথুৰাৰপৰা আঁতৰাই নি ব্রজ-ৰাজ নন্দৰ ঘৰত পলুৱাই ৰাখেগৈ। তাতে ৰোহিণী দেবীয়ে এটি সুলক্ষণীয়া পুত্র প্রসৱ কৰে,—তেওঁৰেই পাচত ৰাম বা বলৰাম নামে জনাজাত হয়। তাৰোপৰি, মথুৰাত যিবিলাক যাদৱ কোৱঁৰক,—বিশেষকৈ বৃষ্ণি ফৈদৰ —বলী আৰু তেজী দেখা গৈছিল সিবিলাককো বধিৰ অর্থে কংসই

নানা ষড়যন্ত্র কৰিবলৈ ধৰিলে। আন কি, সেই উদ্দেশ্য সহজে সিদ্ধি কৰিবৰ অভিপ্রায়ে কংসই নিজৰ পিতৃ বুঢ়াৰজা উগ্রসেনক ৰজা ভাঙ্গি ৰাজদুর্গৰ ভিতৰত বন্দী কৰি থৈ নিজে সিংহাসনত বহি ৰজা হল। যুবৰাজৰ ক্ষমতা পাওঁতেই তেওঁক বাধোতা কোনো নাছিল, এতিয়া ৰাজ-ক্ষমতা পোৱা কংসক আৰু পায় কোনে! গতিকে, স্বেচ্ছাচাৰী কংস ৰজাৰ পাশৰিক অত্যাচাৰ দিনক্-দিনে বাঢ়িবলৈ ধৰিলে (১)। মথুৰাবাসী যাদৱসকলৰ বহুতে নিৰুপায় হৈ স্বৰাজ্য এৰি কোশল, বিদেহ, সাল্ব, নিষধ, পাঞ্চাল, কুৰু, কেকয়, বিদর্ভ প্রভৃতি ৰাজ্যত বাস কৰা আত্মীয়-কুটুম্বাদিৰ আশ্রয়ত থিতাপিত হলগৈ (২)। ইফালে, সন্তান সঞ্চাৰ হোৱাৰ সম্ভেদ্ পালেই দৈৱকী আৰু বসুদেৱক ৰাজ-দুর্গৰ বন্দীশালত বন্দী কৰি ৰখা হয়; আৰু পূর্ব্বৰ প্রতিশ্রুতি অনুসৰি বসুদেৱে দৈৱকীৰ গর্ভজাত সন্তান ভূমিষ্ঠ হোৱা মাত্রকে কংসক অর্পণ কৰেগৈ, কংসই মহানন্দে সেই সন্তান বধ কৰি নিষ্কণ্টক হয়।

(১) ৰাজক্ষমতা হাতত লৈ কংসই নিজমুখে কেনে অমানুষিক দপ প্রকাশ কৰিছিল, 'হৰিবংশৰ' বিষ্ণুপর্ব্বৰ ৫৬ অধ্যাত তাৰ সুবহু বহুল বর্ণনা দিয়া আছে। সেই কালত কংস যে এজন অদ্বিতীয় অত্যাচাৰী ৰজা আছিল, তেওঁৰ নিজ মুখৰ অশিষ্ট বচনে তাৰ বিশিষ্ট প্রমাণ দিয়ে। তেওঁৰ মুখৰপৰা এনে কথাও ৰাজ হৈছিল,—"আজিৰপৰা কি মানুহ, কি পশু, কি পক্ষী, কি কিন্নৰ, যাকে মোৰ অবাধ্য দেখিম তাকে মই মসীমুৰ কৰিম। পৃথিবীত মোৰ অখণ্ড ক্ষমতা বুলি সবাৰে জানিব লাগে।"

(২) কংস ৰজাই মহাপ্রতাপী মগধ-ৰাজ জৰাসন্ধৰ লগত সম্বন্ধ লগাই লৈ, আৰু প্রলম্ব, তৃণাবর্ত্ত, বক্, অঘ, কেশি, ধেনুক, বাণ, অরিষ্ট, নৰকাসুৰ আদি অসুৰ বংশী ৰজাসকলৰ সৈতে লগ লাগি মথুৰাবাসী যাদৱসকলৰ ওপৰত অশেষ অসহনীয় আৰু অকথনীয় উৎপাত-অত্যাচাৰ কৰিছিল।—শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, দ্বিতীয় অধ্যা, ১—৪ শ্লোক।

এই ভাৱেই ভালেমান দিন পাৰ হল ; পাচলৈ আৰু প্ৰজা ঠাৰৱিব নোৱাৰাত পৰিলগৈ। গতিকে, ভিন্-ভিন্ ফৈদৰ যাদৱ কোৱঁৰ সকলে মথুৰাবাসী প্ৰজাবৰ্গৰে সৈতে গুপুতে পৰামৰ্শ কৰি, কি উপায়েৰে নোলহা অত্যাচাৰী কংস ৰজাক বধি ৰাজ্যৰ মঙ্গল সাধন কৰা যায় তাকে চিন্তিবলৈ ধৰিলে। সেই উদ্দেশে, মথুৰাবাসী দৈৱকীৰ অষ্টম গৰ্ভজাত সন্তানৰ প্ৰতীক্ষাত ৰল, আৰু যি উপায়েৰে সেই সন্তান ৰক্ষা কৰিব পৰা যাব তাৰ দিহাকৰণলৈ সকলো গুপুতে সাজু হল। আৰু, সেই অৰ্থে সিবিলাকে মথুৰাৰ আশে-পাশে বসতি কৰা নাগ, গোপ প্ৰমুখে আদি-অধিবাসীবিলাকৰে সৈতে গোপনে আলোচনা আৰু ষড়যন্ত্ৰ কৰিবলৈ ধৰিলে (১)। শেহান্তৰত সকলোৱে একেমত হৈ এই স্থিৰ কৰিলে যে, যি কোনো উপায়েৰে হওক, দৈৱকীৰ অষ্টম গৰ্ভজাত সন্তান ৰক্ষা কৰিবই লাগিব। কিন্তু, সেই ভাবী সন্তানৰ গৰ্ভধান আৰু প্ৰসৱ দুই কৰিবৰ তো উপায় নাই, তাতে দৈৱকী আৰু বসুদেৱ দুৰ্গৰ মাজৰ বন্দীশালত ! গতিকে, সদৌশেহত এই সিদ্ধান্তত উপস্থিত হোৱা গল যে, দৈৱকীৰ অষ্টম গৰ্ভজাত সন্তানৰ সলনিত আন কাৰোবাৰ এটি ওপজা-সন্তান গুপুতে নি যথাঠাইত থৈ কংসক ভুৱা দিব লাগিব। কিন্তু, হাঁয়, তাৰ অৰ্থে আগ বাঢ়ে কোন্ ?—কোনে নো স্ব-ইচ্ছাৰে আত্ম সন্তানক কংসৰ কৰাল হাতত সঁপি দিয়ে এতিয়া ! মথুৰাৰ ইমুৰপৰা সিমুৰলৈ সদৌ মথুৰাবাসীৰ মাজত গোপনে টুকৰিয়াই চোৱা হল, কিন্তু সেই অৰ্থে কেৱে উদাৰ চিতেৰে আগ বাঢ়িব নোৱাৰিলে। বৃন্দাবনৰ নাগ ৰাজ্যতো গোপনে সন্ধান লোৱা গল, কিন্তু সেই অসাধাৰণ ত্যাগৰ অৰ্থে কাকো সাজু পোৱা নগল। গতিকে, মথুৰাবাসীৰ হা-হুমুনিয়াহৰ অন্ত নপৰিল। কিন্তু, সদৌশেহত

(১) বায়ুপুৰাণ, ৩৪শ আধ্যা, ১০০—২০০ শ্লোক।

গোকুলৰ গোপৰাজ্যত এখনি মহৎ অন্তঃকৰণ বিচাৰি পোৱা গল,—তেওঁ আন নহয়, গোপৰাজ নন্দ। নন্দৰাজ সেই মহাত্যাগৰ অৰ্থে সাজু হল। দৈৱকীৰ অষ্টম গৰ্ভধানৰ সমসাময়িককৈ নন্দপত্নী ব্ৰজেশ্বৰী যশোদা ৰাণীৰো গৰ্ভধান হৈছিল। আৰু, বিধিৰ বিধান অনুযায়ী, সেই একে ৰাতিয়েই ইফালে দৈৱকী দেবীৰ অষ্টম পুত্ৰ-সন্তান আৰু সিফালে যশোদা ৰাণীৰ এটি কন্যা-সন্তানৰ (১) জন্ম হয়।

(১) পুৰাণাদিত এই কন্যাটি যোগমায়া ৰূপে অভিহিত। সেইমতে, ভগবান শ্ৰীকৃষ্ণৰ জন্মত যোগমায়া সততে আৰু সৰ্ব্বত্ৰতে যোগ আছিল। পৃথিৱীত জন্মগ্ৰহণ কৰিবলৈ দুয়ো দুয়োইত একে সময়তে ভূমিষ্ঠ হৈ, সলনি হৈ যায়। বাসমঞ্চতো যোগমায়া কৃষ্ণৰ সৈতে যোগ হৈ আছিল। যতে কৃষ্ণ, ততে যোগমায়া "শ্ৰী" ৰূপে যোগ হৈ, "শ্ৰীকৃষ্ণ" হয়। যেনে,—

* * * *

"যদুনাং নিজনাথানাং যোগমায়াং সমাদিশৎ।
গচ্ছ দেবি ব্ৰজং ভদ্ৰে গোপগোভিৰলঙ্কৃতং॥"

* * * *

অথাহমংশভাগেন দেবক্যাঃ পুত্ৰতাং শুভে।
প্ৰাপ্স্যামি ত্বং যশোদায়াং নন্দপত্ন্যাং ভবিষ্যসি॥"

—শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ২য় আধ্যা, ৩—৬ শ্লোক॥

——o——

৩। আখ্যা।

—**—

ওপজা-কৃষ্ণ।

১৯২৯ খ্রীষ্টাব্দৰপৰা ৩৪২৯ বছৰৰ আগেয়ে, ভাৰতবৰ্ষৰ আৰ্য্যাবৰ্ত্তত, পুণ্যভূমি মথুৰা নগৰীত, ভাদমহীয়া কৃষ্ণাষ্টমীত, বুধবাৰে মাজনিশা কংস ৰজাৰ বন্দীশালত শ্রীকৃষ্ণই (১) পৃথিবীত জন্মগ্রহণ কৰে (২)। বৃষ্ণিফৈদীয়া যাদৱ কোৱঁৰ বসুদেৱ কৃষ্ণৰ জন্মদাতা পিতৃ; আৰু

---

(১) "শ্রীকৃষ্ণ" বোলোতেই সেই একে শুভক্ষণত গোকুলত গোপিনী দেবী যশোদাৰ গৰ্ভজাত কন্যা-সন্তান যোগমায়া ভূমিষ্ঠ হোৱাও বোলা গৈছে। নহলে, এই যোগ বিহনে "শ্রী"হীন অকল "কৃষ্ণ" বোলা হলহেঁতেন।

(২) (ক) বিষ্ণুপুৰাণৰ ৫ম, খণ্ড ২৪ অধ্যাৰ ৩২, ৩৩, ৩৪ শ্লোকৰ ব্যাখ্যা মতে যুধিষ্ঠিৰৰ স্থিতি ১৪৩০ খ্রীষ্ট-পূর্ব্বাব্দত; সেয়ে মহাভাৰতৰ কুৰুক্ষেত্র যুদ্ধ কাল। তেতিয়া শ্রীকৃষ্ণৰ বয়স ৭০ বছৰ। এতেকে, ১৫০০ খ্রীঃ পূঃ চনত শ্রীকৃষ্ণৰ জন্ম; অর্থাৎ, ১৯২৯ খ্রীষ্টাব্দৰপৰা ১৫০০+১৯২৯=৩৪২৯ বছৰৰ আগেয়ে শ্রীকৃষ্ণই পৃথিবীত জন্মগ্রহণ কৰে।

(খ) শ্রীমদ্ভাগৱত মহাপুৰাণৰ ১২শ স্কন্ধৰ ২য় অধ্যাৰ ৩২শ শ্লোকৰ ব্যাখ্যানুসাৰে নন্দ মহাপদ্মৰপৰা যুধিষ্ঠিৰ ১০০০ এহেজাৰ বছৰৰ অন্তৰত বৰহি। আন হাতে, বিষ্ণুপুৰাণৰ ৪র্থ খণ্ডৰ ২৪শ অধ্যাত কোৱা হৈছে,—"মহাপদ্মঃ তৎপুত্রাশ্চ একবর্ষ শতমবনীপতয়ো ভবিষ্যন্তি। নবৈব তান নন্দান কৌটিল্যো ব্রাহ্মণঃ (চাণক্য পণ্ডিত) সমুদ্ধরিষ্যতি। তেষামভাবে মৌর্য্যাশ্চ পৃথিবীং ভোক্ষ্যন্তি হভিষেক্ষ্যতি।" এই মতে যুধিষ্ঠিৰৰপৰা চন্দ্রগুপ্ত ১১১৫ বছৰৰ অন্তৰত বৰহি। আন হাতে, চন্দ্রগুপ্ত

ভোজফৈদীয়া যাদৱী কুৱঁৰী দৈৱকী দেৱী কৃষ্ণৰ গৰ্ভধাৰিণী মাতৃ। কৃষ্ণ দৈৱকীৰ অষ্টম গৰ্ভজাত পুত্ৰ-সন্তান।

কৃষ্ণৰ জন্মক্ষণ এটা অতি ভীষণ ৰাতিৰ গৰ্ভত। সন্ধ্যাৰ পাচৰ পৰা সেই দিনা বতৰে ঘোৰ ৰূপ ধৰিলে; বতাহ, ধুমুহা, গাজনি, ঢেৰেকনি, বিজুলীৰ চমকনিৰে সৈতে সেই বতৰ ক্ৰমাৎ ঘোৰতৰ হৈ আহিল। তাৰ উপৰিও, মাজনিশা নেৰানেপেৰাকৈ ধাৰাসাৰে ববষুণ, মাজে মাজে শিলাবৃষ্টি, বজ্ৰপাত ইত্যাদি উৎপাত্ চটিয়াই বতৰে প্ৰলয় কালৰ ভীষণ মূৰ্ত্তি ধাৰণ কৰিলে। নগৰৰ জন-প্ৰাণী কোনো কোনো ভয়ত

আলেক্‌জেণ্ডাৰৰ সমসাময়িক বজা; ৩২৫ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব্বাব্দত আলেক্‌জেণ্ডাৰে ভাৰতবৰ্ষ আক্ৰমণ কৰেহি। তাৰ দহবছৰ আগতে মাথোন, খ্ৰীঃ পূ, ৩১৫ চনত, চন্দ্ৰগুপ্ত বজা হয়। এতেকে, ১১১৫+৩১৫=১৪৩০ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব্বাব্দত যুধিষ্ঠিৰৰ স্থিতি; অৰ্থাৎ সেয়ে মহাভাৰতৰ কুৰুক্ষেত্ৰ মহাৰণৰ কাল। তাৰ লগতে শ্ৰীকৃষ্ণৰ সেই কালৰ বয়স ৭০ বাৰ যোগ দিলে ১৪৩০+৭০=১৫০০ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব্বাব্দত, অৰ্থাৎ ১৯২৯ খ্ৰীষ্টাব্দৰপৰা ১৫০০+১৯২৯=৩৪২৯ বছৰৰ আগেয়ে শ্ৰীকৃষ্ণৰ জন্ম বুলি ঠাৱঁৰোৱা যায়।

(গ) বায়ুপুৰাণৰ ব্যাখ্যা মতে, ১৪৩০ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব্বাব্দৰ ঠাইত ১৪৬৫ পোৱা যায়। ই বৰ বেচি অমিল নহয়; মাথোন ৩৫ বছৰৰ ব্যৱধান। সেই মতে, মহাভাৰতৰ যুদ্ধৰ সময়ত শ্ৰীকৃষ্ণৰ বয়স ৩৫ বছৰ মাথোন। ব্ৰহ্মপুৰাণ, পদ্মপুৰাণ, স্কন্দপুৰাণ, বামনপুৰাণ, কূৰ্ম্মপুৰাণ আৰু ব্ৰহ্মবৈবৰ্ত্ত পুৰাণ এই বিষয়ত বিষ্ণুপুৰাণৰ হে ওচৰ চাপে।

(ঘ) কাশ্মীৰৰ বুৰঞ্জী "ৰাজতৰঙ্গিনী"ৰ মতে, কলিযুগৰ ৬৫৩ বছৰত গোনৰ্দ্দ নামে এজন বজাই কাশ্মীৰৰ ৰাজপাট ৩৫ বছৰ ভোগ কৰে, আৰু তেওঁ যুধিষ্ঠিৰৰ সমসাময়িক বজা। তেনেহলে, যুধিষ্ঠিৰৰ স্থিতি ২২৭৯ খ্ৰীষ্ট-পূৰ্ব্বাব্দত বয়গৈ; এতেকে, সেই অনুসৰি, ২২৭৯+৭০+১৯২৯=৪২৭৮ বছৰৰ আগেয়ে শ্ৰীকৃষ্ণৰ জন্ম বুলি ধৰা যায়।

পাটীতে চেপেটা লাগিল, কোনো কোনো সংজ্ঞাশূন্য হৈ পৰিল, কোনো আতঙ্কত অৱশ হৈ পৰি থাকোতে সেই ভাগেই টোপনি গল। বাহিৰত দুৱৰী, প্ৰহৰী, চোৰাংচোৰা আদি আটাইবিলাক যেয়ে যতে আছিল সেয়ে ততে ছেগ বুজি শুই নিৰ্পালি দিলে। এনে ছেগত, এনে নিজম-নিটাল ক্ষণত, ক্ষণজন্মা পৰম সুলক্ষণীয়া পুত্ৰ-সন্তান কৃষ্ণ কংসৰাজৰ বন্দীশালত দৈৱকী দেবীৰ গৰ্ভৰপৰা ভূমিষ্ঠ হয়। ভূমিষ্ঠ হোৱা মাত্ৰে সেই ওপজা-পুত্ৰটি সযতনে কাপোৰেৰে ঢাকি বুকত সাবটি লৈ, পিতৃ বসুদেৱ হাতৰ সাৰে, ভৰিৰ সাৰে,—অতি সংগোপনে বন্দীশালৰপৰা বাজ হল। তাৰ পাচত, নিৰ্দ্ধাৰিত গুপুত দিহা অনুসৰি, নাগ-বীৰ (১) বাসুকীৰ তত্ত্বাৱধানত, তেওঁ বেগাবেগিকৈ যমুনা পাৰ হৈ গৈ গোকুলত গোপৰাজ নন্দক সন্তানটি গতাই দিলেগৈ। আচৰিত এই যে, সেই ৰাতিয়েই, সেই ক্ষণতে নন্দ-ৰাণী যশোদায়ো এটি কন্যা-সন্তান প্ৰসৱ কৰে (২), আৰু ওপজা-সন্তানৰ মুখ নৌ দেখোঁতেই তেওঁ প্ৰসূতাবেদনাত

---

(১) প্ৰথম আধ্যাৰ চতুৰ্থ ছেদত উনুকিয়াই অহা বনমানুহ নাগজাতি বিষয়ক সঙ্কেত চোৱা।

(২) এওঁ কৃষ্ণৰ আজন্ম অৰ্দ্ধাঙ্গিনী যোগমায়া। এওঁ শ্ৰীৰূপে কৃষ্ণৰ লগত সততে যোগ আছিল। পৃথিবীত জন্ম লওঁতেও দুয়ো দুঠাইত একেক্ষণতে জন্মি সলনি হৈ যায় বুলি ওপৰৰ টীকাত কোৱা হৈছে। মথুৰাত জন্ম হোৱা কৃষ্ণ গোকুললৈ যায়, আৰু গোকুলত জন্ম হোৱা যোগমায়া মথুৰালৈ আহে। তাৰ পাচত, মথুৰাবাসীৰ যত্ন-কৌশলত কংসৰ কৰাল হাতৰপৰা ৰক্ষিত আৰু গোকুলত গোপনে পালিত হৈ, ১২—১৪ বছৰীয়া বয়সত, বৃন্দাবনত বাসেশ্বৰী যোগমায়াই কৃষ্ণ-আৰাধিকাৰূপে যোগ হোৱাত, "ৰাধাকৃষ্ণ" যুগল মূৰ্ত্তিৰ অৱতাৰণা হয়। এয়ে "ৰাধা" আৰু "ৰাধিকা" নামৰ জাঁতি-গুৰি। শ্ৰীমদ্ভাগৱত, ১০ম স্কন্ধ, ২৯শ আধ্যা, ১ম শ্লোক।

মূর্চ্ছা যায়। সেই ছেগতে বসুদেৱে নিজৰ ওপজা-পুত্রটি যশোদাৰ বুকত থৈ, সলনিত নন্দ-যশোদাৰ ওপজা-কন্যাটি লৈ, বেগাবেগিকৈ উলটি আহি, তেওঁৰ প্রসূতী পত্নী দৈৱকীদেবীৰ বুকত দিলেহি। ই ১৯২৯ খ্রীষ্টাব্দৰপৰা ৩৪২৯ বছৰৰ আগৰ ঘটনা। (১)

পিচদিনা পূৱা কংস ৰজাই যেতিয়াই দৈৱকীয়ে সন্তান প্রসৱ কৰাৰ বাতৰি পালে, তেতিয়াই তেওঁ উত্রাৱল হৈ বন্দীশাল পালেগৈ, আৰু ততালিকে তেওঁ সেই ওপজা-কন্যাটিক, পাৱ দুটি একেহাতে জপটিয়াই ধৰি লৈ, দেৱালত মূৰ আছাৰি বধ কৰিলে। বসুদেৱ আৰু প্রসূতী

---

(১) পাশ্চাত্য পণ্ডিত কোলব্রুক্ (Colebrooke), উইলচন (Wilson) আৰু এল্‌ফিন্‌ষ্টোন্ (Elphinstone) চাহাবসকলৰ মতে, চতুর্দ্দশ খ্রীষ্টপূর্ব্বাব্দত কুৰুক্ষেত্র যুদ্ধ হয়, যি মহাযুদ্ধত শ্রীকৃষ্ণ সর্ব্বপ্রধান নায়ক আছিল। পণ্ডিত উইল-ফোর্ড (Wilford) চাহাবৰ অনুমানত কুৰুক্ষেত্র যুদ্ধ ১৩৭০ খ্রীষ্টপূর্ব্বাব্দলৈ অলপমান নামে। পণ্ডিত প্রাট্ (Pratt) চাহাবে আকৌ তাতোকৈ নমাই আনি দ্বাদশ খ্রীষ্টপূর্ব্বাব্দত কুৰুক্ষেত্রৰ যুদ্ধৰ কাল নির্ণয় কৰিছে। ইয়াৰপৰা এই সিদ্ধান্ত কৰা যায় যে, শ্রীকৃষ্ণৰ জীৱনকাল সম্বন্ধে প্রাচ্য আৰু পাশ্চাত্য মতভেদৰ মাজত বিশেষ ব্যৱধান নাই; উল্লিখিত প্রথম তিনিজনৰ মত ভাৰতীয় শাস্ত্রকাৰৰ লগত প্রায় মিলিছেই, দ্বিতীয় জনৰ মতভেদ মাথোন বছৰদিয়েকৰ ব্যৱধানত ৰয়, আৰু তৃতীয় জনৰ গণনা ডেৰ শতাব্দীৰ ভাঁতৰ হৈ নামে। সি যি হওক, ইউৰোপীয় পণ্ডিতৰ মতেও যে শ্রীকৃষ্ণৰ আবির্ভাব যীশুখ্রীষ্টতকৈ অন্ততঃ গড়মিলকৈ হাজাৰ-বাৰশ বছৰৰ আগেয়ে হৈছিল, তাত সন্দেহ নাই। এই ছেগতে আৰু এটা কথা কোৱা যায় যে, যিবিলাক ইউৰোপীয় পণ্ডিতে ইমানতো শ্রীকৃষ্ণক কল্পিত পুৰুষ বুলি কব খোজে, সিবিলাকলৈ আমাৰ প্রশ্ন এই যে, যদি কুৰুক্ষেত্রযুদ্ধ প্রকৃত ঘটনা বুলি সিবিলাকে মানে, তেন্তে সেই মহাযুদ্ধৰ সর্ব্বশ্রেষ্ঠ নায়ক শ্রীকৃষ্ণক প্রকৃত পুৰুষ বুলি নামানিবলৈ সিবিলাকৰ যুক্তি কি?

দৈৱকী দেবীৰ অশেষ কাকুতি-মিনতিয়েও কংসৰ নিদাৰুণ হিয়া পমাব নোৱাৰিলে! (১)

---

(১) (ক) শ্ৰীমদ্ভাগৱত মহাপুৰাণ মতে, শ্ৰীকৃষ্ণজন্মৰ ঠিক পূৰ্ব্বক্ষণত স্বভাৱৰ সকলো শুভলক্ষণ সম্মিলিত হৈছিল।—ঘনঘটাচ্ছন্ন আকাশে নিৰ্ম্মল-নিৰাপদ ৰূপ ধাৰণ কৰিলে; ডাৱৰ-ওৰণী উদঙ্গাই তৰাবিলাকে মেঘৰ মৃদুমন্দ গুৰ্ গুৰণিত বুৰ্ দি সুশীতল পোহৰ দিবলৈ ধৰিলে; নৈ, বিল, সৰোবৰে নিজনি নীৰেৰে নিৰ্ম্মল ৰূপ ধাৰণ কৰিলে, ফুলনি-বননিয়ে ফুলে-ফলে-পাতে নৱঘনশ্যাম বৰণ ধৰিলে; পখীয়ে ডালত পৰি সুললিত সুৰেৰে মঙ্গল-উৰুলি দিলে; গন্ধৰ্ব্ব-কিন্নৰে উলাহ-সঙ্গীতেৰে আকাশ-পৃথিবী আনন্দময় কৰিলে; যোগী-ঋষিসকলে হৃদয়গ্ৰাহী মন্ত্ৰ-উচ্চাৰণেৰে জগত মঙ্গলময় কৰিলে; বিদ্যাধৰী-অপেচৰীগণে আপোন-পাহৰা হৈ নাচোন ধৰিলে; অন্তৰীক্ষৰপৰা আচম্বিতে পুষ্পবৃষ্টি বৰষিবলৈ ধৰিলে। মাজনিশা এনে মাহেন্দ্ৰক্ষণত পৰমানন্দ নাৰায়ণে শ্ৰীকৃষ্ণৰূপে পৃথিবীত জন্মগ্ৰহণ কৰে। ভূমিষ্ঠ হোৱা মাত্ৰকে পিতাক বসুদেৱে সেই ওপজা-কৃষ্ণক নন্দৰ ঘৰত পলুৱাই থৈ আহিলগৈ। কৃষ্ণক বুকত সাবটি লৈ বসুদেৱ বন্দীশালৰপৰা ওলাই আহোঁতে তাৰ ভিতৰ-দুৱাৰ আৰু দুৰ্গৰ বাহিৰ-দুৱাৰ আপোনা-আপুনি মুকলি হল, মোহনিদ্ৰাত পৰি দুৱৰী, প্ৰহৰী, চোৰাংচোৱা আদি সংজ্ঞাশূন্য হৈ পৰিল। দুৰ্গৰ বাজ হৈ যাওঁতে নাগৰাজ বাসুকীয়ে কৃষ্ণবাহক বসুদেৱৰ পিচে পিচে ফণা মেলি ছত্ৰ-ছাঁয়া দি গৈছিল।—শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, তৃতীয় আধ্যা, ১—৮; ৩৯—৪২ শ্লোক।

(খ) বিষ্ণুপুৰাণৰ বৰ্ণনায়ো একেসুৰেৰে ভাগৱতক সমৰ্থন কৰে। যেনে,—"শ্ৰীকৃষ্ণ ভূমিষ্ঠ হোৱা মাত্ৰে জীৱাত্মাই নৱোল্লাহ লাভ কৰিলে; ধুমুহা বতাহ মৃদু সমীৰণত পৰিণত হল; নদ-নদীয়ে আপোন-পাহৰি কুলু কুলু কুলু গীত গাই পৰম উলাহেৰে বৰলৈ ধৰিলে; থৌকি-বাথৌকি লগাই সাগৰ-সমুদ্ৰে হৃদয়গ্ৰাহী গীত-বাদ্য আৰম্ভ কৰিলে; গন্ধৰ্ব্বৰ গীত-বাদ্যৰ তালে-তালে অপেচৰীগণে নাচোন ধৰিলে; দেৱতা-কিন্নৰে অন্তৰীক্ষৰপৰা পুষ্পবৃষ্টি বৰষিবলৈ ধৰিলে।"—বিষ্ণুপুৰাণ, পঞ্চম খণ্ড, তৃতীয় আধ্যা, ৩—৫ শ্লোক।

নন্দ-যশোদাও শ্রীকৃষ্ণৰ পিতৃ-মাতৃ। সিবিলাক কৃষ্ণৰ ধৰ্ম্ম-পিতৃ আৰু ধৰ্ম্ম-মাতৃ। ওপজা-বাতিয়েই কৃষ্ণক পিতাক বসুদেৱে অতি

(গ) "হৰিবংশ" ইতিহাস মতে, মথুৰাত কৃষ্ণ জন্ম হোৱা বাতিয়েই যমুনাৰ সিপাৰে গোপৰাজধানী গোকুলত নন্দৰাণী যশোদায়ো এটি কন্যা-সন্তান প্ৰসৱ কৰে। বসুদেৱে নন্দৰাজৰ সৈতে যুগুতি কৰি প্ৰসূতী যশোদাৰ বুকুত দৈৱকীৰ পুত্ৰটি থৈ, যশোদাৰ ওপজা-কন্যাটি সলনিত লৈ আহি প্ৰসূতী দৈৱকীৰ বুকুত থলেহি।—'হৰিবংশ,' বিষ্ণুপৰ্ব্ব, ৫৯ অধ্যা।

(ঘ) বায়ুপুৰাণৰ ৩৪শ অধ্যাৰ ২০১—২০৩ শ্লোক মতে, দৈৱকীৰ অনুমিত অষ্টম সন্তান, অৰ্থাৎ নন্দ-যশোদাৰ কন্যা-সন্তানটি কংসই বধিবলৈ নাপালে; মথুৰাবাসীয়ে কোনো কৌশলেৰে কন্যাটি সৰকাই নি বৃন্দাবনত গোপনে প্ৰতিপাল কৰাই ডাঙৰ-দীঘল কৰাইছিল। যথাকালত সেই কন্যাটিয়েই বৃন্দাবনৰ অধিষ্ঠাত্ৰী বাধিকা, অৰ্থাৎ কৃষ্ণৰ চিৰ-আৰাধিকা, চিৰ-লগৰী যোগমায়া বা কৃষ্ণৰ শ্ৰী হৈ জিলিকিছিল। যোগমায়াৰ সংযোগত হে শ্ৰী+কৃষ্ণ=শ্ৰীকৃষ্ণ; সেই যোগ বিহনে শ্ৰীবিহীন উকা কৃষ্ণ।—"যা নিত্যাচিৎ ঘটনানন্তা গুণাৰূপবিবৰ্জ্জিতা। আনন্দা সা পৰাশুদ্ধা ব্ৰাহ্মী শ্ৰীৰভিধিয়তে।"—বায়ুপুৰাণ, ৩৪শ অধ্যা, ২০১—২০৩ শ্লোক।

(ঙ) বিষ্ণুপুৰাণ, শ্ৰীমদ্ভাগৱত আৰু হৰিবংশতো একেসুৰে কোৱা হৈছে যে, যেতিয়া কংস বজাই, দৈৱকীৰ অষ্টম গৰ্ভজাত সন্তান ভাবি, নন্দ-যশোদাৰপৰা বসুদেৱে দৈৱকীৰ গৰ্ভজাত সন্তানৰ সলনিত আনি থোৱা কন্যাটিক শিলত মুৰ আকালি বধ কৰে, তেতিয়া সেই কন্যাৰ দেহাৰপৰা বাজ হৈ যোগমায়া দেবীয়ে স্বৰূপ মূৰ্ত্তি ধাৰণ কৰি আকাশলৈ উঠি এই বুলি দৈৱবাণী শুনাই যায়,—"হেৰ মূৰ্খ কংস, স্বৰূপত যি তোৰ বধ লব, সেই ক্ষণজন্মা মহাপুৰুষ যথাস্থানত নিৰাপদে বৈ-গৈছে; যথা-কালত তেওঁৰ যোগত মোক পুনৰপি দেখা পাবি।" ইয়াতকৈ লৌকিকতাযুত বায়ুপুৰাণৰ উক্তি বেচি বিশ্বাসযোগ্য; ইয়াৰ আদিছোৱা বায়ুপুৰাণৰে সৈতে মিলিছে, কিন্তু শেহৰ ছোৱাত অলৌকিকতাৰ মাত্ৰা চৰি অমিল হৈছে। আনকেইখন পুৰাণতো মূল একেটা; কিন্তু ডাল, ঠাল আৰু ঠেঙুলিত অলৌকিকতাৰ পাৰ্থক্য বৈছে।

গোপনে নি, মথুৰাৰপৰা যোজনান্তৰত গোকুলত গোপৰাজ নন্দৰ ঘৰত পলুৱাই থৈ আহেগৈ। সেই অৱধি গোপৰাজ নন্দ আৰু তেওঁৰ পত্নী গোপিনীৰাণী যশোদাৰ যত্ন আৰু চেনেহ-আপডালত কৃষ্ণ ডাঙৰ-দীঘল হয়। গতিকে, বয়সত বুজন হৈ মুঠালৈকে, কৃষ্ণই নন্দ-যশোদাকে তেওঁৰ আচল পিতৃ-মাতৃ বুলি ভাবিছিল; কিয়নো পৃথিবীত চকু মেলিয়েই তেওঁ যশোদাত মাতৃমুখ আৰু নন্দত পিতৃমুখ দেখা পায়।

——o——

৪। আখ্যা।

কেঁচুৱা কৃষ্ণ।

সেই দিনা কৃষ্ণাষ্টমীৰ মাজনিশা বসুদেৱে ওপজা-কৃষ্ণক যমুনা পাৰ কৰি নি (১) গোকুলত প্ৰসূতী যশোদাৰ বুকত থৈ নন্দৰাজক গতাই দি আহিল গৈ। তাৰ পাচত, শেহনিশাৰ ভিতৰত নন্দ-যশোদাই জন্ম-ক্ৰিয়া সমাপন কৰি, শাস্ত্ৰানুসাৰে সন্তানটি নিজ পুত্ৰ বুলি গ্ৰহণ

---

(১) শ্ৰীমদ্ভাগৱত প্ৰমুখ্যে কেইখনমান পুৰাণৰ টীকাকাৰ বৈষ্ণৱ পণ্ডিতবৰ্গৰ মতে, যমুনা পাৰ হওঁতে, ওপজা-কৃষ্ণ পিতাক বসুদেৱে বুকৰপৰা অকস্মাৎ পিছলি পানীত পৰোঁতেই বসুদেৱে ততালিকে ঠাপ্ মাৰি তুলি কৃষ্ণক আকৌ বুকত সাবটি লৈ পাৰ হৈ গল বোলা যায় হয়, কিন্তু দেৱকীৰ গৰ্ভজাত সেই কৃষ্ণ-সন্তান সেই পানীত পৰা ভাগেই নৈ গল, যমুনাৰ গৰ্ভৰপৰা সেই ছেগতে স্বয়ং গোলোকৰ শ্ৰীকৃষ্ণ বসু-দেৱৰ কোঁছলৈ উঠি গোকুললৈ গল। তাৰ পাচতো চৈধ্য বছৰ দেৱকীনন্দন কৃষ্ণই যমুনাগৰ্ভত স্থিতি কৰে। পিচে, অক্ৰূৰে যেতিয়া ৰাম-কৃষ্ণক বৃন্দাবনৰপৰা মথুৰালৈ লৈ আহেগৈ, তেতিয়া অক্ৰূৰে স্নান-সন্ধ্যাদি কৰি থাকোতেই গোলোকৰ শ্ৰীকৃষ্ণ যমুনাৰ সিপাৰৰপৰাই গোকুললৈ উলটি যায়, যমুনাগৰ্ভৰপৰা মায়াপ্ৰপঞ্চ ভেদি উঠি দেৱকী-নন্দন কৃষ্ণ হে অক্ৰূৰৰ ৰথত চৰি মথুৰালৈ প্ৰত্যাগমন কৰে। এতেকে, সিবিলাকৰ মতে কৃষ্ণ একেজন নহয়, দুজন ;—মথুৰাৰ কৃষ্ণ আৰু বৃন্দাবনৰ কৃষ্ণ। শ্ৰীকৃষ্ণৰ মাহাত্ম্য চৰাবৰ হেঁপাহত গোঁড়া বৈষ্ণৱ পণ্ডিতবৰ্গে এই অলৌকিকতাৰ অৱতাৰণা কৰি কৃষ্ণ-চৰিত্ৰৰ ঐতিহাসিকত্ব হানি কৰিছে মাথোন।

কৰিলে (১)। পিচদিনা পুৱাৰপৰা ব্ৰজৰ অপূৰ্ব্ব পৰিবৰ্ত্তন ঘটিল; ব্ৰজবাসীয়ে বাহিৰত অভাবনীয় বিমোহন দৃশ্য দেখিবলৈ পালে, আৰু অন্তৰত অনিৰ্ব্বচনীয় সুখ অনুভৱ কৰিবলৈ ধৰিলে।

মথুৰাত ওপজা কানু গোকুলত ভানু উদয় হলগৈ। দৈৱকীৰ গৰ্ভত ঠাই লোৱা কানাই যশোদাৰ কোলাত কেঁচুৱা উঠিলগৈ। মথুৰা-বাসীৰ উদ্ধাৰৰ অৰ্থে জন্ম লোৱা যাদৱ মুৰাৰি ব্ৰজবাসী কংসাৰি হলগৈ।—লগে লগে যমুনাৰো যেন কুল সলনি হল, ইকুলৰ স্বাভাবিক জেউতিয়ে সিকুললৈ পাৰ হৈ গোলোকৰ আহিৰে গোকুলৰ ৰূপ-গৌৰৱ চৰালেগৈ। সদৌ গোকুল জুৰি যেন গোলোকৰ পোহৰ বিয়াপি পৰিল, গোপৰাজ্য অপূৰ্ব্ব স্বৰ্গীয় প্ৰভাৱে জিলিকি উঠিল। পুৱা নিয়ৰ ভাঙ্গি ব্ৰজৰ চাপৰিত নীৰলে চৰি থকা গৰু-গাইৰ গাত কিবা উলাহৰ চঁক্ লাগিল,—দমৰা-দামুৰি সমন্বিতে আটাইটিয়ে কিবা উদ্দেশে হেঁপাহৰ হেম্বেলনি মাৰি নেগুৰ-নিচান তুলি ঢাপলি ধৰিলে। গোকুলৰ গোপ আৰু ব্ৰজৰ গোপিনীসৱৰ অন্তৰত কিবা অভাবনীয় মঙ্গল চনা হল,—ঘৰে-ঘৰে ঘৰোৱাহীকৈ গভীৰ হৰিষ ভাবত উৰুলীকৃত হৈ আটাইটি আপোন-পাহৰা হল!—এনে অচিন্তনীয় দৃশ্য অনুভৱ আৰু অনিৰ্ব্বচনীয় সুখবোধৰ অনাদিকাৰণ কোন্? ইয়াৰ উত্তৰ দিলে দিব পাৰে গোকুলত সেই ক্ষণত মাথোন এটি প্ৰাণীয়ে,—তেওঁ আন নহয়, সেই অসাধাৰণ ত্যাগীপুৰুষ ব্ৰজেশ্বৰ শ্ৰীনন্দ গোপ।

কি জানো কিয়, গোকুলৰ গোপ-গোপিনীয়ে নন্দ-যশোদাক সাক্ষাৎ কৰাৰ লেখ দিনকদিনে চৰিবলৈ ধৰিলে। যেয়ে যি উদ্দেশে যলৈকে যাওক লাগে, সেয়ে যাওঁতে-আহোঁতে নন্দ-যশোদাৰ

(১) সন্তানটি যে প্ৰকৃততে যশোদাৰ গৰ্ভজাত পুত্ৰ নহয়, তাৰ সন্ভেদ্ নন্দৰাজত বাজে আন কেৱে জনা নাছিল; এই বিষয়ে ওপৰত উনুকিয়াই অহা হৈছে।

ত'ত এভুমুকি নামাৰিলে তেওঁৰ গা নৰয়। পানীঘাটলৈ যোৱা গোপিনীয়ে কাষৰ কলহ বাটতে থৈ আহি যশোদাৰ কোলাৰ কেঁচুৱাটি চাই চাই ভোল যায়হি। গোকুলৰ গোপিনীবৃন্দে জুমে-জুমে উলাহত হাঁহি-মাতি ফুৰি চাকি আহি যশোদাৰ বুকৰ কেঁচুৱাৰ আগত চেও থৈ যায়। গৰখীয়াই গৰু উলিয়াই নিওঁতে বাটতে নন্দৰ চৰাত এটা ভুমুকি মাৰি যশোদাৰ কেঁচুৱাটি চাই ৰং পাই যায়। খৰিকটীয়াই বাটতে খৰিভাৰ পেলাই নন্দৰ ঘৰ সোমাই কেঁচুৱাটি চাই ভাগৰ পাসুৰাই যায়। নন্দ-যশোদাৰ কেঁচুৱা পোনাটি চাবলৈ ব্রজবাসীৰ ইমান হেঁপাহ, ইমান ধাউতি! কিন্তু কিয়, কেৱে ফুটাই কব নোৱাৰে! কেঁচুৱাৰেই কিবা অদৃশ্য আকর্ষণ নে ব্রজবাসী নৰ-নাৰীৰ অমুট আবেগেই তাৰ কাৰণ, তাৰ গূঢ়ার্থ কেৱে নাপায়,—সবাৰৰে ধাউতি মাথোন কেঁচুৱাটিক জীৱন্ত প্রতিমাৰূপে চাই অতৃপ্ত তৃপ্তি লভিবলৈ; ব্রজবাসী আহে, আৰু কেঁচুৱাটি চাই পুলকিত হৈ গুচি যায়, —ইমানেই হে।

নন্দ-যশোদাৰ কেঁচুৱাই জেউতি চৰোৱাৰ আগৰেপৰা গোপ-উপনিবেশ গোকুল এখনি মনোৰম থান। ই যমুনাৰ মূলৰপৰা যমুনা-মুখলৈকে বিস্তৃত। এই উপনিবেশ ছোৱা-ছোৱাকৈ ব্রজ, গোকুল আৰু বৃন্দাবন নামে খ্যাত। বৃন্দাবনৰ পছিম প্রান্তত গোৱৰ্দ্ধন গিৰি সেউজীয়া কলচীয়া শিৰ তুলি, গোপৰাজ্য ওপচাই কুশল-দৃষ্টি বিস্তাৰি, থিয় দি ৰৈছে। গোকুলৰ ভিতৰুৱা নির্ম্মলতায়ো ভাবুকৰ মন-প্রাণ আকুল কৰে। ব্রজৰ স্বাভাৱিক গাম্ভীর্য্যই বিশ্ব-বচোঁতা বিধাতাৰ প্রতি স্বভাৱতে সঞ্চাৰ হোৱা ভক্তিৰসেৰে হৃদয় ওপচাই দিয়ে। বৃন্দাবনৰ প্রাকৃতিক সৌন্দর্য্যে সংসাৰৰ অশেষ ক্লপায়-অমঙ্গল আঁতৰাই প্রাণত শান্তি দিয়ে। চমুকৈ কবলৈ গলে, এই গোপৰাজ্যক পৃথিবীৰ

শান্তিনিকেতন বুলিলে অকণো বঢ়াই কোৱা নহব। এনে অমৱবাঞ্ছিত শান্তিপুৱত গাখীৰ, মাখন, ঘিঁউ আদিৰ সুবাসেৰে আমোলমোল খানত, গৰু-গাই-গৰখীয়াৰ পৱিত্ৰ সঙ্গত, গোপ-গোপিনী আদি সৱল ব্ৰজবাসীৰ অযাচিত তত্ত্বাৱধানত আজন্ম প্ৰাণবৈৰী কংস ৱজাৰ নিয়োজিত চোৱাং-চোৱা আৰু প্ৰাণঘাতকীৰ কৰাল হাত এৰাই যশোদাৰ কেঁচুৱা দৈৱকীৰ অষ্টম গৰ্ভজাত পুত্ৰ দ্বিতীয়াৰ চন্দ্ৰৰ দৰে দিনক্-দিনে মনমোহাটি হৈ বাঢ়িবলৈ ধৱিলে। তথাপি, সেই অলৌকিক লক্ষণযুত ক্ষণজন্মা শিশুটিৰ প্ৰাণবিনাশক ভালেমান অদ্ভুত ঘটনা এটাৰ পাচত আনটোকৈ পাৰ হবলৈ ধৱে। তাৰ ভিতৰৰ গোটাদিয়েকৰ বিষয়ে মাথোন উন্মুকিযাই থোৱা যায়। যেনে,—

(ক) পুতনা-বিষ্ট।—এই সাংঘাতিক নৱিয়াত যশোদাৰ কেঁচুৱা যায়-যায় হৈছিল। অপুত্ৰক নন্দৰাজৰ জীৱনসন্ধ্যাত লাভ হোৱা পুত্ৰ সেই নৱিয়াত হেৰায়-হেৰায় যেন লাগিছিল। মথুৰাৰ উদ্ধাৰৰ অৰ্থে জন্ম লোৱা দৈৱকীৰ অষ্টম গৰ্ভজাত সন্তানৰ অন্ত পৰে-পৰে যেন আশঙ্কা কৰা গৈছিল। সেই বাবে গোটেই গোকুল আপদত তল যোৱা যেন হৈছিল। আৰু সেই আপাহতে ব্ৰজবাসীয়ে বিলাপত আতুৰভাৱে সেই ৱিংক পিশাচী যেনকৈ বৰ্ণাইছিল। (১)

(১) শ্ৰীমদ্ভাগৱত পুৰাণাদি মতে, পুতনা এজনী কংস ৱজাৰ নিয়োজিত ভয়ঙ্কৰী শিশুহন্তকী ডাইনী আছিল। তাইৰ স্তনত বিহ আছিল। তাই নানা ছদ্মবেশ ধৰি গৈ, টোপনি যোৱা কেঁচুৱাক কোলাত তুলি লৈ বিহস্তন পান কৰাই থৈ যায়। তাৰ পাচত, কেঁচুৱা সাংঘাতিক নৱিয়াত পৰি বিনষ্ট হয়। এদিন পুতনাই বাতি গৈ যশোদাৰ টোপনিত তেওঁৰ বুকাপৰা কেঁচুৱাটি আঁতৰাই আনি কোলাত তুলি লৈ মুখত তাইৰ বিহস্তন দিছে, এনেতে কেঁচুৱাই দুই হাতেৰে তাইৰ স্তন খামচি ধৰি মুখেৰে এনেকৈ টানি চুহিবলৈ ধৱিলে যে, তাইৰ সৰ্ব্বশৰীৰৰ সাৱশক্তি ৰাজ হৈ শুকাই অন্ত পৱিল। গতিকে, মৰণ-যন্ত্ৰণাত আৰ্ত্তৱাৱ কাঢ়ি তাই লুটিখাই মাটিত

(খ) যশোদাৰ কেঁচুৱা তিনিমহীয়া,—হাত-পাৰ নচুৱাই মিটিকিয়াব পৰাটি। সেই বয়সত প্রচলিত সংস্কাৰ অনুসৰি জন্ম-নক্ষত্রযোগত কেঁচুৱাৰ কুশলার্থে মাক যশোদাই এদিন গোপিনী-সবাহ পাতিলে। সবাহৰ কাম-বনত যশোদাৰ আজৰি নাই। মনৰ উলাহত তেওঁ সদৌবন নিজে কৰি ফুৰিছিল। এনে অৱস্থাত কেঁচুৱাক এখন খাটলাত শুৱাই লৈ, সবাহৰ সমলেৰে ভৰা এখন গাড়ীৰ তলত খাটলাখন আৰি থৈ, ক্ষন্তেকৰ নিমিত্তে তেওঁ ভিতৰ সোমাল। ইফালে অলপ পাচতে কেঁচুৱাই সাৰ পাই কান্দিবলৈ ধৰিলে। কিন্তু, সিফালে হাতে-কামে লগা হৈ যশোদাই লৰাৰ কান্দোন শুনিও সতকাই ওলাই আহিব নোৱাৰিলে। কান্দি কান্দি প্রতিকাৰ নাপাই, পাচলৈ লৰাই হাত-পাৰ নচুৱাই কিৰিলিয়াবলৈ ধৰিলে। কিৰিলি শুনি ভিতৰত যশোদা এফেৰি নিশ্চিন্ত হল। এনেতে, ইফালে লৰাৰ হাত-পাৰৰ আঘাৰণিত ঠেলা খাই গাড়ীখন অকস্মাৎ হুঁহকি পৰিল; ওপৰত ভৰা দি থোৱা গাখীৰ, ঘুৰ, ঘিঁউ, মাখন, দৈ, চিৰা, আখৈ আদি সবাহৰ সমলেৰে ভৰা মলা, চৰু, টেকেলিবোৰে খাটলায় সৈতে

পৰিল। পুতনাৰ সেই আর্ত্তনাদ শুনি ওচৰ-কাষৰীয়া গোপ-গোপিনীগণ চাপি নন্দৰ ঘৰ ভৰি পৰিল হি। সকলোৱে কাষ চাপি গৈ দেখে যে, যশোদাৰ কেঁচুৱাক আঁকোৱালি ধৰি পুতনা মৰি আছে।—শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৬ষ্ঠ আধ্যা, ১—১২ শ্লোক।

অন্যান্য পুৰাণত পুতনাক কংস-প্রেৰিত এজনী ৰাক্ষসী বোলা হৈছে। "হৰিবংশত" পুতনাক কংস-নিয়োজিত ডাইনী বোলা হৈছে। বিষ্ণুপুৰাণত পুতনাক এজনী শিশুহন্তকী পিশাচী বুলিছে।

কিন্তু, হিন্দুৰ 'সুশ্রুত' নামে আয়ুর্ব্বেদিক গ্রন্থৰ উত্তৰাতন্ত্রৰ ২৭ আৰু ৩৭ আধ্যাত 'পুতনা' এবিধ শিশুহন্তক ব্যাধি বুলিহে বর্ণিত হৈছে। আজিকালি সেই ব্যাধিক সাধাৰণতে 'ডুদ্‌মোৰ' বোলা যায়।

কেঁচুৱাক পুতি পেলালে! পিচে, কিবিলিয়াই থকা লৱা ঘপবাই নিমাত হোৱাৰ তৎ লৈ, অকস্মাৎ কিবা দুর্ঘটনাৰ আশঙ্কা কৰি যশোদা ৰাণীয়ে ততাতৈয়াকৈ ওলাই আহি দেখেহি চোন সর্ব্বনাশ! তেওঁ এই সর্ব্বনশীয়া ঘটনাত বিচুর্ত্তিখাই চিয়ঁৰ-বাখৰ লগাবলৈ ধৰিলে। তাৰ পাচত, তেওঁ উত্তাৰল ভাৱে দুই হাতেৰে পাৰেমানে সেই মলা-চক্ক-কলহৰ দ'মটো খানিবলৈ ধৰিলে। কিন্তু, খানে হে খানে, লৱা নাই! খাটলা আছে, লৱা নাই! এনেতে, কোনোবা ফালৰপৰা উধাতু খাই আহি নন্দৰাজেও বিচাৰিলৈ ধৰিলেহি;—কিন্তু বিচাৰে হে বিচাৰে, লৱা নাই! মনৰ উগুলথুগুলত দুয়ো বিচৰাতে বিচাৰে,—লৱা নাই! অন্তৰৰ অস্থিৰতা হেতুকে, যশোদাই লুটিয়াই চোৱা মলা-চক্ককে নন্দই লুটিয়ায়হি, নন্দই লুটিয়াই যোৱাকে পুনৰপি যশোদাই লুটিয়াই চায়হি,—লৱা নাই! অৱশেষত নন্দ-যশোদা হতাশ হলগৈ,—সিবিলাক দুয়ো সামান্য মানুহৰ দৰে হিয়া ভুকুৱাই চিয়ঁৰিবলৈ ধৰিলে। সেই চিয়ঁৰ শুনি ওচৰত থকা গোপ-গোপিনীসকল উত্তাৰল হৈ আহি উবুৰিখাই পৰিলহি। সিবিলাক আটাইটিয়ে মিলি অতি আতুৰভাৱে সেই চক্ক-কলহৰ দ'মটো আকৌ খানি-মেলি, লুটিয়াই-বাগৰাই পিত্-পিত্কৈ চালে,—কিন্তু লৱা নাই। নাই যি নায়েই—লৱা নাই। ইমানতে আশা-ভৰসা এৰি সকলোটি হতাশ হৈ পৰিল, সকলোৱে সমকণ্ঠে বিনাবলৈ ধৰিলে। তেনেতে, সিমানতো বিচাৰি থকা এগৰাকী গোপিনীয়ে একাষৰীয়াকৈ তল পৰি থকা ডাঙৰ চক্ক এটা লুটিয়াই চাওঁতেই খিল্খিলকৈ হাঁহি থকা যশোদাৰ কেঁচুৱা ওলাই পৰিল! লৱাৰ গাত কতো একণ হানি-বিঘিনি নাই। দেখি, সকলোৱে আনন্দত বিহ্বল হৈ বিস্ময় মানিলে (১)।

(১) শ্রীমদ্ভাগৱত প্রমুখ্যে পুৰাণাদিত এই ঘটনা অলৌকিক ভাৱে বর্ণোৱা হৈছে। কিন্তু, এনে অদ্ভুত কাহিনী বর্ণাওঁতে তাক চম্ভালিবলৈ তাত অতিপ্রাকৃতিক বাস্তৱী

(গ) এদিন জেঠমহীয়া জহত আবেলি নন্দবাজৰ চোতালৰ আগত শীতল দুবৰীবনৰ ওপৰত গোকুলৰ গোপিনীবৰ্গে মৰল পাতি বহি জুৰ লৈছে; সেই মৰলৰ মাজতে যশোদাৰ ছমহীয়া কেঁচুৱাটিয়ে চিট হৈ পৰি থকা ভাগেই আকাশৰ এটি-দুটি তৰালৈ চাই চাই হাত-পাৰ নচুৱাই কিবিলিয়াব লাগিছে; গোপিনীবৰ্গে সিবিলাকৰ জহ-ভাগৰ গুচোৱা নাম-কীৰ্ত্তনাদিৰ মাজে মাজে একো-একোবাৰ কেঁচুৱাটিলৈ মোহলাগি চাইছে। এনেতে, অকস্মাৎ কোনোবা এপাকত আকাশৰপৰা এটা সেন জাতীয় ভয়ঙ্কৰ নখাল পখীয়ে থাপ মাৰি কেঁচুৱাটি লৈ উৰাও মাৰি ক্ৰমাৎ ওপৰলৈ উধাবলৈ ধৰিলে (১)। যশোদা প্ৰমুখ্যে গোপিনীবৰ্গ বিচুৰ্ত্তি হল। সিবিলাকৰ ভয়বিহ্বল আৰ্ত্তবাৰত গোকুলময় গৰ্গৰণি লাগি গল। গৰখীয়াবৃন্দ উধাতুখাই লৰি আহি যশোদাৰ চোতাল ভৰি পৰিলহি। গোপবৰ্গৰ যেয়ে যত আছিল, সেয়ে তৰেপৰা ঢপলিয়াই আহি উবুৰিখাই পৰিলেহি। ভাল-ভাল পৈণত চিকাৰী গোপবৰ্গে হাতত ধেনু-কাঁড় লৈ ওপৰৰ পখীটোলৈ টোঁৱাই পাৰ্য্যমানে কঁড়িয়াবলৈ ধৰিলেহি। কিন্তু, কাঁড়ে পখীক ধুকি পোৱাটো অসম্ভৱ হল; সি কেঁচুৱাক নখৰ ফণাৰে সৈতে বুকত সাৰটি ধৰি ক্ৰমাৎ ওপৰলৈ উধাবলৈ হে ধৰিলে। নিৰুপায় হৈ সকলোটি বিবুদ্ধি হল। নন্দবাজ

লগোৱাটোহেই উজু উপায়। সি যি হওক, ই যে এটা প্ৰকৃত ঘটনা, তাত সন্দেহ নাই বলবন্ত কেঁচুৱা লৰাই হাত-পাৰ নচুৱাই হেন্দুলিয়াবলৈ ধাত খাটলাখনো হেন্দোলনি খাই গাড়ীৰ ঘিলাত খুন্দা খোৱাত গাড়ীখন হুঁহক হামখুবিখাই পৰাটো অসম্ভৱ নহয়। আৰু, আতুৰ হৈ বিচাৰিতাৰ মন-প্ৰাণৰ অস্থিৰতা হেতুকে ভালেমান পৰলৈকে লৰা বিচাৰি নোপোৱাটোও নিচেই স্বাভাবিক।

(১) শ্ৰীমদ্ভাগৱত মহাপুৰাণত ইয়াক তৃণাবৰ্ত্ত নামে এটা কংস-প্ৰেৰিত অসুৰ বোলা হৈছে।—শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৭ম অধ্যা, ১৯—২৪ শ্লোক।

PLEASE HANDLE THE BOOK CAREFULLY.

হতাশত ঠৰ লাগিল। যশোদা মাটিত পৰি মূর্চ্ছা গল। গোপিনীবৰ্গে বিননিত গছৰ পাত খিলি-খিলি কৰিছে। গোপকন্যাবৃন্দে প্ৰাণৰ পুতলা হেৰুৱাই কান্দোনত থলক্ লগাইছে। গৰখীয়া বুন্দই উদ্বাউল দি মাটিত ঢলি ঢলি পৰিছে। এনেতে, দেখা গল, পথীটো অৱশ হৈ, পাখি দুখন পূর্ণহতীয়াকৈ মেলা ভাগেই ক্ৰমাৎ তললৈ সৰিবলৈ ধৰিছে; বতাহত ওপঙি ওপঙি ঘুৰিঘুৰি পথীটো পুনৰপি নন্দৰ চোতালৰ পোন্ হলহি,—চাওঁতে চাওঁতে পথীটো সৰি সৰি আহি কেঁচুৱাই সৈতেআকৌ আগৰ ঠাইতে পৰিলহি। মনৰ আবেগত উত্ৰাৱল হৈ সকলোটিয়ে লৰি গৈ বেৰি ধৰিলেগৈ, আৰু দেখি আচৰিত হল যে, পথীটো নেলু ছিগি মৰি আহিছে! কেঁচুৱাৰ সোঁ-হাতেৰে পথীৰ নেলুত টিপামাৰি ধৰা ভাগেই, বাওঁ হাতেৰে তাৰ ঠোঁট দুটা জপাই ধৰা ভাগেই, তাৰ বুকুৰ উম্-লগা কোমল পাখিৰ মাজত বুকু চপাই ধৰি দুটি পাৱেৰে কেপ্ লগাই তাৰ কঁকালৰ যোৰা ভিৰাই ধৰা ভাগেই পথীটো ঠেৰেঙা লাগি মাটিত পৰিলহি,—যশোদাৰ কেঁচুৱাই মনৰ উলাহত কিৰিলিয়াখলৈ ধৰিলে। (১)

এই অনুক্ৰমে এটাৰ পাচত আনটোকৈ যাশাদাৰ কেঁচুৱাৰ জীৱনত

(১) এই তৃণাবৰ্ত্তত বাজেও শ্ৰীকৃষ্ণৰ হাতত নিধন হোৱা পুতনা, প্ৰলম্ব, ধেনুকাসুৰ, বৃষাসুৰ, অঘাসুৰ, কেশি, ব্যোমাসুৰ প্ৰভৃতিক কামৰূপী মায়াক্ষম বিবিধ অসুৰৰূপে বৰ্ণোৱা হৈছে। সেই আটাইবিলাক কৃষ্ণ বিনাশৰ অৰ্থে ভোজৰাজ কংসপ্ৰেৰিত চোৰাংচোৱা বুলি ধৰা হৈছে। কামৰূপবাসী মন্ত্ৰ-বিদ্যাত পাৰ্গত আৰু মায়াপী বুলি তেতিয়াৰেপৰা জনসাধাৰণৰ মনত এটা ধাৰণা বহি আহিছে। যেনে:—

"প্ৰযুক্তান্ ভোজৰাজেন মায়িনঃ কামৰূপিনঃ।
লীলয়া ব্যপুদস্তাঃ তান বালঃ ক্ৰীড়নকানিব॥"

—শ্ৰীমদ্ভাগৱত, তৃতীয় স্কন্ধ, ১ম আধ্যা, ৩০ শ্লোক।

কেইবাটাও সাংঘাতিক অপায় অদ্ভুতভাৱে খণ্ডিবলৈ ধৰিলে। পাচলৈ ব্রজবাসীয়ে বিস্ময় মানি, বিশেষ সাৱধানে পাল বাটি লৱাৱ গা-চোৱা ৰাব লবলৈ দিহা লগাই ললে।

কিন্তু, প্রকৃতপক্ষে 'তৃণাবর্ত্ত' এটা সেনজাতীয় পখী হে। আৰু, সেই অদ্ভুত বল-বন্ত লৱাৱ পক্ষে ই একো অসম্ভৱ ঘটনা নহয়। যি তিমিমহীয়া কেঁচুৱাৱ হেন্দোলনিত জোকাৱ খাই এখন ভৱাগাড়ী হুঁহকি হামখুবিখাই পৰিছিল, সেই কেঁচুৱাই ছমহীয়া বয়সত এই ঘটনা ঘটুৱাত বিস্ময় মানিবৱ সকাম নাই। পখীয়ে নখৱ ফণাৱে সৈতে খামছি মাৰি ধৰি বুকুত জঁপাই ধৰোঁতে ভয়-কৌতুহলত অসাধাৱণ লৱাই পখীৰ টেঁটুত টানকৈ টিপা দি ধৱাটো নিচেই স্বাভাবিক। আৰু, অতি ওপৱৰ চেঁচা ৱতাহত জাৱ পাই, পখীৰ উমলগা বুকুত বুকু চপাই লৈ, দুটি পাৱেৰে তাৱ ডৌকাৱ তলেদি কঁকালত কেপ্ লগাই ভিৰাই ধৱাটোও অসম্ভৱ নহয়।

৫। আধ্যা।

—০—

নামকৰণ,—চালুকীয়া ৰাম-কৃষ্ণ।

গৰ্গমুনি যাদৱবৰ্গৰ কুলপুৰোহিত। তেওঁ এজন অগাধ জ্যোতিঃ-শাস্ত্ৰবিদ্ বিচক্ষণীয়া পণ্ডিত। ভূত, ভবিষ্যত আৰু বৰ্ত্তমান গণনাত তেওঁ এনে পাকৈত যে, সেই আপাহতে তেওঁ 'সৰ্ব্বজ্ঞান' নামে প্ৰখ্যাত (১)। যাদৱপ্ৰধানসকলৰ সকলোৰে সোঁৱৰণী-পত্ৰ আৰু সেই অনুসৰি নামকৰণাদি কাৰ্য্য গৰ্গাচাৰ্য্যৰ দ্বাৰায়ে সততে সম্পাদিত হয়। যথা-সময়ত এদিন বসুদেৱে অতি গোপনে গৰ্গাচাৰ্য্যক নিবেদন কৰিলে যে, তেওঁ যেন অনতিপলমে গোকুললৈ গৈ সংগোপনে আৰু সুকৌশলেৰে নন্দপালিত ৰোহিণীদেবী আৰু দেৱকীৰ গৰ্ভজাত পুত্ৰ দুটিৰ নামকৰণাদি সংস্কাৰ সম্পাদন কৰি আহেগৈ। সেই অনুসৰি এদিন শুভক্ষণত যাদৱ পুৰোহিত গৰ্গমুনিয়ে মথুৰাৰপৰা গোকুললৈ যাত্ৰা কৰিলে।

---

(১) "জ্যোতিষাময়নং সাক্ষাদ্‌যত্তজ্ জ্ঞানমতীন্দ্ৰিয়ং।
প্ৰণীতং ভবতা যেন পুমান্ বেদ পৰাবৰং॥"

—শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৮ম আধ্যা, ৩য় শ্লোক।

গৰ্গাচাৰ্য্য হেন বিচক্ষণীয়া দৈৱজ্ঞৰ বৰ্ত্তমানত মথুৰাবাসীয়ে সময়ে সময়ে দৈৱবাণী শুনিবলৈ পোৱাটো একো আচৰিত কথা নহয়। ইতিপূৰ্ব্বৰ টীকাত দৈৱকী-বসুদেৱৰ বিবাহ-প্ৰসঙ্গত দৈৱবাণীৰ যি মন্তব্য দিয়া গৈছে, তাক এই প্ৰসঙ্গীয়া প্ৰত্যক্ষ প্ৰমাণে ডাঠি সমৰ্থন কৰে।

বসুদেৱৰ অনুৰোধ অনুসৰি, যাদৱ পুৰোহিত মহাতপস্বী আচার্য্য গর্গমুনি যথাসময়ত নন্দৰাজৰ গোকুল-ভৱনত উপস্থিত হলগৈ। যথাবিধি অভিবাদন কৰি মধুপর্কাদি প্রদান কৰাৰ পাচত, মুনিবৰে পাদপ্রক্ষালন কৰি আসন গ্রহণ কৰিলত, নন্দৰাজে অতি ভক্তিভাৱে প্রণিপাত কৰি কৰযোৰকৈ বিনীত বচনেৰে এই বুলি সম্বোধন কৰিলে, "হে ব্রহ্মণ! ভগবানৰ প্রতি অচলাভক্তিৰ প্রভাৱত আপুনি পূর্ণকাম। এতিয়া, আজ্ঞা কৰক, আপোনাৰ অভিপ্রেত কি কার্য্য সম্পাদন কৰিব লাগিব?" (১)

গর্গাচার্য্যই সঙ্কেতৰ ওপৰত তেওঁৰ আগমনৰ গুপুত উদ্দেশ্য চমুকৈ জ্ঞাপন কৰি, নন্দৰাজক এই বুলি সতর্ক হবলৈ উপদেশ দিলে, "দেখা, মই যে যদুগণৰ আচার্য্য সেইটো সর্ব্বত্রতে জনাজাত। এতেকে, মই যদি তোমাৰ পুত্রৰ সংস্কাৰ কার্য্য দেখাদেখিকৈ সম্পাদন কৰোঁ, তেন্তে কংসই তোমাৰ কনিষ্ঠ পুত্রক দৈৱকীৰ অষ্টম গর্ভজাত তনয় বুলি ভাবিব পাৰে; আৰু তাৰ ফলত যদি পাপিষ্ঠ কংসই সেই পুত্রক বধ কৰে, তেনেহলে আমাসাৰ অতিশয় অমঙ্গল সাধিত হব।" আচার্য্যদেৱৰ সেই কথা শুনি নন্দৰাজে এই বুলি সমিচাৰ দিলে, "আপুনি আমাৰ এই গোচাৰণ প্রদেশত আন কোনো বিশেষ আয়োজন নকৰি, মাথোন স্বস্তিবাচনাদি পূর্ব্বক মন্ত্রোচ্চাৰণৰ দ্বাৰাই দ্বিজাতিবিহিত সংস্কাৰমাত্র সমাধা কৰোক। ইয়াত এই কার্য্যৰ সম্ভেদ্, আনৰ কথা নিলগতে থাওক, মোৰ আত্মীয়গণেও নাপাব"। সেই আশ্বাসত নিশ্চিন্ত হৈ মহামুনি গর্গাচার্য্যই নন্দনন্দন দুটিৰ নামকৰণ সংস্কাৰ যথাবিধি নিজানত সমাপন কৰিলে। (২)

তাৰ পাচত, আচার্য্যদেৱে পুত্র দুটিৰ জন্মপত্রিকা দুখন আঁচি

(১) শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৮ম আধ্যা, ১ম শ্লোক।

(২) শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৮ম আধ্যা, ৫—৭ শ্লোক।

দেখুৱাই তাৰ মূলমন্ত্ৰ গোটাদিয়েক নন্দৰাজক এইদৰে ভাঙ্গি কলে,—"জানা নন্দৰাজ, ৰোহিণীৰ পুত্ৰই সুহৃদগণক বিশেষ আনন্দ প্ৰদান কৰিব, সেই অৰ্থে তেওঁৰ এটি নাম হৈছে 'ৰাম'; তেওঁ বয়সত প্ৰচুৰ বলৱন্ত হব, সেই বাবে তেওঁৰ দ্বিতীয় নাম ৰখা হৈছে 'বল'; আৰু তেওঁৰ জন্মই যদুগণৰে সৈতে তোমাৰ সম্বন্ধ বিশেষকৈ আকৰ্ষণ কৰা হেতুকে তেওঁৰ আন এটা নাম থোৱা হল 'সঙ্কৰ্ষণ' (১)"।

তাৰ পাচত, অপৰ পুত্ৰটিৰ নামকৰণ সম্পৰ্কে গৰ্গাচাৰ্য্যই এই দৰে ব্যাখ্যান কৰে, "এওঁ ক্ৰমান্বয়ে শ্বেত, ৰক্ত আৰু পীত এই তিনি বৰ্ণেৰে দেহধাৰণ কৰি যুগে যুগে জন্মপৰিগ্ৰহ কৰিছিল; কিন্তু বৰ্ত্তমান যুগত এওঁ কৃষ্ণ বৰ্ণ ধাৰণ কৰিছে, গতিকে এই যুগত এওঁ 'কৃষ্ণ' নামেই খ্যাত হব (২)। আৰু, তোমাৰ এই পুত্ৰই কৰবাত কেতিয়াবা বসুদেৱৰ

---

(১) "অয়ং বৈ ৰোহিণীপুত্ৰো ৰময়ন্ সুহৃদো গুণৈঃ।
আখ্যাস্যতে ৰাম ইতি বলাধিক্যাদ্বলং বিদুঃ।
যদূনামপৃথগ্ ভাবাৎ সঙ্কৰ্ষণমুশন্ত্যপি॥"
—শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৮ম আধ্যা, ৮ম শ্লোক।

আৰু দৈৱকীৰ গৰ্ভৱপৰা সঙ্কৃষ্ট হৈ যোগমায়াৰ দ্বাৰাই ৰোহিণীৰ গৰ্ভত স্থাপিত হৈছিল বুলিও, বলৰাম 'সঙ্কৰ্ষণ' নামে খ্যাত।—শ্ৰীধৰ স্বামিকৃত ভাৱাৰ্থদীপিকা।

(২) "আসন্ বৰ্ণাস্ত্ৰয়ো হ্যস্য গৃহ্ণতোঽনুযুগং তনুঃ। শুক্লো ৰক্তস্তথা পীত ইদানীং কৃষ্ণতাং গতঃ॥"—শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৮ম আধ্যা, ৯ম শ্লোক।

কৃষিঃ অৰ্থত (ভূঃ) সত্তা, বিদ্যমানতা অৰ্থাৎ সৎ স্ৱৰূপ; ণঃ অৰ্থত নিৰ্ৱৃতি, অৰ্থাৎ পৰমানন্দ। "কথান্তে বৰ্ণনামভ্যাং শুক্লঃ সত্যযুগে হৰিঃ। ৰক্তঃ শ্যামঃ ক্ৰমাৎ কৃষ্ণ ত্ৰেতায়াং দ্বাপৰে কলৌ॥" ভাগৱতামৃতৱ এই ৰচন অনুসাৰে সত্যযুগত হৰি শুক্লৱৰ্ণ, ত্ৰেতাত ৰক্তৱৰ্ণ, দ্বাপৰত শ্যামৱৰ্ণ আৰু কলিত কৃষ্ণৱৰ্ণ ধাৰণ কৰি আবিৰ্ভূত হয়। কিন্তু, দ্বাপৰৰ শেহত যে কৃষ্ণাৱতাৰ বা বাসুদেৱৰ তিৰোভাৱৰ

ঔৰসজাত হৈ জন্মগ্রহণ কৰিছিল; এতেকে এই কথাৰ যি সন্দেহ পায়, সিবিলাকে এওঁক 'বাসুদেৱ' নামে জানিব (১)। বিশেষ, তোমাৰ এই পুত্রৰ গুণ আৰু কৰ্ম্ম অনুৰূপ এওঁৰ বহুৰূপ আৰু অনন্ত নাম হব (২); সেইবোৰ নাম অন্যে যে নাজানেই, মোৰ গণনায়ো আটাইবোৰ ধৰিব পৰা নাই এথোন। হে ব্রজপাল, কৃষ্ণৰ বিষয়ে কবলৈ গলে বহুত, ইমানকে ঠাওকতে কোৱা হল; মুঠৰ ওপৰত, এওঁ গোপগণ আৰু গোকুলবাসী সকলোৰে আনন্দ বৰ্দ্ধন কৰি তোমালোকৰ বিশেষ মঙ্গল সাধন কৰিব, এওঁৰ আশ্রয়ত তোমাৰ সকলো প্রকাৰৰ অপায়-অমঙ্গল অনায়াসে খণ্ডিব, তাত সন্দেহ নাই। তাৰোপৰি, যিবিলাক ভক্তবৃন্দে এই পৰম পৰিত্র কৃষ্ণক প্রীতি কৰিব, সিবিলাকৰ কোনো বিপদৰ ভয় নাথাকিব,—বহিৰৰ শত্রু আৰু অন্তৰৰ ৰিপু সমূহে কৃষ্ণপ্রেমিকক অভিভূত কৰিব নোৱাৰিব (৩)।"

নামকৰণ সংস্কাৰ আৰু জন্মপত্রিকা প্রণয়ণ কার্য্য সমাপন কৰি মহাদৈৱজ্ঞ গর্গাচার্য্য হৰিষ মনেৰে তেওঁৰ মথুৰাশ্রমলৈ উলটি আহিল।

দিনাই কলিৰ প্রৱেশ সেই চেলুতে গৌড়ীয় সুচতুৰ বৈষ্ণৱ পণ্ডিতবর্গে গীত অর্থত সুবর্ণ বা হেমাঙ্গ বর্ণ ধৰি, গৌৰাঙ্গদেৱৰ অৱতাৰণা কৰিছে।—শ্রীধৰ স্বামিকৃত ভাৱার্থদীপিকা।

(১) শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৮ম আধ্যা, ১০ম শ্লোক।—কৃষ্ণ যে বসুদেৱৰ ঔৰসজাত, সেই কথা নন্দৰাজৰ অবিদিত নহয়; তথাপি তেওঁৰ মন ম্লান হোৱাৰ আশঙ্কাত সুচতুৰ গর্গাচার্য্যে এই 'বাসুদেৱ' নামকৰণ বিশেষণেৰে সবিশেষ বুজাইছে।

(২) শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৮ম আধ্যা, ১১শ শ্লোক।—এই প্রসঙ্গতে 'গোবিন্দ' নামৰ আধ্যা পোৱা যায়। হৃদয়ৰূপ বৃন্দাবনত ইন্দ্রিয়ৰূপী গোগণৰ নিয়ন্তা বুলি শ্রীকৃষ্ণ 'গোবিন্দ' নামে খ্যাত।—শ্রীধৰস্বামী।

(৩) শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৮ম আধ্যা, ১২—১৩ শ্লোক

তাৰ পাচত, গোকুলত নন্দ-ভৱনত 'ৰাম-কৃষ্ণ দুটি-ভাই' চলক্-ভলক্কৈ দিনক্-দিনে ডাঙৰ-দীঘল হৈ উঠিল। চাওঁতে চাওঁতে ৰাম-কৃষ্ণই মাতৃকোলা এৰি বহিব পৰা হল; বহাৰপৰা চুঁচৰিব পৰা হল,—আঁঠু আৰু হাতৰ তলুৱাত ভৰ দি 'অঁই' হৈ ঢপলিয়াই ফুৰিব পৰা হল। এনেকুৱা চালুকীয়া অৱস্থাত ৰাম-কৃষ্ণক, বিশেষকৈ কৃষ্ণক চম্ভালিবলৈকে টান হৈ উঠিল। গোহালিত সোমাই গৰুমুতৰ বোকাৰে সৈতে লুটুৰি-পুটুৰি হৈ দুয়ো কেতিয়াবা সঁচাসঁচি অঁই-পোৱালি হৈ ওলায়হি! তেনেকুৱা অৱস্থাত পুত্রদ্বয়ে কিযে মনোহৰ ৰূপ ধাৰণ কৰে!—মাতৃদ্বয়ে হৰিষত গদ্‌গদ্‌চিতেৰে দুইকো ধুৱাই-পখলাই দি অনুপম আনন্দ অনুভৱ কৰে। তাৰ পাচত, যেতিয়া ৰাম-কৃষ্ণই মাকৰ কোলাত উঠি মক্‌মকাই স্তন পান কৰি, নকৈ ফুটি ওলোৱা দুই-চাইটি নিগনিদাঁত উলিয়াই মাজে-মাজে মিটিকিয়ায়, তেতিয়া সেই হাঁহিভৰা মুখ দুখনিলৈ চাই চাই ৰোহিণী-যশোদাই প্রাণত কি যে শান্তি লাভ কৰে তাক প্রকাশ কৰিবলৈ কথাৰ অভাৱ! কেতিয়াবা কোনোবা অচিনাকী বাটকৱাৰ পিচে পিচে ঢপলিয়াই যাওঁতে, হাতৰ ঠাৰি, বাউসি, পাৱৰ গাঁথি আৰু কাঁকলত আৰি দিয়া নেপুৰৰ ক্‌নুক্-জুনুক্ বাদনত আপোনা-আপুনি ভোল গৈ ঠৰ হৈ ভেলেঙ্গা শৰপোৱালিৰ দৰে ৰৈ আকৌ উলটি ঢপলিয়াই আহি নিজ নিজ মাতৃৰ কাষ চাপেহি। দেখি বাটৰ বাটকৱাও মোহলাগি ৰৈ যায়! গোপিনীসকল যে ৰাম-কৃষ্ণক চাই চায়েই আপোনপাহৰা! সিবিলাকে গৃহকার্য্যলৈ পাহৰি ৰাম-কৃষ্ণকে চাই চাই ঘৰলৈ উলটিবলৈ পাহৰে। (১)

চাওঁতে-চাওঁতে ৰাম-কৃষ্ণ থিয়দঙ্গা দিব পৰা হল। নন্দ, যশোদা, ৰোহিণী আৰু গোপ-গোপিনীসকলৰ মনত আনন্দে নধৰা হল।

(১) শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৮ম আধ্যা, ১৪—১৮ শ্লোক।

গোপিনীবৰ্গে "দিগ্-দিগ্-দিগ্ বগাই-কলিয়া" বুলি টিলিকিয়ায়, বাম-কৃষ্ণই উলাহত উৰুলীকৃত হৈ থিয়দঙ্গা দি আকৌ থপৰাই পৰি ভেক্-ভেকৃকৈ হাঁহিবলৈ ধৰে। চাই চাই চাই ৰোহিণী-যশোদাৰ প্ৰাণত তৃপ্তি নপলায়, নন্দৰ মনত আনন্দে নধৰা হয়, গোপিনীবৰ্গৰ হিয়াত উলাহ উপচি পৰে! বাম-কৃষ্ণ খোজ লৰ পৰা হল, ঘিটুমিটকৈ লৰি ফুৰিব পৰা হল। এতিয়াহে কৃষ্ণক চন্তালিবলৈ টান হল। লৰি ফুৰিব পৰাটি হোৱাত এইখিনিতে কৃষ্ণ, সেইখিনিতে কৃষ্ণ, সৌখিনিত গৈ কৃষ্ণ; একেঠাইতে এক্ষন্তেকলৈকো কৃষ্ণক পোৱা টান হল, চঞ্চলা চপলাৰ দৰে চঞ্চল কৃষ্ণ ঠাইতে ওলায়, ঠাইতে লুকায়। "ধৰ ধৰ কলিয়া কলৈ পলায়" বুলি গোপিনীসকলে চাপৰি ধৰে, কৃষ্ণই উফৰি উফৰি লৰিবলৈ ধৰে। স্বতন্তৰীয়াকৈ ফুৰিব পৰা হবৰপৰা যে ঘৰে ঘৰে কৃষ্ণ হল। ইঘৰত কৃষ্ণ, সিঘৰত কৃষ্ণ, সৌঘৰত কৃষ্ণ; ক্ষন্তেকৰ ভিতৰতে কৃষ্ণই কেইও-ঘৰ মাৰি ফুৰে;—সেই আপাহতে তেওঁক উমৈহতীয়া কৃষ্ণ বোলা যায়। সি যি হওক, এইদৰে আপোন মনেৰে ইঘৰ-সিঘৰকৈ ফুৰিব পৰাৰ ফলস্বৰূপ আদৰুৱা কৃষ্ণৰ প্ৰতাপত গোপিনীবৰ্গৰ শুৰ্ত্তি-শান্তি নোহোৱাত পৰিল। কৃষ্ণই চোৰৰ দৰে চুবুৰীয়াৰ ঘৰৰ ভিতৰত সোমাই যাৰে-তাৰে গাখীৰ, দৈ, মাখন, নৰনী, পায়স, মিঠৈ আদি চুৰকৈ খাই ফুৰে; খাই খাই খাব নোৱাৰা হলে, আদিকাখিনি উলিয়াই নি বান্দৰক খুৱাগৈ; বান্দৰে নাখালে তাৰ খং দৈ ঘিঁউৰ ভাণ্ড আদিত সাৰেগৈ। চুৰ কৰিবলৈ গৈ যদি কাৰোবাৰ ঘৰত একো নাপায়, তেন্তে সেই ঘৰৰ শুই থকা কেঁচুৱাক জগোৱাই দি কন্দুৱাই পলাই লৰ মাৰে। আৰু আচৰিত এই হে যে, কাৰ ঘৰত কত কি থাকে, কৃষ্ণই উমানতে জানে। কৃষ্ণই চুকি নোপোৱাকৈ কোনো গোপিনীয়ে যেতিয়া দৈ, মাখন, মিঠৈ আদি ওপৰচাঙত তুলি লুকুৱাই থয়, তেতিয়া কৃষ্ণই

পীৰা, উৰাল আদি যোৰা দি তাৰ ওপৰত উঠি ভাণ্ড নমাই আনি তৃপ্তি পলুৱাই ভোজন কৰি গুচি যায়; আৰু পীৰা-উৰালাদি যোৰা দি উঠিও যদি ধূকি নাপায়, তেন্তে কৃষ্ণই ভাণ্ডৰ তলিয়েদি ফুটা দি লৈ তাৰপৰা বৈ পৰা গাখীৰ, দৈ, ক্ষীৰ আদি মুখ পাতি খাই তুষ্ট হৈ ওলাই গুচি যায়। গোপিনীবৰ্গে তত্ নাপাই যশোদাৰ ওচৰত গোচৰ দিয়েগৈ; কৃষ্ণৰ ওপৰত দিনে-দহখন এনেকুৱা গোপিনী-গোচৰ যশোদাই সুধিব লগাত পৰে। কেতিয়াবা গোপিনীবৰ্গে কৃষ্ণক শুনাই শুনাই তেওঁৰ উত্তগুলিৰ কথা মাকৰ আগত কয়গৈ; কৃষ্ণই গুচৰিয়ানী গোপিনীৰ চকুলৈ টল্‌টল্ কৈ চাই মক্‌মকৈ মাকৰ পিয়াহ পিৰিলৈ ধৰে। যশোদাই সেই বাবে নিজৰ পুত্রক এটি টান কথা কোৱাও নিলগতে থাওক, আনন্দ-অধীৰা হৈ তেওঁ কৃষ্ণৰ মুখলৈ চাই চাই নিচিকি মিচিকি হাঁহে! (১)

কৃষ্ণৰ নামে গোপিনীবৰ্গৰ গোচৰ শুনি শুনি যশোদাৰ আমনি লাগিল। নিৰুপায় হৈ, পাচলৈ তেওঁ কৃষ্ণক ৰখীয়া দিবলৈ ধৰিলে। সেই অৰ্থে, তেওঁ অগ্রজ বলৰাম আৰু আন-আন গোপলৰাবিলাকক কৃষ্ণৰ লগত উমলিবলৈ দিহা লগাই দিলে। সেই লগৰীয়াবিলাকে লগ নেৰা গতিকে, কৃষ্ণই আগৰ দৰে মুকলিমুৰীয়া হৈ গাখীৰ, দৈ, মাখন, মিঠৈ আদি চুৰকৈ খাবলৈ ছেগ নোপোৱা হল। সেইবাবে খং কৰি কৃষ্ণই এদিন মোকোৰা-মোকোৱে মাটিকে খাবলৈ ধৰিলে। লগৰীয়া লৰাইঁতৰে সৈতে বলৰামে লৰি আহি ফোঁপাই ভোঁপাই ততাতৈয়াকৈ এই বুলি যশোদাক গোচৰ দিলেহি, "আই! তোমাৰ গোপালে মাটি খাইছে!" (২)। গোচৰ শুনি যশোদাই ততালিকে গৈ কৃষ্ণক হাতত

(১) শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৮ম আধ্যা, ১৯—২২ শ্লোক।

(২) "একদা ক্রীড়মানাস্তে ৰামাদ্যা গোপৰালকাঃ।
কৃষ্ণো মৃদং ভক্ষিতবানিতি মাত্রে স্তুবেদয়ন্॥"
—শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৮ম আধ্যা, ২৩ শ্লোক।

ধৰি লৈ অলপ টানমুখীয়াকৈ এই বুলি সুধিলেগৈ, "অথিৰ লৰা, তই মাটি খাইছিলি হয় নে?" ভয়ত ভেবালাগি কান্দো কান্দো হৈ কৃষ্ণই উত্তৰ দিলে, "নাই, মই মাটি খোৱা নাই, আই! সিহঁতে মিছাকৈয়ে লগাই দিছেহি"। যশোদাই কলে, "বাৰু, ইবোৰক নপতিয়ালেও ককায়েৰ বলৰামক নপতিয়াম কিয়?" সেই কথাত কৃষ্ণই আকৌ এই বুলি উত্তৰ কটিলে, "বাৰু, মোক নপতিওৱাঁ যদি, মুখ মেলি দিওঁ চোৱাঁ"। এই বুলি কৃষ্ণই আঁ কৰি মুখ মেলি দেখুৱালে; যশোদাই কিন্তু কিবাহে দেখিলে!—দেখি বিস্ময় মানিলে যে, লৰাৰ মুখত মাটি নাই, কিন্তু অন্তৰত গোটেই পৃথিবীখন!—বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডখন! (১) মায়াত মোহ গৈ যশোদাই কৃষ্ণত এনেকুৱা অলৌকিকতা সততে দেখে!

এদিন কোনো সকাম উপলক্ষত ঘৰুৱা আলপৈচান ধৰা গোপিনীবৰ্গ আন-আন কাম-বনত লাগি থকা হেতুকে, নন্দপত্নী যশোদাই প্ৰাণপ্ৰতিম পুত্ৰ কৃষ্ণৰ ভোজনৰ অৰ্থে স্বয়ং দধিমন্থন কাম আৰম্ভ কৰিলে গৈ। যশোদাই যেতিয়া আঁচলেৰে মেঠনি মাৰি লৈ, আপোনা-আপুনি গুণ্‌গুণ্‌কৈ কৃষ্ণগীত গাই গাই দধিমন্থন কৰিছিল, তেতিয়া তেওঁ কিযে শুৱনী আৰু মোহিনীৰূপ ধৰিছিল! মন্থনজৰী সঘনে টনা-টোঁহা কৰোঁতে তেওঁৰ হাতৰ মুঠিখাৰু ৰুনুকুজুনুকুকৈ বাজি উঠি, আৰু কাণৰ কঁৰীয়া চিপে-চিপে কঁপিবলৈ ধৰি সেই মনমোহা ৰূপৰ জেউতি চৰাইছিল; ইহাতে-সিহাতে ঘিটমিটকৈ লৰি ফুৰা কৃষ্ণাইৰ কান্দোন মাজে-মাজে শুনি সন্তানৰ স্নেহত ঘনে ঘনে যশোদাৰ পয়োধৰ পয়োভৰ হৈ ফিন্দ খাই উঠি জগতক পিপাসিত কৰি তুলিছিল; মন্থনৰ শ্ৰমত জৰি জৰি বিৰিঙ্গি উঠা কপালৰ বিন্দু বিন্দু ঘাম যশোদাৰ পদুমৰ চকা যেন দুখনি গালেদি বৈ পৰি অনুপম শোভা ধৰিছিল: মন্থনৰ লাচে-লাচে নাচি যশোদাৰ

(১) শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৮ম আধ্যা,২৬—৩৩ শ্লোক।

নেবেৰী-খোপাৰপৰা মালতী ফুলৰ পাহি উৰি উৰি সৰি সৰি পৰি মন্থন-শালৰ শোভা বঢ়াইছিল। এনে মনোহৰ ৰূপ-লাৱণ্যৰ মাজত কোনোবা-ফালৰপৰা লৰি আহি ভমক্ কৰে কৃষ্ণই যশোদাৰ কাষ চাপিলেহি, সেই অনুপম ৰূপলীলাৰ জেউতি চতুগুর্ণে চৰি উঠিল। যশোদাই আবেগপূর্ণ হেঁপাহেৰে আথেবেথে কোলাত তুলি লৈ বুকৰ মেঠনি মেলি দি কৃষ্ণাইক স্তনপান কৰাবলৈ ধৰিলে। এনেতে, সিফালে আখাত তুলি দি অহা গাখীৰ উতলি বাগৰি পৰিবলৈ ধৰিলে; যশোদাই ঠাইতে কৃষ্ণক কোলাৰ-পৰা নমাই থৈ ততাতৈয়াকৈ লৰি গৈ আখাৰ কাষ চাপিলগৈ। ইফালে আধাপীয়া হৈ খং কৰি শিলগুটীৰে খুন্দিয়াই মন্থনৰ ভাণ্ড ভাঙ্গি কৃষ্ণই আধামথা দৈবোৰ ভাণ্ডৰ পৰা নি, এটা ওভতাই থোৱা উৰালৰ ওপৰত বান্দৰ বহাদি বহি লৈ আঁজলিয়ে-আঁজলিয়ে খাবলৈ ধৰিলে। যশোদাই ওলাই আহি দেখেহি দেখোন সর্ব্বনাশ! মাকক বিচুর্ত্তি হোৱা দেখি ভয়ত কৃষ্ণই তাৰপৰা পলাই লৰ মাৰিলে; যশোদাই হাতত এচাৰি লৈ পিচে পিচে খেদি নিলে (১)। তাৰ পাচত, কৃষ্ণক ধৰি আনি মাকে এইবাৰ উৰাল এটাত বান্ধি থবলৈ মন কৰিলে। পিচে, সেই অর্থে যশোদাই মনৰ উগুলখুগুলত বচাকে বিচাৰি নাপায়; যিবা দুডাল-মান বিচাৰি আনে সিও চুতি হয়! শেহাস্তৰত কেইবাডালো পঘা জোৰা দিলৈ দামুৰি এৰাল দিয়াদি কৃষ্ণক এটা উৰালত বান্ধি থৈ যশোদা ক্ষস্তেকলৈ আকৌ ভিতৰ সোমাল (২)।

ইতি-ছেগতে ইফালে উৰালে সৈতে কৃষ্ণই পলাই লৰ মাৰিছিল,

---

(১) শ্রীমদ্ভাগৱতে, দশম স্কন্ধ, ৯ম আধ্যা, ১—৫ শ্লোক।

(২) সেই আপাহতে কৃষ্ণক দামোদৰ বোলা যায়। আৰু, "দামন" শব্দই গৰুৰ পঘাকো বুজায়; এতেকে পঘাৰে সৈতে বন্ধা হৈছিল বুলিও কৃষ্ণৰ আন এটা নাম 'দামোদৰ' হয়।

এনেতে যমলার্জ্জুন নামে দোজোপা যঁজা অর্জ্জুন গছৰ গুৱিত উৰালগৈ পথালি হৈ যোঁট লাগি ৰলগৈ। কৃষ্ণই একেটা আঁজোৱতে গছ দোজোপা উভালি পেলাই চোঁচৰাই নি কেইনলমান গৈছে, তেনেতে গোপিনীবৰ্গৰে সৈতে যশোদাই খেদি গৈ লৰাৰ অদ্ভুত কার্য্য দেখি বিস্ময় মানিলেগৈ! (১) অদ্ভুত লৰাৰ অদ্ভুত কাণ্ডই যশোদা আৰু গোপিনীবৰ্গৰ আগৰ আন্তৰিক অলৌকিক ভাব আগতকৈও ডাঠ্ কৰিলে। সিবিলাকে আথে-বেথে কৃষ্ণক মোকলাই ঘৰলৈ আনি অতৃপ্ত দৃষ্টিৰে চাবলৈ ধৰিলে; আৰু সেই দিনাৰপৰা সিবিলাকৰ অন্তৰত কৃষ্ণৰ প্রতি আসক্তি ক্রমাৎ প্রৱল হৈ আছিল।

ঘিটমিটকৈ লৰি ফুৰা কৃষ্ণক চাওঁতেই যশোদা আইয়ে কাচুতি এৰিব লগাত পৰিছিল; তাৰ পাচত যেতিয়া স্বতন্তৰীয়াকৈ উমলি ফুৰিবপৰা হল, তেতিয়া চঞ্চল কৃষ্ণক তেওঁ চম্ভালে কেনেকৈ! এই

(১) (ক) বিষ্ণুপুৰাণ, নাৰদপুৰাণ, পদ্মপুৰাণ আৰু ব্রহ্মবৈবর্ত্ত পুৰাণ মতে এই গছ দোজোপা প্রকৃতপক্ষত দুজন যক্ষ; নাৰদ মুনিৰ শাপগ্রস্ত হৈ সিবিলাকে পৃথিবীত জন্মগ্রহণ কৰিছিল। পিচে, এই ছেগতে বিষ্ণুৰ অৱতাৰ শ্রীকৃষ্ণৰ হাতত মুক্তি লাভ কৰি দুয়ো পুনঃ বক্ষধামলৈ গতি কৰিলে।

(খ) শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৯ম অধ্যাৰ ১৭শ শ্লোকত এই সম্বন্ধে আৰু অলপ বহলাই কোৱা হৈছে। সেই মতে এই গছ দোজোপা নলকুবেৰ আৰু মণিগ্রীৱ নামে কুবেৰ দেৱতাৰ দুজন যঁজা পুত্র; নাৰদ মুনিৰ শাপত পৰি সিবিলাকে পৃথিবীত উদ্ভিদ্ ৰূপে জন্মধাৰণ কৰিছিল। পিচে, যথাসময়ত কৃষ্ণৰূপী বিষ্ণুৰ দ্বাৰাই সেই ছেগতে শাপমুক্ত হৈ দুয়ো পুনঃ স্বর্গগামী হয়।

(গ) পুৰাণাদিৰ তথ্য পাঠকে যি ভাবে লয় লব; কিন্তু সেই যঁজা গছ দোজোপা সম্ভৱতঃ অর্জ্জুন গছৰ দুজুপি যঁজা পুলি আছিল; অসাধাৰণ বলৱন্ত লৰা শ্রীকৃষ্ণই লৰৰ বেগত তাক উভালি পেলোৱাটো একো আচৰিত মানিব লগীয়া কথা নহয়।

থিনিতে কৃষ্ণ, সেই থিনিতে কৃষ্ণ, সৌ থিনিত গৈ কৃষ্ণ,—যতে-ততে কৃষ্ণ! এতিয়াই দেখিবাঁ গোপালে গৰু-পোৱালিৰ নেওৱত ধৰি ওলমি লৰি ফুৰিছে, পাকতে আকৌ দেখিবাঁ কানাইয়ে লগৰীয়া লৰা-ছোৱালীৰ লগত ডেও দি উমলিব লাগিছে; এই মুহূর্ত্তত দেখিবাঁ কানুৱে হৰিণা-পোৱালি আগচিবলৈ চাপৰিত ঢপলিয়াই ফুৰিছে, পিচ-মুহূর্ত্ততে দেখিবাঁ গছৰ ডালে-ডালে বগাই সুৱে সুৱে পখীক সিঞাৰি কৃষ্ণই কিৰিলিয়াই ফুৰিছে; কেতিয়াবা হয়তো কলিয়াই ফুটুকি হৰিণ বুলি নাহৰ-ফুটুকি বাঘৰ পিচে পিচে খেদি বনত সোমাইছেগৈ, কেতিয়াবা আকৌ কৃষ্ণই বৰ ওখ গছৰ আগলৈ উঠি যমুনাত জঁপিয়াই পৰি কোৱল সোঁতত উটি গৈছেগৈ। ইত্যাদি কৃষ্ণৰ উদ্দণ্ড লীলা-খেলাৰ সীমা-সংখ্যা নোহোৱাত পৰিল। কৃষ্ণৰ এনেবোৰ বিৰলা স্ফূর্ত্তি আৰু অদ্ভুত আচৰণ দেখি নন্দ-যশোদা চিন্তান্বিত হল, আৰু সেই বাবে সদৌ ব্রজবাসীৰ মনত শঙ্কা লাগি আহিল (১)। শেহান্তৰত সিবিলাকে সদৌৱে মিলি আলচ পাতি এই স্থিৰ কৰিলে যে, গাওঁৰ গৰখীয়া লৰাবিলাকে যাতে কাচিতো কৃষ্ণৰ লগ নেৰে, নাইবা কৃষ্ণই যাতে অকলশৰীয়াকৈ ফুৰিবলৈ ছেগ নাপায়, তাৰ সুদিহা লগাব লাগে। সেই অনুসৰি পাচলৈ গোকুলৰ লৰা-ছোৱালীবিলাকে কৃষ্ণৰ লগ সমূলি নেৰাই হল। সিবিলাকে কৃষ্ণৰ গা-চোৱা লগৰীয়া হবলৈ সততে উৎসুকীকৃত হৈ আছে। সেইবাৰ সিবিলাকে "একেই বুঢ়ী নাচনী, তাতে নাতিনীয়েকৰ বিয়া" যেন হে পালে। যি গোপিনী-ছোৱালীয়ে কৃষ্ণদর্শনত মোহ গৈ ঘৰৰ কাম-বনলৈ পাহৰে, যি গৰখীয়া লৰাই কৃষ্ণৰ লগত উমলিবলৈ পালে গৰু চৰাবলৈ পাহৰে, সেই ছোৱালী আৰু সেই লৰাৰ মানত কৃষ্ণৰ গা-চোৱা বাবৰ সমান প্রীতিকৰ

(১) বিষ্ণুপুৰাণ, পঞ্চম খণ্ড, ৫ম অধ্যা

কর্ত্তব্য আৰু কি হব পাৰে! মাক-বাপেকৰপৰা এই বিষয়ক উপদেশ পোৱাৰ দিন ধৰি গোকুলৰ লৰা-ছোৱালীবিলাক নিতৌ নিচেই পুৱাতে চাপি নন্দৰ চৰা ভৰি পৰেহি। লগৰীয়া লৰা-ছোৱালী অহাৰ গম্ পালেই কৃষ্ণই উলাহত ডেও দি কিৰিলি মাৰি উঠি লৰি ওলাই আহি সিৰিলাকৰে সৈতে সাৰটা-সাৰটি কৰি চেনেহা-চেনেহীকৈ আনন্দত উধাও হয়! তাৰ পাচত, আটাইটিকে লগত লৈ অমায়িক কৃষ্ণ উৰুলীকৃত হৈ উমলিবলৈ ওলাই যায়। গোকুলৰ গোপিনীবৰ্গেও সততে চঞ্চল কৃষ্ণৰ প্ৰতি স্বভাৱতে অছেদ দৃষ্টি ৰাখে। কিয়নো, সিৰিবলাকে চেনেহৰ কানাইক প্ৰেমৰ পুতলি যেন দেখে। কলিয়া কানুক পালে সিৰিলাকে নিজৰ লৰা-ছোৱালীলৈকো পাহৰে। কৃষ্ণক চাবলৈকে গোপিনীসকলে ঘৰৰ বন-বাৰি এৰি আহি যশোদাৰ বুলনিত বহি থাকেহি। কৃষ্ণৰ বিষয়ে কথন-মথন কৰি সিৰিলাকে পৰম প্ৰীতি লাভ কৰে। কৃষ্ণৰ নামে গোচৰ দিয়াটোও সিৰিলাকৰ মানত পৰম আনন্দৰ বিষয়। গোপিনীসকলে যশোদা-আইৰ আগত কৃষ্ণৰ নামে নিতে-ন-খন গোচৰ দিয়েহি, কিন্তু কেৱে তাৰ প্ৰতিকাৰ নিবিচাৰে।

কৃষ্ণ দেখিবলৈকো ৰৰ ৰূপহ। তেওঁ থিৰ দিয়াৰ ঠগ্। তিনিভঁজীয়া। কৃষ্ণৰ পাৱৰ পটা দুখনি ছটি নীলপদুমৰ চকা যেন। কোমল কানুৰ কৰঙন দুটি দুজুপি দাম্‌কলৰ পুলি যেন। কৰুণ-কানাইৰ কঁকালটি হৰৰ ডম্বৰু যেন। গোপাল-কৃষ্ণৰ নাজখাল হিয়াখনি মুঠনীয়া। কৃষ্ণ-গোবিন্দৰ হাতীশুঁড়ীয়া বাহুদুটি আঁঠুলৈকে পৰা। নন্দনন্দনৰ বাৱেঁ বেঁকা কণ্ঠটি শামুকীয়া শঙ্খ যেন। যশোদাতনয়ৰ ওঁঠ দুটি জেতুলিপকা যেন। বাসুদেৱৰ দাঁত দুপাৰি মকুতাৰ পাঁতি যেন। দেৱকীসন্তানৰ নাকটি তিলফুল যেন। কৃষ্ণৰ চকুজুৰি পদুমৰ কলি যেন। তেওঁৰ ধেনুভিৰীয়া চেলাউৰিয়ে কাণসটা চুমেগৈ। যদুমণিৰ চমকীয়া

কপালখনি আকাশৰ চাপ্ যেন। কলিয়া কানাইৰ পিঠিত পৰা কেঁকোৱা চুলিটাৰ আকাশত উৰা মেঘৰ ঢৌ যেন। তনুশ্যাম কৃষ্ণৰ বৰণটি দুবৰিৰ কেওঁ যেন। কৃষ্ণাইৰ হাতৰ তলুৱা দুখানি ৰঙা লাতুৰমণি যেন। মাধৱৰ পাৱৰ পটা দুখানি সন্ধিয়াৰ হেঙ্গুলি মেঘ যেন। কানুৰ কান্তিয়ে মদনক জিনে। বাসুদেৱৰ সম্মোহন চাহনিয়ে জগৎক মোহে।—এনে জগন্মোহন কৃষ্ণৰূপ দৰশনত ভোল নাযায় কোন! (১)

কৃষ্ণ বৰ বলৱন্ত লৰা। লৰাৰ গাত বল যিমান, মনত উলাহো সিমান। কৃষ্ণক গোকুলৰ তিনটা-চাইটা সমনীয়া লৰাই ধৰিও ৰাখিব নোৱাৰে। একোটা ঢপলিয়াই ফুৰা দমৰা কৃষ্ণই পিচৰপৰা নেওচত ধৰি একেচিপে ৰখায় গৈ। লৰি গৈ কৃষ্ণই ছিটিকি-পলোৱা হৰিণা-পোৱালি আগচেগৈ। ওমলোঁতে বাহ-লৰাই কৃষ্ণৰ কঁকালত কাপোৰৰ ডোল লগাই ওলমি টানি ধৰে, কৃষ্ণই হেলাৰঙ্গে সেই বাহ লৰাক চোঁচোৰাই টানি লৈ যায়। এনেকুৱা অনেক প্রসঙ্গত শিশু কৃষ্ণৰ অদ্ভুত শক্তি দেখি ব্রজবাসীয়ে বিস্ময় মানিছিল।

কৃষ্ণৰ যেনে বল, তেনে সাহ। খুঁচিবলৈ খেদি অহা গৰু-গাই, মহ-মেঠোন আদি আগত পালে কৃষ্ণই ভয়ত ভগৱন্ত পলোৱাৰ আহিবে

(১) "মন্মর্ত্ত্য-লীলোপয়িকং স্বযোগমায়াবলং দর্শয়তা গৃহীতং।
বিস্মাপনং স্বস্য চ সৌভগর্দ্ধে, পরং পদং ভূষণ-ভূষণাঙ্গং॥"
—শ্রীমদ্ভাগৱত, তৃতীয় স্কন্ধ, ২য় অধ্যা, ১২শ শ্লোক।

অর্থাৎ, শ্রীকৃষ্ণৰ অঙ্গেই অঙ্গৰ ভূষণ; সেই মূর্ত্তিৰ শোভা বঢ়াবলৈ কোনো সাজ-পাৰৰ প্রয়োজন নাই। শ্রীকৃষ্ণৰ অঙ্গ-প্রত্যঙ্গ সকলো শোভাৰ আকৰ আৰু ভূষণবো ভূষণ স্বৰূপ। নিজ ঐশ্বৰ্য্যেৰে নিজেই পৰিপূর্ণ ভগৱান শ্রীকৃষ্ণই স্বকীয় যোগমায়া বলেৰে স্বীয় সামর্থ্য প্রকাশ কৰি নৰলীলাৰ উপযোগী সাজ-সমলাদি পৰিধান কৰিছিল।

আন-আন লৰাৰ নিচিনাকৈ পলাই-পত্ৰং নিদিয়ে; তেওঁ ফেৰ পাতি লৈ, শিঙত ধৰি তেনেকুৱা বলবান খঙাল জন্তুকো বলেৰে হেঁচুকি ওভতাই পঠিয়ায়। গৰুৰ জাকত কেতিয়াবা বাঘ সোমালে লগৰীয়া গৰখীয়াৰ লগত চিয়ঁৰ-বাখৰ লগাই গৰখীয়া-কৃষ্ণ ভয়ত বিহ্বল নহয়, নন্দনন্দনে হাতত টাঙোন লৈ উলাহেৰে সেই বাঘক টঙনিয়াই মাৰিবলৈ খেদি গৈ যায়। যি জয়াৰ ঠাইলৈ জাক-লৰায়ে যাবলৈ শঙ্কা কৰে, নির্ভয় যশোদাতনয়ে তেনেকুৱা ঠাইলৈ অকলে নিঃশঙ্ক মনেৰে আগ বাঢ়ি যায়।

কৃষ্ণৰ সাহ চাই বুদ্ধি। গাৰ বলতকৈও কৃষ্ণৰ বুদ্ধিবল আচৰিত ধৰণেৰে চৰা। হঠাৎ শত্রুক জিনিবলৈ লগোৱা বাসুদেৱৰ উপস্থিত বুদ্ধি দেখি বিস্ময় মানিব লগীয়া হয়। বাঘ-ভালুক, মহ-মেঠোন আদি পাশৰ বনৰীয়া শত্রুক দমাবলৈ কৃষ্ণৰ যেনে তৎক্ষণীয়া বুদ্ধি, মানৰ শত্রুক জিনিবলৈকো দৈৱকীনন্দনৰ তেনে তত্তালিক বুদ্ধি। কৃষ্ণৰ লৰাকালত গোকুল-বৃন্দাবনত বিবিধ বনৰীয়া জন্তুৰ লগৰীয়া কেইজাতমান বনমানুহৰো বসতি আছিল। সেই বনমানুহৰ হাতত অলেথবাৰ যশোদা-তনয়ৰ অকাল-পতন হব লগীয়া হৈছিল; কিন্তু তত্তালিক বুদ্ধিৰ বলত নন্দনন্দনে অদ্ভুতভাৱে নিজৰ গৰাহৰপৰা আত্মৰক্ষা কৰি তিষ্ঠিব পাৰিছিল। (১)

বাস্তৱতে, চালুকীয়া কৃষ্ণত অতিস্ফূর্ত্তি, অতিপ্রীতি, অতিতুষ্টি, অতিবল, অতিবুদ্ধি, অতিসাহ, অতিধৈর্য্য, অতিদয়া, অতিক্ষমা, অতিস্নেহ, অতিপ্রেম, অতিদৃষ্টি, অতিভক্তি, অতি-আশা, অতি-আকাঙ্ক্ষা ইত্যাদি অতিচাৰ গুণাৱলী সন্নিবিষ্ট দেখি তেওঁৰ প্রতি অতি-

(১) যথাঠাইত পাচেকৈ 'কালিয়দমন', 'প্রলম্ববধ' প্রভৃতি ঘটনাৱলীয়ে এই বিষয় ডাঠি সমর্থন কৰিব। সম্প্রতি তাৰ আভাস মাথোন পোৱা গৈছে।

প্রাকৃতিক আৰু অলৌকিক ভাব মানৱ অন্তৱত অযাচিতে উদ্ভাসিত হয়। এতেকে, সেই ভাব নন্দ-যশোদা প্রমুখ্যে ব্রজবাসীৰ অন্তৱত থিত্ লোৱাটো নিচেই স্বাভাৱিক। বিশেষকৈ, এই দৈৱকীনন্দন বাসুদেৱক ভাবী কংসাৰি বুলি যি সকলে আগৱেপৱা আভাস আৰু সম্ভেদ্ পাই আহিছে, সি সকলৰ পক্ষে সেইভাব ততোধিক স্বাভাৱিক!

কিন্তু, ব্রজবাসীয়ে কৃষ্ণৰ প্রতি বিস্ময়জনক সন্দিহান চকুৰে চায় যদিও, অন্তৱৰ ভাব ফুটাই কৱলৈ সাহ নকৱে; কিয়নো নিজৰ গাত কোনো অলৌকিকতাৰ লক্ষণ ধৱা পৱা যেন দেখিলে, কৃষ্ণ বিনম্র-নম্রতাৰ ভাপত জয় পৰি যায়! আন হাতে, কৃষ্ণক অকণমান মন-আমোলোৱা দেখিলেও গোপ গোপিনী আদি ব্রজবাসীৰ অন্তৱ আন্ধাৰ হৈ পৱে। গতিকে, সিবিলাকে অন্তৱৰ অলৌকিক ভাব অন্তৱতে পুহি, বাহিৰত স্বাভাৱিক ভাব দেখুৱাই ফুৱে! তথাপি, নন্দ-যশোদা প্রমুখ্যে ব্রজৰ গোপ-গোপিনী সকলোৱেই, আলেঙে-আলেঙে, কৃষ্ণই কম্ নোপোৱাকৈ, সততে গোপনে তেওঁৰ গা-চোৱা হৈ সাৱধানে চলিবলৈ ধৱিলে।

৬ আধ্যা।

গোপাল কৃষ্ণ।

প্রথম ছেদ।

কৃষ্ণ যিমানেই বুজন হৈ আহিল, সিমানেই গোকুলত তেওঁৰ অপায়-অমঙ্গল আদি চৰি অহা যেন দেখা গল। নন্দ-যশোদা, গোপ-গোপিনী আৰু সাধী ব্রজবাসীয়ে কৃষ্ণ-জীৱন বিষম শঙ্কাকুল দেখা হল। কৃষ্ণৰ বিপদৰ আশঙ্কাত সিবিলাক ভিতৰি অস্থিৰ হৈ পৰিল। এহাতে অপায়-অমঙ্গলৰ নানা ভয়ৰ কাৰণ, আনহাতে কৃষ্ণৰ চৰিত্রত বিবিধ অলৌকিকতা সিবিলাকে ভালেমান দিনৰপৰা লক্ষ্য কৰি আহিছিল। ওপৰত উমুকিয়াই অহা সেই নানান্ অপায়-অমঙ্গলৰ ভিতৰত এই কেইটাই সিবিলাকক বিশেষকৈ ভয় খুৱাইছিল; যেনে,—(ক) কৃষ্ণক পুতনাই-পোৱা; (খ) তৃণাৱর্ত্ত পখীয়ে কৃষ্ণক ঠাপ্ মাৰি আকাশলৈ উৰাই লৈ যোৱা; (গ) গাড়ীত ভৰা দি থোৱা মলা, চক, কলহ আদি বাগৰাই পেলাই কৃষ্ণ তাৰ তলত পোত যোৱা দুর্ঘটনা। তাৰ উপৰিও, ওপৰত কৈ অহা কৃষ্ণৰ অতিপ্রাকৃতিক বা অলৌকিকতাৰ পটন্তৰে সিবিলাকক বিচলিত কৰিবলৈ ধৰিলে। সেই কাৰণে, নন্দ-যশোদা আৰু বুঢ়া-মেথা দূৰদর্শী ব্রজবাসীয়ে মনে-মনে

উপায় চিন্তিবলৈ ধৰিলে কেনেকৈ নো গোকুলৰ অপায়-অমঙ্গলৰপৰা আঁতৰ কৰি কৃষ্ণক নিৰাপদে ৰাখিব পাৰি। এইদৰে, ব্রজ-গোকুলত বসতি কৰা কালত ছটি দামকলৰ পুলি উঠাদি উঠি ৰাম-কৃষ্ণই সাতবছৰীয়া বয়সত ভৰি দিলে (১)।

এনেতে, কৰবাৰপৰা কুকুৰ-নেটীয়া বাঘ এটল গোকুলত সোমালহি। সেই বাঘবোৰে জাকত সোমাই গৰু পোৱালি ধৰি খাই গোপবিলাকৰ মহা পয়মাল কৰিবলৈ ধৰিলে (২); ইহাতে বাঘৰ-নেজত-ধৰা অসম সাহসী কৃষ্ণই আকৌ সততে ছেগ বুজি বাঘ বিচাৰি যোৱা হল! সেই কথাত ব্রজবাসী গোপসকল অতিকৈ আশঙ্কিত হৈ, অগত্যা এদিন নন্দৰ চৰাত চাপি সদুপায় আলোচনা কৰিবলৈ বহিলগৈ। আলোচনাত উপনন্দ নামে এজন জ্ঞানী বৃদ্ধ গোপৰ প্রস্তাৱ মতে এই স্থিৰ হল যে, যিমান সোনকালে পৰা যায়, গোকুল এৰি গোপবৰ্গ আন কোনো সুচল ঠাইলৈ উঠি যাব লাগে। সকলো প্রকাৰৰ সংশ্রৱলৈ চাই, বৃন্দাবনেই সেই সুচল ঠাই বুলি সিদ্ধান্তত উঠিল (৩)। আৰু, সেই সিদ্ধান্ত কৃষ্ণৰো মনোমত হোৱাত বৃন্দাবনলৈকে সেই পমুৰা গোপবৰ্গ গোকুলৰপৰা উঠি গৈ অনতিপলমে নতুনকৈ পাম পাতিবলৈ লাগে বুলি গোপৰাজ নন্দৰ আদেশ প্রচাৰ হল। (৪)

(১) বিষ্ণুপুৰাণ, পঞ্চম খণ্ড, ষষ্ঠ পৰিচ্ছেদ।

(২) হৰিবংশ, বিষ্ণুপৰ্ব্ব, ৬৪ অধ্যা।

(৩) হৰিবংশ, বিষ্ণুপৰ্ব্ব; ৬৫ অধ্যা।

(৪) শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৯ম অধ্যা। হৰিবংশৰ বিষ্ণুপৰ্বৰ ৬৪ অধ্যাত বৰ্ণোৱা ৰাম-কৃষ্ণৰ গাখীৰীয়া জীৱন মতে, গোপবৰ্গে চিন্তা-আলোচনা কৰাৰ আগেয়েই কৃষ্ণই এই বিষয়ক প্রস্তাৱ বলৰামৰ আগত ব্যক্ত কৰিছিল।

যথাসময়ত টাম্বু বা টঙ্গি ঘৰবোৰ তুলি লৈ গাড়ীত ভৰা দি, গৰু-গাই, লৰা-ছোৱালী আদিৰে সৈতে বাৰিষাৰ আগতে গোপবৰ্গ গোকুল এৰি গৈ বৃন্দাবনত স্থিতাপিত হলগৈ। এই ঠাই-সলনিত এনে বোধ হল, যেন ইফালে ৰাম-কৃষ্ণৰে সৈতে ব্ৰজবাসীৰ আগমনত বিতোপন বৃন্দাবনৰ জেউতি আৰু এচিপ চৰি উঠিল; সিফালে ৰাম-কৃষ্ণ আৰু ব্ৰজৰ গোপ-গোপিনীৰ বিহনত উছন গৈ এৰা-পৰা এৰা-বাৰীৰ দৰে গোকুলৰ শোভা লেঁতা পৰিল!

গোকুল এৰি যাওঁতে ব্ৰজবাসীয়ে প্ৰাণত বৰকৈ ব্যথা পাইছিল। বিশেষকৈ, ৰাম-কৃষ্ণৰ প্ৰাণে বৰকৈ কান্দিছিল। সিবিলাকে এখোজ আগলৈ আৰু এখোজ পিচলৈ কৰি হে গোকুল এৰিছিল। যি হওক, বৃন্দাবনে যেনিবা তাৰ আশু প্ৰতিকাৰ সাধিব পাৰিলে।—বৃন্দাবনৰ মনোমোহা দৃশ্য, গৰু-গাই আদি পালিবৰ সুচলাদি আৰু গোপ-উপনিবেশৰ উপযোগিতাই সিবিলাকৰ মনৰপৰা সেই আক্ষেপ সোনকালে নিলগ কৰিলে। ঘইকৈ বৃন্দাবনৰ অতুলনীয় স্বাভাৱিক শোভা-সৌন্দৰ্য্যই ৰাম-কৃষ্ণৰ অন্তৰত অনুপম সুখ-শান্তি বিস্তাৰ কৰিলে। বৃন্দাবনৰ লাৱণ্য ঘনশ্যাম কলেৱৰত বিবিধ সোণালি গুটীকুলৰ আবৰণে বঢ়োৱা জেউতি বাস্তৱতে অনুপম। ককণনন্দিনী মঙ্গলবাহিনী সুগভীৰ সুপ্ৰসন্ন কৃষ্ণললিলা কালিন্দীৰ কুলু কুলু সুৰত সুৰ দিয়া বৃন্দাবনৰ কুলি-কণ্ঠৰ সুললিত প্ৰাকৃতিক গীতে তাপিতৰ হিয়া শাঁত কৰে! বৃন্দাবন উদ্যানৰ কাষৰে-ভিতৰে-চৌপাশে বঙ্গা, নীলা, সেউজীয়া, হালধীয়া ফুল-ধৰা আৰু জালি-কটা কুঁহিপাত মেলা চিৰিলিপতীয়া শাৰী শাৰী নিকুঞ্জ মন্দিৰৰ শীতল ছয়াঁই স্বভাৱতে মানৱাত্মাক আপোন-পাহৰা কৰে! কদম, তমাল, নাহৰ, বকুল, কাঞ্চন, পলাশ, শেৱালি আদি বিবিধ বিতোপন ফুল-গছ-গছনিৰ হৃদয়-জুৰোৱা স্নিগ্ধ শোভাই বৃন্দাবনলৈ

দেৱতাৰো মন আকৰ্ষণ কৰে! এনে হেন বৃন্দাবনত প্ৰৱেশ কৰি ব্ৰজবাসীয়ে গোকুলৰ বিৰহ-সন্তাপ পাহৰিবলৈ ধৰিলে। সিবিলাকে গোকুলৰপৰা তুলি অনা টাম্বু-টঙ্গি ঘৰ-দুৱাৰ বৃন্দাবনৰ এডোখৰ সুচল ঠাইত জোনবিৰীয়াকৈ (১) পাতিবলৈ যুগুত দিহাকৰণৰ অৰ্থে মুনিহ-তিৰোতা সকলোটি উলাহেৰে লাগি গল। গছ-কটাই গছ কাটিলে, অঁতাওঁতাই অঁতালে, টঙ্গি সজাই টঙ্গি সাজিলে, টাম্বু তৰাই টাম্বু তৰিলে (২)। বৃন্দাবনত ব্ৰজবাসী গোপসকলে বিপুল আয়োজনেৰে সিবিলাকৰ নৱ উপনিবেশ দেৱতাবাঞ্ছিত সুখৰ বসতি থল কৰি তুলিলে: প্ৰকৃতিপ্ৰেমিক কৃষ্ণই (৩) সুযোগ্য অগ্ৰজ বলৰামৰ সুখসঙ্গত গোপ-লৰা-ছোৱালী আৰু গৰখীয়াবৃন্দক লগৰী লৈ মহানন্দে বৃন্দাবন বিহাৰ কৰিবলৈ ধৰিলে

---

(১) বিষ্ণুপুৰাণ, ৫ম খণ্ড, ৬ষ্ঠ পৰিচ্ছেদ।

(২) হৰিবংশ, বিষ্ণুপৰ্ব্ব, ৬৫শ অধ্যা।

(৩) দশম স্কন্ধ ভাগৱত, ১২শ অধ্যায়ৰ ৩৬শ শ্লোকমতে বৃন্দাবনলৈ পোনেই আহোঁতে কৃষ্ণৰ বয়স ৫ পাঁচ বছৰত সোমাইছিল মাথোন। কিন্তু, হৰিবংশৰ বিষ্ণুপৰ্ব্বৰ ৬৪ অধ্যা, আৰু ৫ম খণ্ড বিষ্ণুপুৰাণৰ ৬ষ্ঠ অধ্যামতে ব্ৰজবাসী গোপ সকল বৃন্দাবনলৈ উঠি আহোঁতে কৃষ্ণৰ বয়স ৭ বছৰ হৈছিল।

"এতৎ কৌমাৰজং কৰ্ম্ম হৰিৰাখ্যাহিমোক্ষণং।
মৃত্যোঃ পৌগণ্ডকে চাস্য দৃষ্ট্বাচুর্বিস্মিতা ব্ৰজে॥"

—শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ১২শ অধ্যা, ৩৬শ শ্লোক।

দ্বিতীয় ছেদ।

—○•○—

কালিয়-দমন। *

গোকুল এৰি অহাৰপৰা বহুবছেৰেকৰ পাচতে দেখা গল যে, বৃন্দাবনতো ব্রজবাসী নিৰাপদ নহয়। ইয়াতো ভালেমান বনৰীয়া জন্তুৱে গোকুলৰ দৰেই গোপৰাজ্যৰ নানান্ প্ৰকাৰ অপকাৰ কৰিবলৈ ধৰিলে। গোকুলৰ বন-মানুহতকৈও একাচী চৰা দুৰ্দ্দান্ত বৃন্দাবনৰ কিছুমান বন-মানুহে ব্রজবাসীৰ প্ৰতি অহিত আচৰণ কৰিবলৈ ধৰিলে। বিশেষকৈ, সেই অহিংসকাৰী জন্তু আৰু মানুহবপৰা ৰাম-কৃষ্ণৰ জীৱন আকৌ শঙ্কাকুল হৈ পৰিল। সেই কাৰণে, বৃন্দাবনৰ পমুৰা গোপ ব্রজবাসীয়ে ছেগ পালেই আকৌ আন কোনো নিৰাপদীয়া ঠাইলৈ বসতি লৰাৰৰ অৰ্থে গুণাগঁথা কৰিবলৈ ধৰিলে। পিচে, সেই কথাৰ সম্ভেদ্ পাই, ইহাতে বৃন্দাবনপ্ৰাণ কৃষ্ণয়ো পাৰ্য্যমানে সেই শত্রুবোৰক বিনাশ কৰি গোপ-ৰাইজক নিৰাপদ কৰিবলৈ তলে তলে উপায়-যুগুতি কৰিবলৈ ধৰিলে।

শুৰিতে উনুকিয়াই অহা হৈছে যে, বৃন্দাবনত নাগ নামে এজাত বন-মানুহৰ বসতি আছিল। সিহঁতৰ মাজৰে কালিয় নামে এটা অতি দুৰ্দ্দান্ত আৰু সৰ্পসদৃশ ভীষণ প্ৰকৃতিৰ প্ৰতাপী মানুহ নাগ-ৰাইজৰ ঘাই নেতা বা ৰজা আছিল। তাৰ প্ৰতাপত সদৌ নাগ-ৰাইজ

---

* শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ১৬শ আধ্যা, ১—৫৬ শ্লোক।

কম্পমান, সদৌ বৃন্দাবনবাসী ত্ৰস্তমান, ন-ভগনীয়া পমুৱা গোপ-বাসিন্দা-বৰ্গ সৰ্ব্বক্ষণত সশঙ্কিত হব লগাত পৰিছিল। আন কি, বনৰ পহু, ডালৰ পখীৰো ৰক্ষা নাই;—কালিয় পৰিয়ালৰ তাপ-ভাপত পৰিলেই সিহঁত ভস্ম হোৱাদি হয়। কালিয় সপৰিয়ালে কালিন্দী যমুনাৰ এটা গভীৰ আৰু বহুল ঘুলিৰ পাৰত বাস কৰিছিল (১)। সেই ঘুলি (২) গোপ-উপনিবেশৰপৰা এক ক্ৰোশমান মাথোন আঁতৰ (৩)।

আজন্ম ৰাজনৈতিক পুৰুষ শ্ৰীকৃষ্ণই উমলিবৰ ছলতে লগৰীয়া গৰখীয়াবিলাকক সৈনিক শিক্ষা দিয়াৰো ছেগ ধৰিছিল। ওপৰত উনুকিউৱা শত্ৰুবিলাক বিনাশ কৰি বৃন্দাবনত গোপ-উপনিবেশ নিৰা-

(১) হৰিবংশ, শ্ৰীমদ্ভাগৱত আৰু অন্যান্য পুৰাণাদিত কালিয়ক এটা বিষধৰ সৰ্প [illegible] বৰ্ণনা কৰা হৈছে। সেইমতে, সি কালিন্দীস্থ এটা হ্ৰদত বাস কৰিছিল। শ্ৰীকৃষ্ণই সেই হ্ৰদত [illegible], কালিয়ৰ লগত [illegible] যুদ্ধ কৰি, অৱশেষত তাৰ [illegible] (বিষ্ণুপুৰাণমতে ৩১, হৰিবংশমতে ৫০, শ্ৰীমদ্ভাগৱতমতে এইজন) ওপৰত উঠি [illegible] বজাই [illegible] নাচ [illegible] তেজ [illegible] বশ কৰিলে। শেহ স্তৱত, [illegible] [illegible] স্তুতিত তুষ্ট হৈ শ্ৰীকৃষ্ণই কালিয়ক প্ৰাণে মাথোন এৰি দিয়া [illegible] পঠিয়ালে। কালিয়ই [illegible] আদেশ অনুসৰি [illegible] আঁতৰি গৈ সাগৰৰ মাজৰ ৰমণক নামে দ্বীপত বাস কৰিলেগৈ।

(২) পুৰাণ আৰু হৰিবংশত এই ঘুলিক হ্ৰদ বুলি হে নিৰ্দ্দেশ কৰা হৈছে। কিন্তু, হ্ৰদ, অথচ কালিন্দী নৈৰ বুকত। কথাটো দেখাতে সঙ্গত যেন নেদেখি।

(৩) হৰিবংশৰ বিষ্ণুপৰ্ব্বৰ ৬৭ আধ্যাত কোৱা হৈছে যে, বৃন্দাবনত গোপ-উপনিবেশৰপৰা এক ক্ৰোশ উত্তৰে এই প্ৰকাণ্ড হ্ৰদৰ স্থিতি। দশম স্কন্ধ ভাগৱতৰ ১৬শ আধ্যায় ৮ম শ্লোকতো এই ঘুলি কালিন্দীৰ গৰ্ভত এটা হ্ৰদ বুলি বৰ্ণোৱা হৈছে। হৰিবংশ মতে কালিয়-দমনৰ উদ্দেশে শ্ৰীকৃষ্ণই অগ্ৰজ ৰামৰ আগত মনোভাব ব্যক্ত কৰি, পাৰত থকা এজোপা কদম গছত উঠি তাৰপৰা এই হ্ৰদত জাঁপ দি পৰে।

পদ কৰাৰ উদ্দেশে তেওঁ গৰখীয়া লৰাবিলাকৰে সৈতে সোনকালে এটা সৈনিক দল গঠন কৰি তুলিলে। অকল সেয়ে নহয়; সময়ত অতি পৰাক্রমী শত্রুকো আক্রমণ কৰিব পৰাকৈ গৰখীয়াৰ লগতে বাছি বাছি ডেকা আৰু আদহীয়া গোপ সকলকো লগ লগাই লৈ সেই সৈনিক দল শকত-সবল কৰি তুলিলে। গৰখীয়া লৰাবিলাকক সৈন্য সাজি, ডেকা আৰু আদহীয়াবিলাকৰ মাজৰপৰা যোগ্যজনক সেনাপতি আৰু পালি-সেনাপতি পাতি, শ্রীকৃষ্ণই নিজৰ অগ্রজ বলৰামক ঘাই সেনাপতিৰ ৰাব দিয়ে। (১)

গোপ-সৈনিক দল পৈণত হৈ উঠিলত, পোন-প্রথমতে শ্রীকৃষ্ণই বৃন্দাবনৰ প্রতাপী শত্রু কালিয়ক আক্রমণ কৰিলেগৈ। ফলত, দুই পক্ষৰ মাজত এখন তয়াময়াকৈ যুঁজ লাগিল। কিন্তু, কৃষ্ণৰ নিজ কৌশল আৰু সুশিক্ষিত সৈনিক দলৰ পৰাক্রমৰ আগত কালিয়ই সৰহ পৰলৈ তস্তিৰ নোৱাৰিলে; সি শেহাস্তৰত পৰাজয় মানি বিজেতা কৃষ্ণত শৰণ মাগিলেহি। তাৰ পাচত, কালিয়ৰ বৈণীয়েকহঁতৰ আতুৰ স্তুতিত তুষ্ট হৈ (২) শ্রীকৃষ্ণই কালিয়ক প্রাণে-মাণোন এৰি দি, বৃন্দাবনৰপৰা ৰাজ হৈ সাগৰৰ মাজত নির্জ্জন দ্বীপত (৩) বাস কৰিবলৈ আদেশ দিলে।

(১) এয়ে মহাভাৰতৰ উদ্যোগ পৰ্ব্বত উনুকিয়াই 'সংসপ্তক সেনাদল'।

(২) "অপরাধঃ সকৃদ্ভর্ত্রা সোঢ়ব্যঃ স্বপ্রজাকৃতঃ।
ক্ষন্তুমর্হসি শান্তাত্মন্ মূঢ়স্য ত্বামজানতঃ॥
অনুগৃহ্ণীষ ভগবন্ প্রাণাংস্ত্যজতি পন্নগঃ।
স্ত্রীণাং নঃ সাধুশোচ্যানাং পতিঃ প্রাণঃ প্রদীয়তাং॥"

—শ্রীমদ্ভাগৱত, ১০ম স্কন্ধ, ১৬ অধ্যা, ৪৭ শ্লোক।

(৩) "নাত্রস্থেয়ংত্বয়া সর্প সমুদ্রং যাহি মা চিরং।
সজ্ঞাত্যপত্যদাবাদ্যো গোনৃভির্ভুজ্যতে নদী।"

—শ্রীমদ্ভাগৱত, ১০ম স্কন্ধ, ১৬ অধ্যা, ৫৩ শ্লোক।

সেই অনুসৰি কালিয় বমণক দ্বীপত (১) থিতাপিত হলগৈ। সেই দিনাৰ-পৰা এটা অতি দুর্দ্দান্ত বনৰজাৰ উৎপাতৰপৰা বৃন্দাবনবাসীয়ে নিস্তাৰ পালে (২)। সেই যুঁজত কালান্তক শত্রু কালিয়ৰ গৰাহৰপৰা কৃষ্ণক মুক্ত পাই ব্রজবাসীৰো আনন্দৰ সীমা নোহোৱা হল (৩।

নিচেই সৰু এটি লৰা,—সাত বছৰীয়াটি মাথোন। সেই লৰাৰ হাতত চম্ফল ডেকা প্রবল প্রতাপী দুর্জ্জয় নাগপতি কালিয়ৰ পৰাজয়! এই অদ্ভুত কথাই গোটেই নাগৰাজ্যত বিস্ময় লগালে। লৰাৰপৰা বুঢ়ালৈকে, মতাৰপৰা মইকীলৈকে সদৌ নাগ-নাগিনীয়ে এই অদ্ভুত লৰা শ্রীকৃষ্ণৰ অদ্ভুত কার্য্য দেখি আচৰিত মানিলে। শেহাস্তৰত, সিহঁতৰ ভিতৰৰ যিবিলাক কালিয়ৰ লগত লগৰী হৈ ওলাল, সেইবিলাক দেশ এৰি বিদেশলৈ গলগৈ; বাকীবিলাকে আতুৰ ভাৱে শ্রীকৃষ্ণত শৰণ ললেহি।

"বনাগ্নি পান"।—সেই দিনা কৃষ্ণ-কালিয় যুঁজৰ সামৰণিৰ লগে লগে বেলি মাৰ গল। সেই যুঁজত লিপ্ত সংসপ্তক সেনাদল আৰু নন্দ-যশোদা প্রমুখ্যে কৃষ্ণৰ বিপদ আশঙ্কাত ব্যাকুল হৈ যুঁজৰ স্থললৈ যোৱা ব্রজবাসীসকল গোপ-উপনিবেশলৈ উলটিবলৈ আৰু সময় নহল; তাতে সাঁজ লাগিল। তাৰোপৰি, দিনটোৰ যুঁজৰ ভাগৰে ব্রজবাসী সংসপ্তক সেনানিক হেচি ধৰিলে। গতিকে, সেই ৰাতি তাতে জিৰাবৰ উদ্দেশে ৰাম-কৃষ্ণই কালিন্দীৰ পাৰত যথাসম্ভৱ সুবিধা কৰি দিয়াত, সেই ৰাতি তাতে পৰি সকলোটি টোপনি গল। এনেতে, কালিয়ৰ

---

(১) "দ্বীপং বমণকং হিত্বা হ্রদমেতমুপাশ্রিতঃ।
যস্তয়াৎ স সুপর্ণস্ত্বাং নাদ্যাদ্যৎপাদলাঞ্ছিতং॥"
—শ্রীমদ্ভাগবত, ১০ম স্কন্ধ, ১৬ আধ্যা, ৫৬ শ্লোক।

(২) হৰিবংশ, বিষ্ণুপর্ব্ব, ৬৮ আধ্যা।

(৩) বিষ্ণুপুৰাণ, ৫ম খণ্ড, ৭ম আধ্যা।

পৰিত্যক্ত বনৰাজ্যখন তিনি ফালৰপৰা সাৰটি ধৰি তিনিকুৰা ভয়ঙ্কৰ দাবাগ্নিয়ে অভ্ৰংলেহী জিভা মেলি গোপ-গোপিনী আৰু গৰখীয়া সেনা-বৰ্গক ৰাম-কৃষ্ণে সৈতে গ্ৰাহ কৰিবলৈ লকলকাই গা পালেহি। অগ্নিৰ গুম্‌গুমনিত চাঁটকৰে সকলোটি সাৰ পাই উঠিল। নন্দৰাজ প্ৰমুখে সমবেত ব্ৰজবাসী ভয়ত বিবুদ্ধি হল! কোনো ফালে গত্যন্তৰ নেদেখি আতুৰ গোপ-গোপিনী আৰু গৰখীয়াবৃন্দে আৰ্ত্তৰাৱ কাঢ়ি পাখিভগা শালিকৰ দৰে চটফটাবলৈ ধৰিলে। এনে আসন্ন আপদত স্থিৰ বুদ্ধিৰ শ্ৰীকৃষ্ণই বয়সীয়া গোপবৰ্গ আৰু অবলা গোপিনীসকলক কালিন্দীৰ তীৰৰপৰা পানীজুৰি লৈ নমাই থৈ, অগ্ৰজ ৰাম আৰু সংসপ্তক সৈনিকদলৰে সৈতে বনাগ্নিৰ বাহিৰ লুটিলৈ গৈ তাক নুমাবৰ যত্ন-কৌশলত ধৰিলেগৈ। এনেতে, অকস্মাৎ যমুনাৰ বুকুৰপৰা বৈ অহা বায়ুৰ প্ৰবল প্ৰতিকূল গতিত সেই বনাগ্নিয়ে ওলটা-জিভা মেলি সেঃ-বৈলৈ ধৰিলে। ইফালে অগ্নিৰ তাপত দগ্ধপ্ৰায় সেই গোপ-গোপিনীবৰ্গে অভাবনীয় উদ্ধাৰৰ আনন্দত আশোন-পাহৰা হৈ বিস্ময় মানি এই বুলি মুখে-মুখে কবলৈ ধৰিলে, "শ্ৰীকৃষ্ণই সিলুটিৰপৰা চোহা মাৰি সেই বনাগ্নি পান কৰি সিবিলাকৰ প্ৰাণ ৰক্ষা কৰিলে!" বাস্তৱতে, তেনে অৱস্থাত তেনে ধাৰণা নিচেই স্বাভাবিক। সম্ভৱতঃ, সেই বনাগ্নি কালিয় পক্ষীয় বনমানুহবোৰে খঙৰ ওপৰত লগাই দিছিল শ্ৰীকৃষ্ণক সদলে পুৰি মাৰিবলৈ বুলি। ইয়াকে "বনাগ্নি-পান" বা "দাবাগ্নি-ভক্ষণ" বোলা যায় (১)।

গোপ-উপনিবেশতো শিশু কৃষ্ণৰ অসাধাৰণ কাৰ্য্য-কৌশলে সকলোকে চমক্ লগালে। ব্ৰজবাসীয়ে ইতিপূৰ্ব্বেৰপৰা শ্ৰীকৃষ্ণত অলৌকিকতাৰ

(১) (ক) শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ১৭শ অধ্যা, ১৫ শ শ্লোক।

ভালেমান লক্ষণ দেখা পাই আহিছিল; গোকুলৰ গোটাচেৰেক অতি আচৰিত ঘটনাই সিবিলাকৰ সেই ধাৰণা ইতিপূৰ্ব্বেই ডাঠ্ কৰি থৈছিল। এতিয়া বৃন্দাবনত সাক্ষাতে "কালিয়-দমন" আৰু "বনাগ্নি-পান"ৰ নিচিনা অদ্ভুত কাৰ্য্যে গোপ-গোপিনী ব্ৰজবাসীসকলৰ অন্তৰত সেই অলৌকিক ভাব আগত কৈও ডাঠ্ কৰিলে। বাস্তৱতে, গাৰ বল, মনৰ উৎসাহ, বুদ্ধিৰ প্ৰভাৱ, কাৰ্য্য-কৌশল, সাহ-পিত্, দূৰদৰ্শিতা আদি গুণৰ পৈণত পূৰ্ণকলা অকালত বিকাশ হোৱাটৈ লক্ষ্য কৰিলে, শ্ৰীকৃষ্ণত অলৌকিকতা নুবুলিলেও অতিপ্ৰাকৃতিকতা ফট্‌ফটীয়াকৈ লক্ষিত হয়। সি যি হওক, "কালিয়-দমন" আৰু "বনাগ্নি-পান" ঘটনাৰ প'চৰপৰা বৃন্দাবন উপনিবেশী ব্ৰজবাসীৰ কৃষ্ণ-প্ৰেম আৰু কৃষ্ণাসক্তি কৃষ্ণ-ভক্তিত পৰিণত হল; সিবিলাকে তেতিয়াৰপৰা সকলো বিষয়তে শ্ৰীকৃষ্ণৰ নেতৃত্ব মানি চলিবলৈ ধৰিলে।

—○*○—

তৃতীয় ছেদ।

—○*○—

বংশীবদন।

গোকুলত থাকোতেই আপোনা-আপুনি শিশু কৃষ্ণই পেঁপা আৰু বাঁহী বজাবলৈ শিকিছিল। বৃন্দাবনত কৃষ্ণই নাচি নাচি পেঁপা বজায়, লগৰীয়া লৰা-ছোৱালীবোৰে তাৰ চেৰে-চেৰে নাচি উধাও হয়। কদম গছৰ গাত ভেজনি দি তিনিভঙ্গীয়া শ্ৰীকৃষ্ণই বাঁহী বজায়, * ভালৰ চৰাই,

(ক) হৰিবংশ, ৬৬ আধ্যা।

(খ) বিষ্ণুপুৰাণ, ৫ম খণ্ড।

(গ) পদ্মপুৰাণ, কৃষ্ণলীলা খণ্ড।

(ঘ) স্কন্দপুৰাণ, প্ৰভাস খণ্ড।

বনৰ পহু, চাপৰিৰ গাই ঠৰ্ লাগি ৰয়! হাঁফলুৰ ওপৰত-উঠি কৃষ্ণই লাও-বাঁহী বজায়, গাঁতৰপৰা ওলাই কেঁচা সাপে মুগ্ধ হৈ ফণা নচুৱায়, আৰু বাঁহীৰ চেৰে-চেৰে চকু-পিৰিকিয়াই ভাবত বিভোল হয়। কেবে নিশিকোৱাকৈ কৃষ্ণই সেইদৰে মোহন বাঁহী বজাবলৈ শিকা দেখি, ব্রজবাসীয়ে বিস্ময় মানিছিল। আৰু, উপজি আহোঁতেই যেন কৃষ্ণই মুখত বংশী লৈ আহিছিল, এনে অতিপ্রাকৃতিক ধাৰণাত গোপ গোপিনী ব্রজবাসীয়ে কৃষ্ণৰ আন এটা নাম বংশীবদন থৈছিল। অদ্যাপি শ্রীকৃষ্ণৰ শিশু-লীলাৰ মহিমাত মুগ্ধ ভক্তবৃন্দে তেওঁক বংশীবদন ৰূপে পূজে।

—*—

চতুর্থ ছেদ।

—:০:—

মুকলীধৰ,—বেণুধৰ।

বৃন্দাবনলৈ আহিবৰপৰা কৃষ্ণৰ বাঁহীত বাপ্ বেচি হবলৈ ধৰিলে। তেওঁ নিজে ভাবি নিজে সাজি শিঙা, পেঁপা, বাঁহী, বেণু, মুকলী, লাওবাঁহী আদি কেইবাধিধরো বাদ্য উলিয়ালে। তাৰ ভিতৰত বেণু, বাঁহী আৰু মুকলী আটাইতকৈ উত্তম। মুকলীৰ বাদন শুনোতাৰ হিয়াত গুৰ্‌গুৰকৈ বাজি উঠে! এই মুকলী বজাই শ্রীকৃষ্ণই বৃন্দাবন উপনিবেশী ব্রজবাসীৰ মন-প্রাণ নচুৱাই ৰাখিছিল। মুকলী মুখত লৈ কৃষ্ণই পাক দি দি বজাবলৈ ধৰে, গোপ লৰা-ছোৱালীবোৰে সেই পাকে-পাকে উকলীকৃত হৈ নাচে! কৃষ্ণৰ বেণুৱে বৃন্দাবনত ব্রজৰ গোপিনীক এনেদৰে মোহিত কৰিছিল যে, পাচলৈ কৃষ্ণই যঁতে বেণু বজায়, গোপিনীবৰ্গে হাতৰ বন-বাৰী পেলাই তলৈকে উধাও হৈ ঢাপলি ধৰে; তাতে সেই

PLEASE HANDLE THE BOOK CAREFULLY.

মুকলীধৰ, সেই বেণুধৰৰ গাত-পাক দি দি নাচোন ধৰেগৈ! সেই আপাহতে বৃন্দাবনবাসীয়ে শ্রীকৃষ্ণক কেতিয়াবা মুকলীধৰ আৰু কেতিয়াবা বেণুধৰ বুলিও সম্বোধন কৰিছিল।

অকল বাদ্যতে নহয়, গীততো কৃষ্ণৰ বিশেষ বাপ্ আছিল। বাঁহী বজাবলৈ যেনেকৈ কাৰোপৰা শিকা নাই, গীত গাবলৈকো তেনেকৈয়ে কৃষ্ণই কাৰো মুখে শিকা নাই। তেওঁ নিজে ৰচি নিজে গাৱ, আৰু আনকো গাবলৈ শিকায়। কৃষ্ণৰ তাল-মান-সুৰ কৃষ্ণৰেই; তাত কাৰো অকণ ছাঁ নাই। কৃষ্ণৰ ৰাগ ৰাগিণী কৃষ্ণৰেই; তাত কাৰো অকণ ঠাঁচ্ নাই। কৃষ্ণৰ কি যে মধুৰ কণ্ঠ, কি যে সুললিত-সুৰ!—কলিয়া কুলিৰ জন্মই আগ নে, কলিয়া কৃষ্ণৰ জন্মই আগ ঠাৰৰাবলৈকে টান! কুলিৰ লগত কৃষ্ণক ৰিজাম নে, কৃষ্ণৰ লগত কুলিক ৰিজাম! বাস্তৱতে, শ্রীকৃষ্ণৰ গীত-বাদ্যত গোটেই ব্রজবাসী তন্ময়,—সদৌ বৃন্দাবন প্রতিধ্বনিত। এনে গাওঁতা, এনে বজাওঁতা পৃথিবীত দ্বিতীয় আছিল যেন মনে নধৰে। কৃষ্ণৰ সঙ্গীত-প্রতিভাত প্রকৃততে অতি-প্রাকৃতিকতা লক্ষিত হয়। সেই হে ব্রজৰ গোপ-গোপিনী আৰু সদৌ বৃন্দাবনবাসীয়ে শ্রীকৃষ্ণত অলৌকিকতা আৰোপ কৰে, আৰু সেইটো সিবিলাকৰ পক্ষে নিচেই স্বাভাবিক। সেই আপাহতে শ্রীকৃষ্ণক গীতিকণ্ঠও বোলা যায়।

৭। আধ্যা।

—:০৩০:—

বৃন্দাবনবিহাৰী কৃষ্ণ।

প্রথম ছেদ।

এইদৰে গোপাল কৃষ্ণই গোপ-গোপিনীক গীত-বাদ্যেৰে আকুল কৰি, লগৰীয়া গৰখীয়া লৰা আৰু গোপিনী-ছোৱালীবৃন্দৰ সৈতে লগ-লাগি বৃন্দাবন বিহাৰ কৰিবলৈ ধৰিলে। সেই বিহাৰতে শ্রীকৃষ্ণৰ বাল্য-লীলা বিকসিত হয়। সেই বাল্যলীলা লৈয়ে বৈষ্ণৱজগত আজি বিমোহিত। সেই বাল্য-লীলাৰ কাল শ্রীকৃষ্ণ-লীলাৰ সপ্তম * বছৰৰ-পৰা চতুৰ্দ্দশ বছৰলৈকে সাত বছৰ মাথোন।

শ্রীকৃষ্ণ সৰুৰেপৰা বৰ অমায়িক লৰা আছিল। তেওঁ লৰা, ডেকা, আদহীয়া, বুঢ়া সকলোৰে লগত সমানে মিলিব পাৰিছিল। কিয়নো, তেওঁ লৰাৰ লগত লৰা, ডেকাৰ লগত ডেকা, আদহীয়াৰ লগত আদহীয়া আৰু বুঢ়াৰ লগত বুঢ়া হব জানিছিল। লৰাই ৰংধেমালিত কৃষ্ণক সততে আটাইতকৈ ঘাই মানি লৈছিল।

---

(১) হৰিবংশ, বিষ্ণুপর্ব্ব, ৬৪ আধ্যা।

(২) বিষ্ণুপুৰাণ, ৫ম খণ্ড, ৬ আধ্যা।

(৩) শ্রীমদ্ভাগৱতমতে বৃন্দাবনৰ কৃষ্ণ পঞ্চম আৰু একাদশ বছৰৰ ভিতৰত হে বয়; কিয়নো, নন্দালয়ত শ্রীকৃষ্ণৰ বাস মুঠেই হে ১১ এষাৰ বছৰ বোলা হৈছে; যেন:—

"ততো নন্দব্রজমিতঃ পিত্রা কংসাদ্বি বিভ্যতা।
একাদশ সমাস্তত্র গূঢ়ার্চ্চিঃ সবলোঽবসৎ।"

—শ্রীমদ্ভাগৱত, তৃতীয় স্কন্ধ, দ্বিতীয় আধ্যা, ২৬ শ্লোক

খুঁজত ডেকাই তেওঁক সৰাজকৈ বলী জ্ঞান কৰিছিল; আদহীয়াই সামাজিক আৰু ৰাজনীতিক আলোচনাত তেওঁক আগ ভাগ দিছিল; বুঢ়াই ধৰ্ম্ম-কৰ্ম্ম আৰু ঈশ্বৰ-চিন্তাত তেওঁৰ আৰ্হি লৈছিল। সিবিলাকৰ মানত শ্ৰীকৃষ্ণ পৰম অনুপম আদৰ্শ। সেই দৰেই জীয়ৰী, বোৱৰী, শাহু সৰাৰবে কৃষ্ণৰ প্ৰতি সমান প্ৰেম, সমান ভক্তি আৰু সমান আসক্তি। কাৰো একো স্বাৰ্থ নাই, কিন্তু সকলোৱেই কৃষ্ণ-প্ৰেমত মুগ্ধ, কৃষ্ণ-ভক্তিত তন্ময়, আৰু কৃষ্ণ-আসক্তিত বিমোহিত —ই অমায়িক কৃষ্ণৰ স্বভাৱসিদ্ধ অমৰাপ্ৰেম। এই প্ৰেমত মুগ্ধ হৈয়ে ব্ৰজৰ গোপ-গোপিনী আৰু লৰা-ছোৱালী উত্তাৰল ভাৱে শ্ৰীকৃষ্ণৰ সঙ্গত বৃন্দাবন-বিহাৰী হৈছিল। এই বিহাৰ-কালত বিবিলাক অদ্ভুত বা অলৌকিক বা অতিপ্ৰাকৃতিক কাৰ্য্য তেওঁৰ দ্বাৰাই সম্পাদিত হৈছিল, তাৰ বাবে বৃন্দাবনবাসীয়ে ভাৱে-ভঙ্গীয়ে শ্ৰীকৃষ্ণত ঈশ্বৰত্ব আৰোপ কৰিছিল; যদাপি তেওঁ নিজে তেনেকুৱা আখ্যাৰ ঘোৰ বিৰোধী আছিল। আৰু, কৃষ্ণ-বিৰোধী বাবেই সেই আন্তৰিক ভাব সিবিলাকে অন্তৰতে অতি সংগোপনে পুহিছিল, কাচিতো কৃষ্ণৰ সাক্ষাতে ব্যক্ত নকৰিছিল।

দ্বিতীয় ছেদঃ।

—:০:—

গৰখীয়া-সবাহ।

কবিৰ কল্পনা যেনে এটা প্রতিভাশীল আজন্ম বৃত্তি, শ্রীকৃষ্ণৰ ৰাজ-নীতি-জ্ঞানো তেনে এটা আজন্ম প্রবৃত্তি। কবিৰ কল্পনাৰ প্রথম বিকাশস্থান প্রকৃতি; কৃষ্ণৰ ৰাজনীতি প্রচাৰৰ খণ্ড সেই প্রকৃতি-জীয়াৰী গৰখীয়াশালি। বৃন্দাবন বিহাৰ কৰাৰ কালতে শ্রীকৃষ্ণই প্রকৃতিৰ লগত তেওঁৰ সম্বন্ধৰ পৰাকাষ্ঠা দেখুৱাইছিল; আৰু সেই ছেগতে জনসাধাৰণক অসাধাৰণ ৰাজনীতি-জ্ঞানৰ আভাস দিছিল। —একে গৰখীয়াই সেনা, একে গৰখীয়াই নেতা; একে গৰখীয়াই মন্ত্রী, একে গৰখীয়াই পাৰিষদ, একে গৰখীয়াই ৰজা, একে গৰখীয়াই প্রজা। সেই সেনা-প্রজা-পাৰিষদ লৈয়ে ঘাই নেতা বা গৰখীয়া ৰজা শ্রীকৃষ্ণই বৃন্দাবনত সাধাৰণ-তন্ত্র-প্রণালীৰে এখন বিতোপন প্রকৃতি-ৰাজ্যৰ শাসন চলাইছিল। পৃথিবীত অদ্যাপি তেনেকুৱা এখন ওখ খাপৰ সাধাৰণ-তন্ত্র শাসন-প্রণালীৰ অস্তিত্ব অৱতাৰণা হোৱা নাই।

নেতাচূড়ামণি শ্রীকৃষ্ণই এদিন লগৰীয়া গৰখীয়া সেনা প্রজা-পাৰিষদ-বৰ্গৰ মনোৰঞ্জনার্থে-এটি ৰাজছুৱা উৎসৱ পাতিবলৈ সঙ্কল্প কৰিলে। সেই উদ্দেশে ছেগ চাই এদিন যমুনা-পাৰৰ আনন্দ-উদ্যানত এখন গৰখীয়া-সবাহ পতা হব বুলি চৌদিশে ঘোষণা কৰা হল। ঘোষণা শুনা মাত্রকে কৌতূহলত কেইওফালৰপৰা গৰখীয়াবৃন্দ আহি আদেশ আৰু উপদেশ লবৰ উদ্দেশে কৃষ্ণৰ ওচৰ চাপিলহি। কৃষ্ণই অতি চেনেহেৰে সিবিলাকক এই উপদেশ দিলে যে, প্রস্তাবিত উৎসৱ

রাম-কৃষ্ণ।

গৰখীয়া বাইজৰ আনন্দৰ অৰ্থে হে পতা হব ; এতেকে, সেই উৎসৱৰ নিমিত্তে যি যি সাজ-সমল লগা হব, সেইবোৰ সিবিলাকে বাজহুৱাজে পচা তুলি গোটাই লব লাগিব ; কিয়নো, সেইটো বাজহুৱা সবাহ। সেই দেখি সবাহৰ দিনা গায়পতি যেয়ে যি পায়,—মাহ, চাউল, পিঠা, দৈ, মাখন, গাখীৰ, ঘিঁউ-আদি সমল আনন্দ-উদ্যানলৈ টোপোলা বান্ধি লৈ যাব।

গৰখীয়া-সবাহৰ নির্দ্ধাৰিত দিনৰ আগদিনা উপজিপুৱাতে উঠি শ্রীকৃষ্ণই যশোদা আইক জনালে যে, সবাহলৈ যাবলৈ তেওঁক সোনকালে সাজু কৰি দিব লাগে। সেই সঙ্কেতেতে ককায়েক বামেও মাক বোহিণী দেবীত সেই কথাকে জনালেগৈ। ঘোষণাত নির্দ্ধাৰিত সময় বুজি বোহিণী আৰু যশোদায়ো ৰাম-কৃষ্ণক উৎসৱৰ উপযোগীকৈ বিভূষিত কৰিবৰ মানসে আগদিনাই লাগতিয়াল সঁজুলী সজাই থৈছিল। পূৰা সেইমতে, কৃষ্ণই উনুকিউৱা মাত্রে, দুই মাকে দুই পুতেকক বিতোপনকৈ মনৰ জোখায় সজাবলৈ ধৰিলে। দুইকো দুয়ো ক্রমে নীলা আৰু হালধীয়া বৰণৰ কাপোৰ পিন্ধাই কঁকালত মুকুতা আৰু বাখৰপতাই বনকৰা টঙালি ৰজিতা খুৱাই আঁটি দি, হাতৰ ঠাৰিত আৰু বাউসিত বিবিধ ধুনীয়া ফুলৰ কলিৰে সৈতে গুঁথা ধুনীয়া লতাৰ খাৰু পিন্ধাই ভৰিত নেপুৰ বান্ধি দিলে ; তৰোপৰি, এটিক নীলা আৰু আনটিক হালধীয়া ধুনীয়া পাৰিদিয়া পিঠি-ঢকা কাপোৰ গাঁটি মাৰি দি, দুইৰো হাতত ক্রমে শিঙা আৰু বাঁহী যতনাই দিয়া হল। সবাৰোপৰি, ৰামৰ শিৰত বগলী পাখিৰ আৰু কৃষ্ণৰ মুৰত ম'ৰা পাখিৰ চূড়া-লগোৱা মুকুট পিন্ধাই দি, বোহিণী-যশোদাই ৰাম-কৃষ্ণক সজোৱা কাম সমাপন কৰিলে। তাৰ পাচত, নন্দৰাজৰ গোহালিৰপৰা গৰু-গাই, দমৰা-দামুৰি উলিয়াই আগত লৈ ৰাম-কৃষ্ণই আনন্দ-উদ্যানৰ ফালে খোজ ললে ;—বোহিণী-যশোদাই

চকুৰে দেখালৈকে পিচৰপৰা চাই চাই চাই থাকি অতৃপ্তদৃষ্টি ঘুৰাই ভিতৰলৈ মুখ কৰিলে।

চাৰি-আলি-মুৰ পাই, কৃষ্ণৰ সঙ্কেত মতে, বামে শিঙা বজাই দি লগৰীয়া গৰখীয়াবিলাকক আহ্বান ক.বলে। শিঙাৰ সঙ্কেত পাই গৰখীয়া লৰাবিলাকে এহাতে এছাৰি, একানে কাষলতিৰ তলে সবাহৰ সমলৰ জোলোঙা বান্ধি লৈ আগত আপোন-আপোন গৰুজাকৰে সৈতে কেইওপিনৰপৰা ওলাই আহি লগ লাগিলহি। তাৰ পাচত, আগত সানমিহলি গৰুজাক আৰু সোঁৱে-বাঁৱে-পিচে তিনি শাৰীকৈ গৰখীয়াবিলাকক সজাই লৈ, গুৰি-ধৰা নেতা শ্রীকৃষ্ণই মোহন বাঁহীত গা-তোলা সুৰ দিলে, লালীলগা গৰখীয়াবৃন্দে সেই সুৰতে সুৰ লগাই গীত গাই তাৰ চেৱে-চেৱে নাচি নাচি আগুৱাবলৈ ধৰিলে। গোপ-উপনিবেশৰ মাজেদি হিয়া-নচুউৱা গীত-বাজনাৰে (১) সৈতে উপস্থিত হৈ নাচি-বাগি আগ বঢ়া শোভাযাত্রা চাবলৈ উৱলীকৃত হৈ ওলাই আহি গোপ-গোপিনী আৰু গোপিনীছোৱালীবিলাকে নঙলামুখত শাৰী পাতিলেহি, আৰু চকুৰ আঁৰ নোহোৱালৈকে ৰ-লাগি চাবলৈ ধৰিলে। তাৰ পচত, সেই ভাগেই গৰখীয়াদল যেতিয়া যমুনাপাৰৰ আনন্দ-উদ্যান ওলালগৈ, তেতিয়া তাতে গৰু-গাইবোৰ চৰিবলৈ মেলি দি, এজোপা প্রকাণ্ড কদম গছৰ তলত সবাহৰ সাজ-সমল থুপ্‌কৈ থৈ, গৰখীয়াবৃন্দ নেতা-কৃষ্ণৰ আদেশ-উপদেশ সাপেক্ষে ক্ষন্তেক নীৰলে থুপ্‌খাই ৰল।

---

(১) আজিকালিৰ বেণ্ড-বাজনা তাৰ নেওচা যাওক।

তৃতীয় ছেদ।

—:*:—

বনমালী।

ইতিমধ্যতে শ্রীকৃষ্ণৰ সঙ্কেত অনুসৰি কর্ণধাৰ বলৰামে ৰাম-শিঙাৰ (১) আদেশী গট্ বজালে; সেই অনুসৰি ততালিকে গৱথীয়া-বৃন্দে ৰাম-কৃষ্ণক কেন্দ্ৰ কৰি মণ্ডলাকাৰ হৈ থিয় দিলে। তাৰ পাচত, শিঙাধাৰী হলধৰক আগত লৈ, শ্রীকৃষ্ণই কদমৰ গাত পাক দি দি ঠেও ধৰি ধৰি বেণু বজায়; গৱথীয়াবৃন্দই তাৰ চেৰে চেৰে ঘুৰি ঘুৰি উৰুলীকৃত হৈ গায় আৰু নাচে। এইদৰে ভালেমানপৰ আনন্দত উধাও হৈ নাচ-বাগ্ কৰাৰ পাচত ৰাম-শিঙা আকৌ বাজি উঠিল, ততালিকে সেই গহীন বন নিজন পেলাই গীত-নাচ-বজনা সামৰি আটাইটিয়ে ক্ষন্তেক নীৰলে থিয় দিলে। তাৰ পাচত, কৃষ্ণৰ সঙ্কেত অনুসৰি, গৱথীয়াবৃন্দে আপোন মনেৰে নানা ভৱহৰ বং ধেমালি কৰিবলৈ ধৰিলে। কোনোৱে কৃষ্ণৰ মুকলীৰ সুৰত মজি চালি-ধৰা ম'ৰা চৰাইৰ পিচে পিচে পাক দি নাচোন ধৰিলে; কোনোৱে বা বান্দৰৰ নেগুৰত ধৰি সিহঁতৰ দৰেই লফিয়াই, জঁপিয়াই, গা খজুৱাই উমলিবলৈ ধৰিলে; কোনোৱে বা কুলিক সিয়াঁৰি সিয়াঁৰি তাৰ কণ্ঠেৰেই তাৰ সুৰেৰেই

---

(১) এতিয়াৰ বিকুল (Bugle).

(১) "পৱীতো বৎসপৈর্বৎসাংশ্চাৱয়ন্ ব্যহৱদ্বিভুঃ।
যমুনোপৱনে কুজদ্বিজদ্রুলিতাঙ্ঘ্রিপে।"
—শ্রীমদ্ভাগৱত, তৃতীয় স্কন্ধ, প্রথম আধ্যা, ২৭ শ্লোক।

শবদ তুলি নিটাল বৃন্দাবন প্রতিধ্বনিত কবিলে; কোনোৱে বা আকাশেদি উবি যাৱা চবাই ধবিবলৈ বুলি উধাও হৈ উলটি মাটিত পবি ধেমালিত কিবিলিয়াবলৈ ধবিলে; কোনোৱে বা বাজহাঁহৰ ঠগেৰে গহীনাই খোজকাবি গম্ভীৰ হৈ দেখুৱালে; কোনোৱে বা গছত উঠি মিঠা বনফল পাবি আনি সবাহৰ সমলৰ লগত লগলগালেহি; কোনোৱে বা যমুনা নৈৰ কোবাল সোঁতত উটি গৈ সাঁতুবি-নাদুবি আকৌ পাৰত উঠিছেহি (১)। এনেতে, এজন বুজন গহীন গৰখীয়াই হাতবাউল দি নাতি সকলোটিকে থুপ্ খুৱাই লৈ, এই প্রস্তাৱ কবিলে যে, সেই বনৰ মাজত, সেই গৰখীয়া সবাহৰ উৎসৱত, সেই কদমৰ তলত, সিবিলাকৰ অতি চেনেহৰ নায়ক শ্রীকৃষ্ণক বজা, আৰু তেওঁৰ মৰমৰ ককাইদেৱাক বলৰামক মন্ত্রী পাতি লৈ সিবিলাকে প্রজাৰ আনন্দ উপভোগ কবিব খোজে। প্রস্তাবটি উঠামাত্রে সকলোৰে সম্মতিক্রমে হাতচাপবি আৰু উচ্চৰৱৰ সমর্থনেৰে ততালিকে গৃহীত হল; আৰু শ্রীকৃষ্ণৰ "মৌনেন সম্মতিলক্ষণম্" লাভ কবি, গৰখীয়াবৃন্দে ৰাম-কৃষ্ণৰ ঘৰুৱা সাজ-পাৰ সলাই থৈ, বন- লতা-পাত-ফুল আদি সমলেৰে দুইকো বজা মন্ত্রী সজাবলৈ ধবিলে। আৰু, সেই গৰখীয়া-বজা আৰু গৰখীয়া-মন্ত্রীৰ শিৰপৰা ম'ৰা-পাখি আৰু বগলীপাখিৰ চূড়া লগোৱা মুকুট সলাই বন-লতা-পাতেৰে সজা গৰখীয়া ৰাজমুকুট পিন্ধোৱা হল। তাৰ পাচত, গছৰ ডাল-পাত আদিৰে সৈতে সজা সিংহাসনত বহুৱাই বনমালী-গৰখীয়া-বজা পাতি সকলোটিয়ে ৰাজকীয় নিয়মে শ্রীকৃষ্ণত ওলগ ললে। সেই অৱধি সেই অপাহতে শ্রীকৃষ্ণৰ স্থান এটা নাম 'বনমালী' হয়।

---

(১) শ্রীমদ্ভাগৱত পুৰাণৰ বহুল বর্ণনা মাথোন চমু চপাই ধৰা হৈছে। আন-বিলাক পুৰাণ আৰু হবিবংশত এই মনোহৰ বর্ণনা নাই; যি আছে সি ভাগৱত সমলৰ সমানে সোৱাদ লগাব পৰা নাই।

শ্রীকৃষ্ণক ৰজা আৰু বলৰামক মন্ত্রী পাতি লৈ গৰখীয়াবৃন্দে সিবিলাকৰ ওচৰত নানা তৰহৰ গোচৰ আগবঢ়াই তাৰ সুবিচাৰৰ প্রার্থনা কৰাৰ ভাও দিবলৈ ধৰিলে। সেই সময়ত, গৰখীয়া-আদালতৰ আৰ্হিৰে কোনো গৰখীয়াই ৰজাৰ মুকুটৰ ওপৰত তালপাতৰ ৰাজছত্র ধৰিলেহি, কোনোৱে কোটোৱালৰ বাব লৈ ছুপাশে দণ্ডধাৰী হৈ থিয় দিলে; কোনোৱে বা চুৱৰীৰ ভাও, কোনোৱে বা প্রহৰীৰ ভাও কোনোৱে বা চাওডাঙ্গৰ ভাও ধৰিলে। তাৰ পাচত, ভিন্ ভিন্ অপৰাধীক বান্ধি আনি ৰজাৰ আগত থিয় কৰোৱা হল, আৰু গৰখীয়া-ৰজাই গম্ভীৰ মূর্ত্তি ধৰি দোষীক সমুচিত দণ্ড বিহি প্রকৃতি-ৰাজৰ ভাও দিবলৈ ধৰিলে। ইত্যাদি নানা তৰহৰ ৰং-ধেমালিৰে সৈতে শ্রীকৃষ্ণৰ অভিষেক-দৰবাৰৰ কার্য্য সমাপন কৰা হল।

—০—

চতুর্থ ছেদ।

—:০:—

ধেনুকাসুৰ বধ।*

যেতিয়া বেলি ভাটী দিলে, ৰদৰ তাপ পাতলি আছিল, তেতিয়া কৃষ্ণৰাজৰ সঙ্কেতমতে সবাহ উপলক্ষীয় গীত, নাচ, বাজনা আৰু বিবিধ ৰং-ধেমালি সামৰি ৰাম-কৃষ্ণ সমন্বিতে সকলোটি স্নান কৰিবৰ উদ্দেশে যমুনাত নামিল গৈ। স্নানৰ পাচত, আকৌ কদমৰ তলত সবাহৰ থলত

* ব্রহ্মবৈবর্ত্ত পুৰাণত ধেনুকাসুৰকে প্রলম্ব বুলিছে; ভাগৱত আৰু আনবোৰ পুৰাণে কিন্তু সেইটো সমর্থন নকৰে, আমিও নকৰোঁ।। কিয়নো, ধেনুকাসুৰ গাধৰ (গাধ) আকৃতিৰ, কিন্তু প্রলম্ব মানৰ আকৃতিৰ। প্রলম্বক বনমানুহৰ বলেথত ধৰিব পাৰি।

সকলোটি বাম-কৃষ্ণক মাজত লৈ মণ্ডলাকাৰ হৈ বহিলহি। সিবিলাকৰ ভিতৰে কেইজনমান থুলন্তৰ লগৰীয়াই বিলনীয়া উঠি, এজনে ভকত-মণ্ডলীৰ আগে আগে পদুমপাত পাৰি দিয়াত, দুজনমানে পাতে-পাতে সাঁহৰ নৈবেদ্য বিলাই দিলেহি। তাৰ পাচত, আনন্দ-ভোজন আৰম্ভ হল, সকলোটিয়ে হৃষ্ট চিতেৰে হাঁহি-মাতি ভোজন কৰিবলৈ ধৰিলে। এনেতে, ওচৰৰ এজোপা গছত বগোৱা লতাত লাগি পকি ওলমি থকা গোটাদিয়েক বেলি-পকা গুটি দেখি তালৈ কেজনমান গৰখীয়া-ভকতৰ বৰ লোভ লাগিল, আৰু এজনে গছৰ গুৰিত ঘুৰি-পকি থকা বনৰীয়া গাধ এটালৈ আঙ্গুলিয়াই আক্ষেপ কৰি কলে যে, সেই অসুৰ যেন বনৰীয়া জন্তুটোৱে ফেৰ পাতি নথকা হলে, সিবিলাকে সেই পকাফল পাৰি আনি ভকতত লগাবহি পাৰিলেহেঁতেন। এই কথা কৃষ্ণৰ কাণত পৰা মাত্ৰে তেওঁ ককায়েক ৰামৰে সৈতে ততালিকে উঠি গৈ গছৰ গুৰি চাপিলগৈ। তাৰ পাচত, ধেনুক নামে সেই বনৰীয়া গাধটো ৰামক গতাই দি, কৃষ্ণ বেলিপকা পাৰিবলৈ গছত উঠিল। সিফালে বলৱন্ত বলৰামে অলপৰ জন্তুটোৰে সৈতে যুঁজ-বাগৰ কৰি তাক নিপাত কৰিলে, আৰু ইফালে কৃষ্ণই ফল পাৰি আনি গৰখীয়া-ভকতসকলৰ পাতে পাতে বিলাই দিলেহি। এই বনগাধ সংহাৰকে "ধেনুকাসুৰ বধ" বোলা যায়।

সদৌশেহত, যেতিয়া সন্ধ্যা চাপিল, নিজ ৰশ্মিজাল সামৰি লৈ ৰঙা-মুখে ৰঙাবেলি অস্তাচলত বহিলগৈ, তেতিয়া কৃষ্ণৰ সঙ্কেত অনুসৰি সামৰণি ৰামশিঙা বাজি উঠিল; আৰু ততালিকে গৰখীয়াবৃন্দ চাপি-কুচি আহি বনমালী ৰজাৰ আগত থুপ্‌খালেহি। তেতিয়া শ্রীকৃষ্ণই মোহন মুকলীত মুখ দি গোটাদিয়েক বছা বছা গীত ৰজাবলৈ ধৰিলে। সেই সন্ধিয়াপৰত মুকলীৰ সুৰ আকাশ-পতাল ভেদি বাজি উঠিল, গোটেই বৃন্দাবন প্রতিধ্বনিত হল, চৰাই-চিৰিকতি ডালত পৰি

ৰ-লাগিল; বনৰ হৰিণা মুৰ তুলি ঠৰ্ লাগিল, চাপৰিত চৰি থকা গৰু-গাই চাপলি ধৰি ওচৰ চাপিলহি; আৰু গৰখীয়াবৃন্দই গহীন ঠগেৰে ঠেও ধৰি নাচোন ধৰিলে; সিফালে দুৰ দুৰণিত গোপ-উপনিবেশত যিমানলৈকে কৃষ্ণৰ মুকলীৰ মোহন সুৰ শুনা গৈছিল, সিমানলৈকে গোপ-গোপিনীসকলে হাতৰ বন-বাৰী পেলাই ঠৰ লাগি শুনিবলৈ ধৰিলে। তাৰপাচত, শ্রীকৃষ্ণই মুকলী থৈ বাঁহী ললে, বাঁহী থৈ বেণু ললে, বেণু থৈ গীতত ধৰিলে। গীতিকণ্ঠ কৃষ্ণৰ ককণ কণ্ঠৰ বিষয়ে আগেয়েই উমুকিয়াই অহা হৈছে। তেওঁৰ কণ্ঠৰ গীতত বৃন্দাবন বিমোহিত! কৃষ্ণ-গীতৰ হৃদয়গ্রাহী ভাৱ, মর্ম্মস্পর্শী সুৰ আৰু গা-তোলা. তালত উৰুলীকৃত হৈ গৰখীয়া সেনাপতি মন্ত্রী বলৰামৰ সঙ্কেত অনুসৰি, গৰখীয়াবৃন্দে আগে আগে ঘৰমুৱাকৈ গৰু-গাই খেদি লৈ ওলটা গোভাযাত্রা কৰি গোপ-উপনিবেশ সোমালেহি; তাৰ পাচত আকৌ সেই চাৰি-আলিমুৰৰপৰা সকলোটি দিহাদিহিকৈ গৰুৰ জাক খেদি লৈ নিজ নিজ ঘৰ পালেগৈ।

---

* ব্রহ্মবৈবর্ত্তপুৰাণ, শ্রীকৃষ্ণৰ জন্ম খণ্ড, গোষ্ঠলীলা।

পঞ্চম ছেদ।

বৃষাসুৰ বধ।

এদিন গৰখীয়াবৃন্দৰে সৈতে পৰিবৃত হৈ সুমধুৰ আলাপী পখী-সৰে ছাতিধৰা গছ-গছনিৰে সুশোভিত যমুনাপাৰৰ উপবনত ৰাম-কৃষ্ণই গৰু চৰাই ফুৰিছিল। আন-আন দিনাৰ দৰেই সেই দিনাও গৰখীয়া লৰাবিলাকে নানা তৰহৰ খেমালি পাতি বং কৰি ফুৰিছে;— কোনোৱে লৰি গৈ গছত উঠেগৈ, কেনোৱে ডালৰপৰা জাঁপ মাৰি মাটিত পৰেহি; কোনোৱে ইজোপা বনৰপৰা সিজোপাত পলায়গৈ, কোনোৱে আকৌ পলৰীয়াক বিচাৰি হেৰাখৰি খাই ফুৰে; কেনোৱে কৃষ্ণৰ বাঁহীৰ সুৰত সুৰ মিলাই পেঁপা বজায়; কেনোৱে বলৰামৰ শিঙাৰ ধ্বনিত প্রতিধ্বনি তুলি উকি মাৰি বিজিয়ায়; কোনোৱে কৃষ্ণৰ গীতি-কণ্ঠৰ লগত কণ্ঠ মিলাই গীত গায়; কোনোৱে ৰামৰে সৈতে লগলাগি তালে-তালে চাপৰি বজায়। এইদৰে নাচি-বাগি উমলি ফুৰোঁতেই বেলি দুপৰ হল; গৰখীয়াবৃন্দ ভোক-পিয়াহত আতুৰ হোৱা যেন দেখা গল। কৃষ্ণই তাৰেই লক্ষ্য কৰা মাত্রে ৰাম-শিঙা বাজি উঠিল; সঙ্কেত পাই সকলোটিয়ে বনৰ মাজত সোমাই কলমৌ পাৰি খাবলৈ ধৰিলে। তাৰ পাচত, যমুনাত নামি পিয়াহ পলুৱাই পানী খাই আটাইটি পাৰলৈ উঠি আহি আকৌ সেই উপবনত কৃষ্ণ আৰু বলৰামক বেৰি ধৰি জুম্ বান্ধিলেহি। এনেতে, সেই উপবনত অন্য জীৱ-জন্তুক খুচি-মাৰি মতলীয়া হৈ ফুৰা এটা দুর্দ্দান্ত অসুৰ যেন ভয়ঙ্কৰ বৃষ (১)

(১) শ্রীমদ্ভাগৱত, তৃতীয় স্কন্ধ, প্রথম আধ্যা, ২৭ শ্লোক।

সেইখিনিতে শিং জোকাৰি ওলালহি। সেই ভয়ঙ্কৰ শিঙাল ষাঁড়টো দেখি গৰখীয়াবৃন্দ ভয়ত বিহ্বল হৈ পৰিল। দেখি, আতঙ্কত আতুৰ হৈ সিহঁতৰ কোনোৱে কৃষ্ণৰ গাত, কোনোৱে বৰৰামৰ পিঠিৰ পাচত আঁৰ লবলৈ ধৰিলে, আৰু বাকীবিলাকে আতঙ্কত আৰ্ত্তৰাৱ কাৰি উপবনত খলক লগাবলৈ ধৰিলে। পিচে, লগৰীয়া গৰখীয়া-বৃন্দক সেইদৰে ভয়ত আতুৰ হোৱা দেখি, শ্রীকৃষ্ণই ততালিকে বুকু-ফিন্দাই আগ বাঢ়ি গৈ সেই বৃষৰ শিঙত ধৰি জোকাৰি পেলালে গৈ। তাৰ পাচত, ভালেমান পৰলৈকে বৃষৰ লগত কৃষ্ণৰ যুঁজ চলিবলৈ ধৰিলে! একোবাৰ কৃষ্ণই বৃষৰ শিঙত ধৰি হেঁচুকি নি তাক থেকেছা খুৱাই বহুৱাই পেলায়; একোবাৰ বৃষে উলটি ধৰি কৃষ্ণক শিঙৰ ওপৰত তুলি লৈ মতলীয়া দানৱৰ দৰে হাবিৰ মুখে ঢাপলি ধৰে। একোবাৰ কৃষ্ণৰ কিলত মেচা হৈ বৃষ মাটিত পেপাকাৰি পৰে; একোবাৰ সি হোঁকৰা বাঘৰদৰে হুঁকাৰি উঠি গৈ কৃষ্ণক খুন্দা মাৰি পেলাই লৈ শিঙেৰে খুচি পেটু-ভুঁৰু উলিয়াবলৈ বিচাৰে। শেহান্তৰত, এঁ পাকত কৌশলী কৃষ্ণই বৃষৰ ঠেঙত ধৰি তাক লুটিয়াই পেলাই তাৰ বুকুৰ ওপৰত বহিলৈ এহাতেৰে তাৰ উশাহগড়ত, ইহাতেৰে কাণসটাত ভুকুৰাবলৈ ধৰিলে। সেই কিলতে জিভা মেলি বৃষ তেঁতিয়াই মৰিল। গৰখীয়াবৃন্দে কিৰিলি মাৰি গৈ, কৃষ্ণৰ অদ্ভুত বল বখানিবলৈ ধৰিলে। এয়ে "বৃষাসুৰ বধ"। ইয়াৰ দ্বাৰাই বৃন্দাবনৰ সেই উপবন নিৰাপদ কৰি, শ্রীকৃষ্ণই লগৰীয়া গৰখীয়াবৃন্দ আৰু ককায়েক বৰৰামৰে সৈতে বৎ মনেৰে ঘৰলৈ উলটি আহিল।

ষষ্ঠ ছেদ।

প্রলম্ব বধ।*

ইয়াৰ আগেয়েই উনুকিয়াই অহা হৈছে যে, আজন্ম ৰাজনীতিজ্ঞ অতি প্রতিভাশালী আদর্শ মানৱ শ্রীকৃষ্ণই বৃন্দাবনত, গোপ-উপনিবেশ স্থাপিত হোৱাৰ লগে-লগেই, গোপ-গৱথীয়াবিলাকৰে সৈতে এটা সৈনিক দল বা "গৱথীয়া ফৌজ" গঠন কৰিবলৈ এটি মহৎ অনুষ্ঠানত প্রৱৃত্ত হৈছিল। সেই ব্রতৰ তেওঁ উত্তম ফল লাভ কৰিছিল, আৰু সি সেই দেশ কালৰ অতি উপযোগী হৈছিল। সুদূৱদর্শী ৰাজনীতিজ্ঞ পুৰুষৰ গজালি শ্রীকৃষ্ণই তাৰ দ্বাৰাই যাতে সুদূৰ ভবিষ্যততো উপকাৰ পাব পাৰে (১), সেই উদ্দেশ্যে তেওঁ গৱথীয়া সেনাদল টনকিয়াল কৰিবলৈ সঙ্কল্প ৰাখি, পাৰ্য্যমানে সেই গোপ-গৱথীয়াৰে সৈতে গঠিত সেনাদলত বা ফৌজত বৃন্দাবননিবাসী আন-আন লৰা আৰু ডেকাকো ভুক্ত কৰি লবলৈ নিয়ম বান্ধিছিল।—সেই অপাহতে প্রলম্ব নামে এটা আদিম অধিবাসী বনমানুহো সেই গৱথীয়া-বাহিনীত সোমাল। প্রলম্বৰ অভিপ্রায় কিন্তু আন এটাহে; সি কৃষ্ণৰ উপকাৰলৈ নহয়, তেওঁৰ অপকাৰলৈ হে তেওঁৰ "গৱথীয়া ফৌজত" ভুক্ত হৈছিল হি। আৰু, সেই অর্থে নীচাশয় প্রলম্বই সততে ছেগ চাই ফুৰিছিল।

(ক) ব্রহ্মবৈৱর্ত্তপুৰাণে প্রলম্বক ধেনুকাসুৰ বুলিছে; একৰ বধতে দুইকো বধি থৈছে।

(খ) হৰিবংশ, বিষ্ণুপর্ব্ব, ৬৯ আধ্যা।

(গ) শ্রীমদ্ভাগৱতে, দশম স্কন্ধ, ১৮শ আধ্যা, ১১—২০ শ্লোক।

বৃন্দাবনৰ উপকণ্ঠত এজোপা অতি প্ৰশস্ত আৰু প্ৰকাণ্ড আইতত বগোৱা জৱী-গছ আছিল। গছজোপাই ছপুৱা মাটি জিনি আছিল (১)। ৰাম-কৃষ্ণই সততে সেই গছৰ তলত লগৰীয়া গৱথীয়াবৃন্দৰে সৈতে বিবিধ ৰং-ধেমালি কৰি ওমলেগৈ। ছেগ বুজি, তাতে শ্ৰীকৃষ্ণই গৱথীয়া-বাহিনীক নিতে-ন-ন ৰণ-কৌশল শিকাইছিল। সেই সৈনিক শিক্ষাৰ উদ্দেশ্যেই সেই ছপুৱা মাটি জিনি ঢাকি ধৰা প্ৰকাণ্ড গছৰ ছাঁত শ্ৰীকৃষ্ণই নিতে-ন-নকৈ বচনা কৰা গৱথীয়া-গীত আৰু পেঁপা, বাঁহী, বেণু, মুকলী আদি বজাবলৈ শিকোৱাৰ উপৰি, সৈনিক লৰা-বিলাকৰ স্বাস্থ্য আৰু দৈহিক বল বঢ়াবৰ অৰ্থে, আৰু সেই ছেগতে যুঁজ-বাগৰ, ৰণ-বিগ্ৰহাদিৰ আভাস দিয়াৰ অভিপ্ৰায়ে সিবিলাকৰ মাজত অৰিয়া-অৰি লগাই দি লৰ-ধৰা, জঁপিওৱা, বাগি-দিয়া, বহা-টনা-যুঁজ, চকুমুদা-লৰ, এঠেঙীয়া-লৰ, ঘুটীয়া-লৰ, মাল-যুঁজ, গছত উঠা, পানীত সাঁতৰা, টাঙোন ঘুকৰা, হেমু-কাঁৰ মৰা, তৰোৱাল (কাঠৰ) ঘুকৰা, ঢাল পতা (গছৰ ছালৰ) আদি ধেমালিত সেই বাহিনীভুক্ত সেনা দলক সততে লগাই ৰাখিছিল, আৰু ৰাম-কৃষ্ণ দুয়ো নিজেও নেতাৰূপে লাগি ফুৰিছিল (২)। পিচে, সেই প্ৰসঙ্গতে এদিন সেই ৰবগছৰ তলত দুজন-দুজনকৈ ভৰি যুঁটি লৈ ঘুটীয়া-লৰ-মৰা ধেমালি পতা হৈছিল। সিবিলাক নিয়মমতে ঘোৰা-ঘোৰা হৈ লৰিবলৈ সাজু হল। (৩) বামক প্ৰলম্বৰ লগত ঘোৰা লগাই দি, কৃষ্ণই নিজে সুদাম নামে এটা কোৰাল

(১) শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ১৮শ আধ্যা, ১২—১৩ শ্লোক।

(২) কুৰুক্ষেত্ৰ মহাৰণত শ্ৰীকৃষ্ণৰ যি "সংসপ্তক সেনা" নিয়োজিত হৈছিল, তাৰ আঁতি-ভবি এয়ে। এই সেনাৰ ৰণকুশলতাৰ বিষয়ে পাচত যথাস্থানত কোৱা হৈছে।—মহাভাৰত, উদ্যোগ পৰ্ব্ব, ৭ম আধ্যা।

(৩) হৰিবংশ, বিষ্ণুপৰ্ব্ব, ৭০ আধ্যা।

গৰখীয়াৰে সৈতে যোৱা পাতি লৈ, গছৰ ছাঁৰ পৰিধিৰপৰা গছৰ গুৰি কেন্দ্রলৈ একে চিপতে আটাইবিলাকে লৰিবলৈ ধৰিলে। কৃষ্ণৰ যোৱা আটাইতকৈ আগ হৈ কেন্দ্রত চাপিলগৈ। প্রলম্বৰ দোষত বামৰ যোৱা আটাইতকৈ পিচ পৰিল। গতিকে, সেই খেমালিৰ বন্ধা নিয়ম অনুসৰি, প্রলম্বই বামক কানত তুলি লৈ লৰি গৈ গছৰ ওচৰ পোৱাবগৈ লগা হল। সেই নিয়ম পালিবলৈ প্রলম্বৰে সৈতে বাম উলটি গৈ আকৌ লৰ আৰম্ভণৰ সীমনাত উপস্থিত হলগৈ; ইফালে কৃষ্ণৰে সৈতে আন আটাইবিলাক লগৰীয়া লৰা আগবাঢ়ি আহি গছৰ ওচৰ চাপিলেহি। সিফালে প্রলম্বই বামক কানত তুলি লৈ গছৰ গাৰলৈ লৰি অহাৰ ছলতে নিজানে নিজানে ছঁয়াকাটি হাবিৰ ফালেহে লৰিবলৈ ধৰিলে। গতিক বিষম দেখি, বামে আতুৰ ভাৱে "কৃষ্ণ কৃষ্ণ" বুলি বিঙিয়াবলৈ ধৰিলে। বামৰ বিঙি শুনা মাত্রে কৃষ্ণই বায়ুবেগে লৰি গৈ প্রলম্বক আগচি ধৰিলেগৈ। কৃষ্ণক আগভেটা পাই প্রলম্বৰ গতি বোধ হল। তাৰ পাচত, কৃষ্ণই বামক নিজ শক্তিগৈ মনত পেলাই দি এই বুলি সঙ্কেত দিলে, "ককাইদেও! কি চাই আছা, আঁঠু-চেপা দি ধৰি হাতেৰে ভুকুৰাই পাৰগুৰ মুখৰ খোলা ভাঙ্গি নেপেলো কিয়?" কৃষ্ণৰ উদগনি পাই বামৰ চেতনা উপজিল; তেওঁ অনুজ কৃষ্ণৰ সঙ্কেত অনুসৰি সেই শত্রুৰ মুখৰ খোলা ভুকুৰাই ভাঙ্গি পেলালে; প্রলম্ব জিভা মেলি মাটিত দীঘল দি পৰিল, আৰু সেই অৱস্থাতে তাৰ মৃত্যু হল (১)। প্রলম্বৰ লগতে বৃন্দাবনত বাম-কৃষ্ণৰ নৰ-শত্রু সমূলঞ্চে নাশ হল। যি থাকিল, সি হিংস্রক জন্তুৰ মাজত হে বল। সেইবোৰকো এটা-এটাকৈ নিপাত

(১) (ক) বিষ্ণুপুৰাণ, পঞ্চম খণ্ড, ৯ম পৰিচ্ছেদ।

(খ) শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ১৮শ আধ্যা, ১৫—১৮ শ্লোক।

কবি বৃন্দাবন নিরাপদ করিবলৈ কৃষ্ণর সঙ্কল্প থাকিল। মহাবল প্রলম্বক বধ করার বাবেও সেইদিন ধরি কৃষ্ণাগ্রজ বামর আন এটা নাম 'বলরাম' হয় (১)।

সপ্তম ছেদ।

—:০:—

বস্ত্রহরণ লীলা।

শরত কালত ফট্‌ফটীয়া পানীর তলে-ওপরে প্রফুল্ল পদুম ফুলর জকমকীয়া শোভা আরু সেই প্রফুল্ল ফুলর সুমধুর সুগন্ধত আমোল-মোল বৃন্দাবনর বিমোহন রূপ-গোন্ধত উলাহিত হৈ, শ্রীকৃষ্ণই যেতিয়া অগ্রজ বলরাম প্রমুখ্যে সমনীয়া গরখীয়া গোপ-লরাবিলাকরে সৈতে কালিন্দীর তীরে তীরে গরু চরাই ফুরোঁতে তেওঁর মোহন বাঁহীর সুরেরে জগতর প্রাণ কাহি লৈছিল, তেতিয়া ব্রজগোপিনীবর্গ অনুরাগত উন্মাদিতা হৈ পরস্পরে এই ভারে চিন্তা-আলোচনা করিবলৈ ধরিলে যে, কি উপায়েরে নো সিবিলাকে সেই জগন্মোহন ভগরান শ্রীকৃষ্ণর সম্পূর্ণ সঙ্গ লাভ করি চরিতার্থ হব পারিব। শেহাস্তরত, সেই চিন্তা-

---

(১) "হরিবংশ", বিষ্ণুপর্ব্ব, ৭০ আধ্যা। কিন্তু, ইতিপূর্ব্বতে 'নামকরণ' আধ্যাত গর্গ মুনিয়ে কৃষ্ণাগ্রজ বামর আন এটা নাম 'বল' নির্দ্দেশ করার বিষয়ে উল্লেখিয়াই অহা হৈছে। সেই 'বল'+'রাম'='বলরাম' নাম এই ছেদতে ঘোষণা করা হৈছে মাথোন।

লোচনাৰ ফলস্বৰূপ গোপিনীবৰ্গ এই সিদ্ধান্তত উপস্থিত হলগৈ যে, সেই উদ্দেশ্যে সিবিলাকে 'কাত্যায়নী ব্ৰত' ধাৰণ কৰিব।

কাত্যায়নী ব্ৰত একেবাহে এমাহ পালন কৰাৰ বীতি। সেই অনুসাৰে ব্ৰজৰ গোপিনীবৰ্গে হবিষ্যাশী হৈ হেমন্ত কালৰ আঘণ মাহৰ আৰম্ভণতে জুম্‌বান্ধি গৈ উষা-পূৱাতে কালিন্দীত বুৰ দি স্নান কৰি উঠি, পাৰত বালিৰ গোসাঁনী সাজি লৈ সেই অভীষ্ট সিদ্ধিৰ কামনা কৰিবলৈ ধৰিলে (১)।

তথ্যগ্ৰাহী শ্ৰীকৃষ্ণই ইফালে তাৰ তত্ত্ব লৈ আছিল। পিচে, গোপিনী-বৰ্গৰ ব্ৰতৰ শেহদিনা সিবিলাকে পাৰত গাৰ বস্ত্ৰাদি থৈ কালিন্দীত এডিঙ্গি-পানীত নামি বুৰ দি স্নান কৰিছে, এনেতে সমনীয়া গৰখীয়া বৃন্দৰে সৈতে লগলাগি গৰু চৰাবলৈ গৈ শ্ৰীকৃষ্ণ সেই পাৰত উপস্থিত হলগৈ(২)। তাৰ পাচত,শ্ৰীকৃষ্ণই লগৰীয়া লৰাবিলাকৰে সৈতে লগলাগি বং-কৰি গোপিনীবৰ্গৰ সেই বস্ত্ৰাদি হৰণ কৰি লৈ কদমৰ ডালত উঠিলে গৈ, আৰু তাৰপৰা হাঁহি হাঁহি এই বুলি উপহাস কৰিবলৈ ধৰিলে, "গোপিনী-সকল,তোমালোকক ৰৰতীয়া গাৱে স্নানাদি কৰি সৰহপৰ সেই অৱস্থাত ছুখ ভুঞ্জিবলৈ দিয়াটো যুগুত নহয়; এতেকে, তোমালোকে এই কদমৰ তললৈ উঠি আহি নিজ নিজ বস্ত্ৰ চিনি ধৰি লোৱাঁহি হঁক (৩)। কিন্তু,

---

(১) শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ২২শ আধ্যা, ১ম শ্লোক।

(২) শ্ৰীমদ্ভাগৱত দশম স্কন্ধ, ২২ আধ্যা, ৫ম শ্লোক।

(৩) "তাসাং বাসাংস্যুপাদায় নীপমাৰুহ্য সত্ত্বৰঃ।
হসদ্ভিঃ প্ৰহসন্ বালৈঃ পৰিহাসমুবাচহ।"
—শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ২২শ আধ্যা, ৬ষ্ঠ শ্লোক।

গোপিনীগণে স্নানৰ পাচত পুনঃ বস্ত্ৰ পৰিধান নকৰাকৈ কিমতে কদমৰ কাষ চাপেগৈ এতিয়া! সিবিলাকে নিজৰ কামনাৰ ফল, সাক্ষাৎ শ্ৰীকৃষ্ণৰ শ্ৰীমুখৰপৰা সেই উপহাস বাণী শুনি, লাজ আৰু আনন্দতআপোন-পাহৰা হৈ, জাৰত কঁপি কঁপি এডিগীয়া পানীৰপৰাই স্তুতি-মিনতি কৰি শ্ৰীকৃষ্ণত পুনঃ পুনঃ বস্ত্ৰ ভিক্ষা কৰিবলৈ ধৰিলে ।

এই ভাৱে বিস্তৰ স্তুতি-মিনতি কৰাতো, কদমৰ তললৈ চাপি নাযায়-মানে, ব্ৰজগোপিনীবৰ্গক বস্ত্ৰ ঘুৰাই দিবলৈ কৃষ্ণ মাস্তি নাহোৱা দেখি, সিবিলাকে পুনৰপি কাকুতি কৰি এই বুলি নিবেদিলে যে, স্নানান্তত শুকান বস্ত্ৰ পৰিধান নকৰাকৈ. তিতা-তিয়নীৰে সৈতে সিবিলাকে কোনটো লাজেৰে কদমৰ কাষ চাপিবগৈ! এতেকে, কৃষ্ণ প্ৰভুৱে কৃপা কৰি গছৰ ডালৰপৰা বস্ত্ৰবোৰ সৰি পৰিবলৈ দিয়ে যেন, এই প্ৰাৰ্থনা। 'ৰসিক নাগৰ' নন্দনন্দনে কিন্তু তাতো মাস্তি নহৈ এই দৰে হে সমিধান দিলে যে, নাৰীসকলৰ শিৰোভাগেই উত্তমাঙ্গ; যিস্থলত সেই উত্তমাঙ্গ উদঙ্গাই সিবিলাকে বস্ত্ৰ ভিক্ষা কৰিব পাৰিছে, সেইস্থলত মধ্যমাঙ্গ গোপন ৰখাৰ কোনো অৰ্থ নাই (১)। ইত্যাদি কুট্-তৰ্কেৰে কৃষ্ণদেৱে হৰণ কৰা বস্ত্ৰ ঘুৰাই দিবলৈ অমাস্তি হোৱা দেখি, গোপিনীবৰ্গে কৃত্ৰিম ক্ৰোধ দেখুৱাই এইবাৰ এই বুলি কলে যে, যশোদাতনয়ে অন্যায় কৰি গোপিনীৰ বস্ত্ৰ হৰণ কৰা বাৰে সিবিলাকে ৰজাৰ (২) আগত গোচৰ দিবলৈ। এই ভাবুকিয়ে ভাবুক গোপালক আনন্দত উৎফুল্লিত হে কৰিলে; তেওঁ আৰু এদোপ্ উলাহিত হৈ, পুনৰপি এই বুলি উত্তৰ কাটিলে, "তোমালোকৰ বস্ত্ৰ তোমালোকে নিজে নিজে চিন্ ধৰি লৈ যোৱাঁহিহঁক বুলি বাৰংবাৰ কোৱা হৈছে; কিন্তু তোমালোকে তাৰ লৈ

(১) শ্ৰীধৰ স্বামিকৃত ভাৱাৰ্থ দীপিকা। (২) গোপৰাজ নন্দ।

আওকাণ কবি গৈ বজাত গোচব দিবা যদি দিয়াগৈ, বজাই মোক সেই বাবে কি কবিব ?" (১)।

শেহাস্তবত, শ্রীকৃষ্ণক কোনোমতেই বৰাব নোৱাৰি গোপিনীবৰ্গে আলোচনা কবি এই স্থিব কবিলে যে, যাব শ্রীচবণ লাভব উদ্দেশ্তেই সিবিলাকব ব্রত, সেই স্বয়ং ভগবান শ্রীকৃষ্ণই অযাচিতে সেই চবণ দান দিছেহি, সিবিলাকে বুজা হে নাই ; এতেকে সিবিলাকে কৃষ্ণোক্তিত দ্বিকক্তি নকবি তেওঁত শবণাগত হোৱাটোহে উচিত। এই ভাবে মনস্থিব কবি গোপিনীবৰ্গে অগত্যা তিতা-তিয়নীবেই পাবলৈ উঠি আহি, কদমব গাত আব লৈ, ব্রতাবাধ্য সর্ব্বফলস্বৰূপ শ্রীকৃষ্ণচবণত সিবিলাকব মনোভাব সমুদায় মুকলিকৈ নিবেদন কবিলেগৈ। গোপিনীবৰ্গে তেওঁক সাক্ষাৎ ঈশ্বৰৰূপে আৰাধনা কবা দেখি অলপ অপ্রস্তুত হৈ, শ্রীকৃষ্ণই এটি মনমোহা হাঁহি মাবি এই বুলি সমিধান দিলে, "বাক, মই তথাস্তু বুলিছোঁ। ইয়াব পাচত, জোনাক বাতি (২) তোমালোকব কামনা পূবণ কবিবলৈ যথাবিহিত কবা যাব (৩)।" এই বুলি, লগৰীয়া গৰখীয়াবৰ্গৰে সৈতে, কালিন্দীব তীৰবপৰা গৰু-গাই আনঠাইত চবাবলৈ আঁতবাই নি, শ্রীকৃষ্ণ ততাতৈয়াকৈ তাৰপৰা আঁতৰ হল। (৪)

—০—

(১) "নোচেন্নাহং প্রদাস্তে কিং কুদ্ধো বজা কবিষ্যতি ॥"
—শ্রীমদ্ভাগবত, দশম স্কন্ধ, ২২ আধ্যা, ১১ শ্লোক।

(২) বাসলীলাব জোনাক বাতিক লক্ষ্য কবা হৈছে।

(৩) শ্রীমদ্ভাগবত, দশম স্কন্ধ, ২২ আধ্যা, ১৯—২১ শ্লোক।

(৪) "বস্ত্রহবণ লীলা"ব বিষয়ে মহাভাবত, বিষ্ণুপুবাণ আৰু হবিবংশত কোনো কথাব উল্লেখ নাই ; সম্ভবতঃ সেই গ্রন্থকাবসকলে ইয়াক সামান্য বা অমার্জ্জিত কচিব ঘটনা ভাবি বাদ দি গল। শ্রীমদ্ভাগতেব এই আখ্যানব অভ্যন্তবত কিন্তু অতি পবিত্র ভক্তিতত্ত্ব নিহিত আছে। সেই সময়ত শ্রীকৃষ্ণ মুঠেই ১১ বছবীয়া নাবালক। তেনে বয়সত "বস্ত্রহবণ লীলা" নিচেই স্বাভাবিক। ভাগবতব আধুনিক ব্যাখ্যাত এই বিষয় অতিবঞ্জিত হৈছে মাথোন।

অষ্টম ছেদ।

বিপ্ৰপত্নীসকলৰ কৃষ্ণানুৰাগ।

শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰতি পুৰুষতকৈও যে প্ৰকৃতিৰ আসক্তি প্ৰৱল, তাৰ বিশিষ্ট প্ৰমাণ বিস্তৰ পোৱা যায়। তাৰ গোটাচেৰেক মাথোন পুথিত সন্নিবিষ্ট হৈছে। ওপজাৰেপৰা চেমনীয়াটিলৈকে কৃষ্ণ গোপিনীৰ বুকত, গোপিনীৰ কোচত, গোপিনীৰ কোলাত আৰু গোপিনীৰ মাজত ডাঙৰ হোৱা লৰা। সেই কাৰণেই তেওঁৰ প্ৰতি গোপিনীৰ অত্যধিক অনুৰাগ; আৰু সময়ৰ লগে লগে. সেই অনুৰাগ-আসক্তি ক্ৰমাৎ চৰি আহিবলৈ ধৰিলে। সেই একে কাৰণতে কৃষ্ণৰো প্ৰকৃতিৰ প্ৰতি অনুৰাগ বৰ প্ৰৱল। গোপিনীবৰ্গলৈ তেওঁৰ প্ৰৱল ধাউতি।

অকল ব্ৰজৰ গোপিনীসকলৰেই অত্যধিক কৃষ্ণাসক্তি এনে নহয়; ব্ৰজ বৃন্দাবনত সামান্য গোপগৃহিনী আৰু গোপকন্যাসকলত বাজেও, বিপ্ৰপত্নীসকলৰো কৃষ্ণানুৰাগ বৰ প্ৰৱল আছিল। তাৰো সেই একেটা কাৰণেই। কৃষ্ণৰ বেথা-লগা কৰুণ স্বভাৱ আৰু মনোহৰ ৰূপে নাৰীপ্ৰাণ সহজে আৰ্কষণ কৰে। তাৰ উপৰিও, কৃষ্ণজীৱনীত সংলগ্ন অদ্ভুত ঘটনাৱলীয়ে তেওঁৰ প্ৰতি নৰ-নাৰী সকলোৰে, বিশেষকৈ নাৰীজাতিৰ প্ৰেম-ভক্তি স্বভাৱতে টানি আনে। সেই বুলি কিন্তু, শ্ৰীকৃষ্ণ নাৰীগণৰ প্ৰেমত বশ নহৈছিল, সবাৱৰে লগত তেওঁ ক্ষন্তেকীয়া সংপ্ৰীতি মাথোন ৰাখিছিল। (১)

সেই দিনা বস্ত্ৰহৰণ-লীলাৰ পাচত, বহু দুৰৈৰ চাপৰিত গৈ গৰু

---

(১) "ইমং লোকমমুঞ্চেৰ ৰময়ন্ সুতৰাং যদূন।
ৰেমে ক্ষণদয়া দত্তক্ষণস্ত্ৰীক্ষণ সৌহৃদয়ঃ॥"
—শ্ৰীমদ্ভাগৱত, তৃতীয় স্কন্ধ, প্ৰথম আধ্যা, ২১ শ্লোক।

চৰাই থাকোঁতে ইগৰ গৱথীয়াবৃন্দে ভোক-পিয়াহত কাতৰ হৈ ৰাম-কৃষ্ণক আতুৰভাৱে জনালে যে, অলপ আহাৰ নাপালে সিমান দুৰৈৰ-পৰা উলটি গৈ ঘৰ পাবলৈকে সিবিলাকৰ পক্ষে টান হৈছে; এতেকে তাৰ এটা উপায় কৰিব লাগে (১)। নিচে, অলপ আঁতৰত আঙ্গিৰস যজ্ঞৰ অনুষ্ঠান কৰি থকা ৰামুণ-পণ্ডিতসকললৈ আঙ্গুলিয়াই কৃষ্ণই এই বুলি উপদেশ দিলে, "যোৱাঁ, আমাৰ নাম লৈ, সেই ব্ৰাহ্মণ মণ্ডলীক অন্ন-জলপান ভিক্ষা কৰি খোৱাঁগৈহঁক।" গৱথীয়াবৃন্দে সেই মতেই কাৰ্য্য কৰিলে; কিন্তু ব্ৰাহ্মণসকলে গৱথীয়াবৃন্দৰ যাচ্ঞালৈ আওকাণ কৰাত সিবিলাক হতাশ হৈ উলটি আহি সেই কথা সিবিলাকে ৰাম-কৃষ্ণত জ্ঞাপন কৰিলেহি। পিচে, কৃষ্ণই আকৌ এই বুলি অনুজ্ঞা কৰিলে, "যোৱাহঁক, এইবাৰ সেই বিপ্ৰমণ্ডলীৰ পত্নীসকলত মোৰ কথা কৈ অন্নজল মাগি খোৱাঁগৈ (২)"। গৱথীয়াবৃন্দৰ এইবাৰ মনোৰথ পূৰ্ণ হল; গৈ কৃষ্ণ-নাম লোৱা মাত্ৰে বিপ্ৰপত্নীসকলে যথেষ্ট অন্ন-জলপান সিবিলাকক দান কৰি, ৰাম-কৃষ্ণলৈকো চৰ্ব্য, চোষ্য, লেহ্য, পেয় চাৰিবিধ মনোহৰ আৰু সুমিষ্ট আহাৰ লৈ, কৃষ্ণ-দৰশনৰ অৰ্থে সাগৰমুৱা নদীৰ দৰে উত্ৰাৱল চিতেৰে ধাবিত হৈ গৈ গৱথীয়াশালি পালেগৈ (৩); স্বামীসকলৰ হাক-বচনে সিবিলাকক বাধা নোৱাৰিলে। কৃষ্ণৰ মোহত বিপ্ৰপত্নীসকল স্বামীৰ অবাধ্য হবলৈকো বাধ্য হৈছিল।

---

(১) "ৰাম ৰাম মহাবাহো কৃষ্ণ দুষ্টনিবৰ্হন।
এষা বৈ বাধতে ক্ষুন্ন স্তচ্ছান্তিং কৰ্ত্তুমৰ্হথঃ।
—শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ২৩শ আধ্যা, ১ম শ্লোক।

(২) শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ২৩শ আধ্যা, ২—১২ শ্লোক।

(৩) "চতুৰ্বিধং বহুগুণমন্নমাদায় ভাজনৈঃ।
অভিসস্ৰুঃ প্ৰিয়ং সৰ্ব্বাঃ সমুদ্ৰমিব নিম্নগাঃ।

ৰাম-কৃষ্ণ আৰু গৱখীয়াবৃন্দে সেই অন্ন-জলপান ভোজন কৰি পৰম তৃপ্তি লাভ কৰিলে। তাৰ পাচত, শ্ৰীকৃষ্ণই গোটাদিয়েক সাৰগৰ্ভ উপদেশ প্ৰতিদানেৰে কৃতজ্ঞতা জ্ঞাপন কৰি, বিপ্রপত্নীসকলক বিদায় দিলে। (১)

——:০:——

নিষিধ্যমানাঃ পতিভিঃ পিতৃভির্ভ্রাতৃবন্ধুভিঃ।
ভগবত্যুত্তম শ্লোকে দীর্ঘশ্রুতধৃতাশয়াঃ॥"
—শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ২৩শ আধ্যা, ১৪ শ্লোক।

(১) সেই আপাহতে কোনো-কোনো বিপ্রমণ্ডলীয়ে এই বিষয়ক বৰ্ণনাৰ বিৰুদ্ধে কষ্ট দৃষ্টিৰে চাই ইয়াক প্রক্ষীপ্তৰ পাচীত ধৰলে কুবংকাৰাং কৰা দেখা যায়। সিবিলাকৰ ভয় এই যে, জানোৱা গোপগৃহিনীৰ ওপৰত পৰা কৃষ্ণাসক্তিৰ কল্পনাৰ ছাঁটো বিপ্রপত্নীৰ ওপৰতো পৰে। কিন্তু, পৰিলেই বা, তাত নো হানি কি? ১১ এখাৰ বহীয়া আদৰ্শ মনুষ্যৰ প্রতি অবাধিক আসক্তিত কি কলঙ্ক হব পাৰে? বৰঞ্চ, সেই আসক্তিৰ অভাৱ হোৱা হলেহে বিপ্রপত্নীৰ স্বোপার্জ্জিত গৌৰৱ ক্ষয় হলহেঁতেন।

নৱম ছেদ

—০:*:০—

বকাসুৰ বধ।

শ্ৰীকৃষ্ণ সততে উদ্দেশ্যশীল। উদ্দেশ্যবিহীন হৈ তেওঁ কেতিয়াও কলৈকো নোলায়। নিতৌ তেওঁ গৰু চৰাবলৈ যায়, নিতে তেওঁ একোটা উদ্দেশ্য সাধন কৰে। তাৰে লাগতিয়াল গোটাদিয়েকৰ কথা আগেয়ে কৈ অহা হৈছে, আৰু গোটাচেৰেকৰ বিষয়ে কবলৈ ধৰা হৈছে।

আগৰ দৰেই এদিন লগৰীয়া গৰখীয়াবৃন্দৰে সৈতে ৰাম-কৃষ্ণ গৰু চৰাবলৈ গল। সেই দিনা কিন্তু, কৃষ্ণৰ লক্ষ্য দূৰৈত ৰৈছিল। আন দিনাৰ দৰে সেই দিনাও শ্ৰীকৃষ্ণই অগ্ৰজ বলৰাম আৰু আন-বিলাক গৰখীয়াৰে সৈতে লগলাগি নানা তৰহৰ ৰং-ধেমালি কৰি গৰু চৰাই যাবলৈ ধৰিলে; সেই দিনা কিন্তু একে ঠাইতে নহয়, গৰুজাক ক্ৰমাৎ আগুৱাই লৈ যোৱা হৈছিল। যাওঁতে যাওঁতে, সেই দিনা কৃষ্ণই গৰখীয়াক এৰি গৰুৰ লগত হে ওমলা হল। কেতিয়াবা তেওঁ দুহাতে দুই-এটা পোৱালি ধৰি উৰুৱাই নিয়াদি নি আগুৱাই নিয়ে, পিচে পিচে গাইবোৰে হেম্বেলিয়াই ঢপলিয়াই খেদি যায়, ওচৰ চাপিলে কৃষ্ণই নিজে পোৱালি হৈ উলটি সেই গাইক পিবলৈ ধৰে; কেতিয়াবা জনীদিয়েক গাই ছঁয়াকটাই লৰুৱাই নি এৰি দিয়েগৈ, ইফালে উলটি আহি কৃষ্ণই পোৱালিৰ দৰে হেম্বেলিয়াবলৈ ধৰে, আৰু গাইবোৰে ঢপলি-য়াই আহোঁতে আদ্‌বাটতে ধৰি কচুপাতৰ থোলাত গাখীৰ খিৰাই লৈ নিজেও খায়, লগৰীয়াকো খুৱায়। যাওঁতে যাওঁতে, য'ত দুবৰি বনে চামনি মাৰি ধৰা নিমজ থল পায়, তাত লগৰীয়াৰ ডিঙ্গিত ধৰি মাটিত

পরি শ্রীকৃষ্ণই বাগরিবলৈ ধরে, গহীন বলরামে মিচিকি মিচিকি হরিষর হাঁহি মারি চাই থাকে। এইভাবে গৈ গৈ সিবিলাক মধুবনত ওলালগৈ। এই মধুবনেই যে মথুরার মাক (১) সেইকথা শুরিতে উমুকিয়াই অহা হৈছে।

মধুবনত এটা দৈত্যাকার বরবগ আছিল। তার আগত মানুহ-গরুহে নালাগে, মহ-মেঠোন আদি বনর বনরীয়া জন্তুরো রক্ষা নাই। সি যাকে পায়, তারেই পোনেই চকু দুটা ঠোঁটেরে কৰি উলিয়ায় খায়। সি বর ওখ-ডাঙর পখী আছিল, ডিঙ্গি নেমেলাকৈয়ে মানুহর সমান ওখ। তার ঠোঁট্ দুচটা বরকৈ মেলি ধরিলে সি একোটা মানুহ বা গরু গোটে গোটে গিলি পেলার পারে; সেই দরেই সি গিলিছিলও, দমরা-দামুরি পোৱালি গিলার তো কথাই নাই। আরু, সেয়ে তার জীৱিকা হৈছিল।

মধুবনর সেই অসুর যেন বরবগটোর কথা শ্রীকৃষ্ণই কেতিয়াবারে পরা শুনি আহিছিল। সেই দিনা তেওঁ তাক লক্ষ্য করিয়েই সিমান দূরৈলৈ গরু চরাবলৈ লৈ গৈছিল। পিচে, যথাসময়ত গরু-গাইরে সৈতে রাম-কৃষ্ণ আরু লগরীয়া গরখীয়াবিলাক গৈ সেই ঠাই পোৱা মাত্রকে সেই বগটোরে খেদি আহিলে। পোনেই সি গাই এজনীর চকু কাঢ়ি খাই তাইর সরু পোৱালি টো গিলিবলৈ ধরিছিল, এনেতে গরখীয়া লরা এটাই একরারবলৈ যাওঁতে পোৱালি এরি তাকো গিলিবলৈ ধরিলে।

---

(১) মধুবন যমুনার দুরো পারে বিস্তৃত আছিল। ব্রজ-গোকুল-বৃন্দাবন যমুনার পছিমপারে আরু মথুরা যমুনার পুর পারে অরস্থিত। ইপারর ভাগ মথুরা-নগরর নামানুসারে মথুরা হল, আরু সিপারর ভাগ আগর ভাগেই মধুবন হৈয়ে বল গতিকে, মথুরার মাক মধুবনর জাঁতিগুরি বৃন্দাবনর বুকুত হে থাকিল।

বগে খেদি অহা দেখি গোটেই গৱখীয়াদল ভয়ত জিকাবি উঠিল; আৰু আটাইটিয়ে "কৃষ্ণ" "কৃষ্ণ" বুলি চিঁয়ঁবিবলৈ ধৰিলে। কৃষ্ণই "কি হল" বুলি সুধি আগবাঢ়ি গৈ দেখে যে, লগৰ গৱখীয়া এটি বগে গিলি পেলাইছে। তাকে দেখি, মহাবাহু শ্রীকৃষ্ণই বেগাই আগ বাঢ়ি গৈ যেতিয়া বগৰ গা পালেগৈ, তেতিয়া সি ডেওঁকো গিলিবলৈ ঠোঁট মেলি আছিল, আৰু সেই অৱস্থাত গৱখীয়াবিলাকে চিঁয়ঁবত খলক্ লগাবলৈ ধৰিলে, জানোবা এতিয়া সি কৃষ্ণকো গিলি খয়! এনে কি, স্বয়ং বলৰামো অস্থিৰ হৈ পৰিল। এনেতে, মহা বলৱন্ত শ্রীকৃষ্ণই তাৰ ওপৰৰ চটা ঠোঁটত দুহাতে খামছি ধৰি, তলৰ চটা ভৰিৰে গছকা মাৰি লৈ বগটো বাইঁ-ফলাদি দুচিটাকৈ ফালি পেলালে; গৱখীয়া লৰাটি জীয়াই-জীয়াই তাৰ পেটৰপৰা ওলাই আছিল। এয়ে পুৰণাদিত বৰ্ণিত "বকাসুৰ বধ" কাহিনী।

সেই দিনাৰপৰা বৃন্দাবনৰ জীৱ-জন্তুৰে চকু-কৰ্হা বগৰূপী দানবৰ অত্যাচাৰৰ পৰা পৰিত্রাণ পালে। সেই বাবে শ্রীকৃষ্ণৰ অদ্ভুত ক্ষমতা আৰু মাহাত্ম্যৰ যশস্যা চৌপাশে বিয়াপি পৰিল।

—:o:—

দশম ছেদ।

—:০:—

অঘাসুৰ বধ।

প্ৰকৃতিৰ শোভাদৰ্শন আৰু প্ৰাকৃতিক লীলা-খেলা শ্ৰীকৃষ্ণৰ অতি প্ৰিয়কাৰ্য্য। গৱখীয়া জীৱনে তেওঁক সেই কাৰ্য্যত অযাচিতে সুবিধা দিছিল। প্ৰকৃতিনন্দন গোপগৱখীয়াৰ সঙ্গত বোহিনীকুমাৰ অগ্ৰজ বলৰামৰে সৈতে নন্দনন্দন শ্ৰীকৃষ্ণ নিতৌ ধেনু চৰাবলৈ যায়, নিতে ন-ন উপবনত প্ৰকৃতি গোষ্ঠ বিহাৰ কৰি ন-ন প্ৰাকৃতিক শোভা দৰ্শন কৰি আৰু প্ৰকৃতি-জীয়াৰী বৃন্দাবনৰ বুকুত ন-ন লীলা-খেলা খেলি তেওঁ নিজেও মোহিত হয় আৰু আন সকলকো মুগ্ধ কৰে।

ওপৰত এবাৰ উল্লেখিৰা গৈছে যে, শ্ৰীকৃষ্ণৰ গোষ্ঠবিহাৰ কাৰ্য্য কাচিতো উদ্দেশ্যবিহীন নহয়; নতুন উপবনলৈ যাওঁতে তেওঁ সততে নতুন উদ্দেশ্য লৈ যায়। সেইবোৰ উদ্দেশ্যৰ ভিতৰত বৃন্দাবনৰ শত্ৰু-বিনাশন সৱাতকৈ আগ। শ্ৰীকৃষ্ণই যেতিয়াই যি নতুন উপবনত গৰু চৰাবলৈ যায়, তেতিয়াই সেই বিষয় কোনো নে কোনো এটা উদ্দেশ্য সাধন নকৰাকৈ নেৰে। আটাইবোৰ টুকিবলৈ গলে পৃথিৱ কলেৱৰ অতিপাতকৈ বঢ়াৰ আশঙ্কাত সেই বিষয়ক শ্ৰীকৃষ্ণৰ কাৰ্য্যাৱলীৰ সৰু-সুৱাবোৰ বাদ দিয়া গৈছে।

যমুনাৰ সুঁতি কালিন্দীৰ পছিম পাৰে এখন দিব্য উপবন আছিল। তাত অঘ নামে অসুৰ যেন এটা অজগৰে গোটে গোটে জীয়াই জীয়াই মানুহ-গৰু গিলে কাৰণে, তালৈ লোক-জনে সততে যোৱা-অহা নকৰে। তাৰ সন্ধেদ্ পাই, শ্ৰীকৃষ্ণ তালৈ বাৰলৈ লালায়িত হল। সেই উদ্দেশে এদিন দোনকালে গৱখীয়া লগৰীয়াবৃন্দৰে সৈতে গৰু চৰাবলৈ বুলি

বাম-কৃষ্ণ সেই উপবনলৈ ওলাল। গৈ গৈ, দুপবব আগতে সিবিলাক সেইখিনি পালেগৈ। পায়েই, মুকলি ঘাইনি-চাপবিত গৰু-গাই চবিবলৈ মেলি দি গোটেই গৰখীয়াদল ক্ষন্তেকমান জিবাবলৈ বহিল। ক্ষন্তেকব নিমিত্তে সেই বম্য উপবনব হৃদয়গ্রাহী শোভাদর্শন কবি সকলোটি তবধ লাগিল। তাব পাচত, তবলমতি গৰখীয়াবুন্ধে নানা তবহব মনোমত বং-ধেমালি কবিবলৈ ধবিলে। কোনোৱে বা উপবনব ধুনীয়া লতা-বনবে সৈতে মুকুট সাজি মূৰত পিন্ধি বঙাব আয়মেবে বহিলে; কোনোৱে বা নানাবিধব বনফুল তুলি আনি মালা গাঁথিবলৈ বহিলে; এটিয়ে হয়তো ঠাপমাবি তাবে এধাব মালা লৈ পিন্ধি নাচোন ধবিলে; আনটিয়ে হয়তো ভীম-কচুব পাত এটা ছিঙ্গি আনি সিটিব মূৰব ওপবত ছত্রকে ধবিলে; কোনোৱে বা বান্দব খেদি নি গছত উঠিলেগৈ; কোনোৱে বা গছবপব পকা ফল পাবি আনি খাবলৈ বহিলে; কোনোৱে বা তাবে এটা খপিয়াই লৈ লবেই মাবিলে; কোনোৱে বা হয়তো আন এটিব হাতত চাপবি মাবি "মোক কোনে চুব পাবে" বুলি লবেই মাবিলে, আনটিয়ে হয়তো পিচে পিচে খেদি নি কবঘাত উলিয়াইছেগৈ; কোনোটিয়ে তমালব ডালত বহি "বাম-কৃষ্ণ বাম-কৃষ্ণ, কৃষ্ণ কৃষ্ণ হবে হবে" বুলিবে বাঁহীকে বজালে; কোনোটিয়ে হয়তো তাব চেৱে-চেৱে উধাও হৈ নাচোনকে ধবিলে; কোনো লবাই গৰু-পোৱালি হৈ আঁঠু-হাত পাতি গৰু-পহুব দবে ভঁপিয়াই ফুবে, আন লবাই হয়তো গৰখীয়া হৈ তাক আগচিবলৈ যায়; কোনোৱে বা ভোমোবাব দবে ফুলে ফুলে ভোন্‌ভোনাই প্রেম-গীত গাই ফুবে, কোনোৱে কুলিক সিয়াঁবি তাব চেৱে-চেৱে প্রতিধ্বনি কবে; কোনোটিয়ে বা চালি ধবা মাঁবাব পিচে পিচে নাচি নাচি ঘুবে; কোনোটিয়ে বা বাজহাঁহব ঠগেবে গহীনাই খোজ ধবে; কোনোৱে বা পানীত নামি সাঁতব মেলিছে; কোনোৱে বা বুবমাবি তলে তলে গৈ

পানীহাঁহৰ পাখিত ধৰিছেগৈ; কোনোৱে বা পদুমৰ চকা ছিঙি আনি তৃপ্তি পলুৱাই খাবলৈ ধৰিছে; কোনোৱে বা পদুমনলা তুলি আনি খাবহি লাগিছে; কোনোৱে গছৰ ছাঁত পদুম পাতৰ পাটী পাৰি শুইছে; কোনোৱে বা নাদুৰি উঠি কঁপি কঁপি গা বদাইছে। এইদৰে গৰখীয়া-বৃন্দে উকলীকৃত হৈ বিবিধ ৰং-ধেমালি কৰে,-শ্রীকৃষ্ণই লগে লগে কেতিয়াবা খেলে, কেতিয়াবা হাঁহে, কেতিয়াবা বাঁহী বজাই আপোনা-আপুনি নাচে! এনেতে, বলৰামৰ বাম-শিঙা বাজি উঠিল;— আটাইটি চাপিকুচি আহি ভোজনত বহিলহি। ভোজনতো বাম-কৃষ্ণক মাজত লৈ অমায়িক গৰখীয়াদলৰ অপাৰ আনন্দ। ইটীয়ে সিটিৰ পাতৰ পৰা চুৰ কৰি নিয়ে, সিটিয়ে ইটিৰ মুখৰপৰা খপিয়াই কাঢ়ি খায়; কোনোৱে ভাল মিঠা বস্তুটি পালে আগ ধৰি কৃষ্ণৰ মুখত এডোখৰ দিয়েহি, আৰু কৃষ্ণই অতি হেপাঁহেৰে খোৱা দেখি আনন্দত উকলীকৃত হয়; কোনোৱে বা তেনে মিঠা খাদ্য কৃষ্ণৰ মুখত দিবলৈ পাহৰি আক্ষেপ কৰি উঠে; কৃষ্ণই আকৌ চাওঁ চাওঁ বুলি সেই লৰাৰ মুখৰ পৰা আনি আধাখোৱা খাদ্য হাঁহি হাঁহি পাহৰণত খোৱাদি খাই তাৰ আক্ষেপ পাহৰায়। এইদৰেই গৰখীয়াদল মহা আনন্দেৰে আবেলিৰ জলপান ভোজন কৰিবলৈ ধৰিলে।

ভোজনৰ পাচত অলপ জিৰণি লওঁতেই আবেলি হল, বলৰামৰ বাম-শিঙা বাজি উঠিল; গৰখীয়াবিলাকে গৰু-গাই আগচি আনিবলৈ দিহাদিহি ধাবলৈ ধৰিলে। শ্রীকৃষ্ণ কিন্তু আগ নহল; কি জানো কি ভাবি-গুণি তেওঁ পিচৰপৰা সতর্কভাৱে কেইওপিনে দৃষ্টি বাখি লাহে-ধীৰে আগুৱাবলৈ ধৰিলে। এনেতে, তেওঁ দেখা পালে যে, জন্তু ঘোৱা-অহা কৰা এটা জোপতলীয়া পটী ভেটি ধৰি এটা প্রকাণ্ড অজগৰ মুখমেলি পৰি আছে; আৰু চুৰুকে লো টনাদি টানি সি আগত পৰা

জীৱ-জন্তু গ্ৰাস কৰিব লাগিছে। চাওঁতে চাওঁতে দেখা গল যে, গৰু-পোৱালি এটা খোদ নি নি সৰু গৱথীয়া লৰা এটিও অজগৰৰ গৰ্ত্তত সোমালগৈ! তাকে দেখি, লগৰীয়া আনবিলাক গৱথীয়াই ভয়ত বিহ্বল হৈ কোঢ়াল লগাই উঠিলে। এনেতে, শ্রীকৃষ্ণ পিচৰপৰা লৰি আহ আগ হলহি। তেওঁ গৱথীয়াবৃন্দক অভয় দি, আৰু সিৰিলাকক পিচ পেলাই লৈ, অতি মিঠা সুৰেৰ লাও-বাঁহী বজাবলৈ ধৰিলে। শ্রীকৃষ্ণৰ বাঁহীৰ সুৰ শুনি শুনি অজগৰে মুখ মেলা ভাগেই চকু পিৰিকাবলৈ ধৰিলে। সেই ছেগতে মেল-খোৱা মুখৰ মাজত এডোখৰ দুইমুৰে জোঙলা বাঁহ তাৰ মুখৰ ভিতৰত তালু আৰু তলৰ টোটোলাত লগাই শ্রীকৃষ্ণই অজগৰৰ মুখ জপাব নোৱাৰা কৰি লৈ, তাৰ পিঠিত উঠি বাঁহী বজাই চপালি পিটি নাচিবলৈ ধৰিলে; অজগৰে সেই চপালিপটনি সহিব নোৱাৰি হোলোকা-হোলোকে তেজ বঁটিয়াবলৈ ধৰিলে; সেই বাঁটিত আন্যান্য বস্তুৰ লগতে জীয়াই জীয়াই গৰু-পোৱালিটোৱে সৈতে গৱথীয়া লৰাটি ওলাই আছিল। দেখি, লগৰীয়া গৱথীয়াবৃন্দৰ আনন্দৰ সীমা নাথাকিল। তাৰ পাচত, শ্রীকৃষ্ণই সেই অজগৰক খুচি-কাটি-গছকি বধ কৰি, বৃন্দাবনৰ সেই বধ্য উপবন নিৰাপদ কৰি, গৰু-গাই চপাই লৈ লগৰীয়া গৱথীয়াবৃন্দ আৰু অগ্রজ বলৰামৰে সৈতে গোপ-উপনিবেশলৈ উলটি আহিলে। ইয়াকে "অঘাসুৰ বধ" বোলে। এই ঘটনাৰপৰা গৱথীয়াবৃন্দই মুখে-মুখে কৃষ্ণভক্তি বৃন্দাবনৰ চৌদিশে চতুৰ্ত্তপকৈ বিয়পাই তুলিলে। "কৃষ্ণৰ অসাধ্য একো নাই" এই কথা বৃন্দাবন বিয়াপি পৰিল।

—○*○—

PLEASE HANDLE THE BOOK CAREFULLY.

৮। আখ্যা।

—:০:—

প্রথম ছেদ।

—:০:—

ইন্দ্রযজ্ঞ ভঙ্গ আৰু গোযজ্ঞ প্রবর্ত্তন।*

বাৰিষাৰ অৱসান আৰু শৰতৰ আৰম্ভণ (১)। এই জুৰ-বতৰীয়া ঋতু-সলনিৰ দোমোজাত প্রকৃতিয়ে সাজ সলাই নির্ম্মল ৰূপ ধাৰণ কৰিছে। জীৱ-জন্তুবোৰৰ গাত স্বভাৱতে উলাহৰ বাগি লাগিছে। সদৌ নৰ-নাৰীয়ে নিজজলীয়া ভাৰত বছৰৰ গধূৰ কর্ত্তব্য কামলৈ মন মেলিছে। পৰিশ্রমৰ পাচত বিশ্রাম, আৰু বিশ্রামৰ পাচত পুণ্য মনস্কাম সাধনাৰ আয়োজনে কর্ম্মক্ষেত্র আৱৰি ধৰিছে। তাৰ নিদর্শনস্বৰূপে ওপৰত মেঘশূন্য নির্ম্মল আকাশমণ্ডল তৰাফুলেৰে ঝকমক; তলত প্রফুল্ল পদ্মফুলেৰে সুশোভিত সৰোৱৰ সুস্থিৰ আৰু গম্ভীৰ। তত্ত্বজ্ঞানী যোগীৰ গভীৰ অন্তৰ তথ্যভেদী ভাবে স্পর্শ কৰাৰ দৰে, সুবিমল হ্রদ-বিলৰ পানীয়ে যেন পাৰৰপৰা চাপ খাই গৈ কর্ত্তব্য সাধনাৰ ডাঠ্ ভাবেৰে কুমুদক মুদাই ধৰিছে। বংশৰ মাজৰ সাধুজনৰ গৌৰৱ বঢ়াৰ অর্থে বিৰূপে আত্মীয়-স্বজনে সেই গুৰিয়ালক আগুৰি ধৰে, জোনাক বাতিৰ জেউতি চৰাৰ অর্থেও যেন সেইৰূপে তৰামণ্ডলীয়ে চন্দ্রক আগুৰি ধৰিছে। যোগভ্রষ্ট

"অযাজয়দ্যোসত্রেণ গোপরাজং দ্বিজোত্তমৈঃ।
বিত্তস্য চোদবোভাবস্য চিকীর্ষঃ সখ্যয় বিভুঃ॥"
—শ্রীমদ্ভাগৱত, তৃতীয় স্কন্ধ, প্রথম আধ্যা, ৩২ শ্লোক।

(১) শ্রীমদ্ভাগৱতে, দশম স্কন্ধ, ২৩শ আধ্যা. শৰৎ বর্ণনা।

যোগীয়ে পুনৰায় যোগত তন্ময় হোৱাৰ দৰে, আৰু পাৰত উঠি জিৰোৱা ৰাজহংসই পুনঃ পানীত নামি গহীন হোৱাৰ গতেকে, সাগৰেও যেন আত্ম-তনু ক্ষয় কৰি, বাষ্পৰূপে আকাশলৈ উঠি, তাতে মেঘ হৈ পুনঃ বৃষ্টিৰূপে পৃথিবীলৈ নামি, আপুনি আপোনাতে মিলি প্ৰশান্ত মূৰ্ত্তি ধাৰণ কৰিছে। যোগীয়ে যোগাগ্নিৰে সৈতে ক্লেশ দাহন কৰি বিৰূপে আপোনাৰ মন নিৰ্ম্মল কৰে, শৰতৰ আকাশেও সেইৰূপে আপোন শোভাৰ জেউতিৰে মেঘৰ ঢাকনি আঁতৰাই থৈ নিৰ্ম্মলৰূপ ধাৰণ কৰিছে। এনে সুখ-শান্তি-জিৰণিৰ পুণ্যপয়োভৰ শীতল শৰৎ ঋতুৰ আৰম্ভণত ব্ৰজৰ গোপ-গোপিনীয়ে পূৰ্ব্বাপৰ প্ৰচলিত ৰীতি অনুসাৰে ইন্দ্ৰযজ্ঞৰ মহানুষ্ঠানলৈ বিশেষ মনোযোগেৰে আগ বাঢ়িছে। এনে ছেগতে লগৰীয়া গৰখীয়াবৃন্দৰে সৈতে পৰিবৃত হৈ ৰাম-কৃষ্ণ বয়সীয়া ব্ৰজগোপসকলৰ সেই বিষয়ক সামাজিক আলোচনা আৰু আয়োজনৰ মাজত সোমাল হি। (১)

শ্ৰীকৃষ্ণই অতি সৰলভাৱে পোন্‌প্ৰথমে গোপপতি নন্দৰাজত এই বুলি সুধিলে, "পিতাদেৱ! আপোনাসকলে নো আজি এইবোৰ কিহৰ নিমিত্তে আয়োজন কৰিছে?" (২) নন্দৰাজে এটি আনন্দৰ হাঁহি মাৰি এই বুলি সমিচাৰ দিলে, "বোপা! এইবোৰ আয়োজন ইন্দ্ৰযজ্ঞৰ নিমিত্তে হৈছে।" কৃষ্ণই পুনৰপি প্ৰশ্ন কৰিলে, "পিতা, ইয়াৰ নো উদ্দেশ্য কি?" সেই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত নন্দৰাজ আৰু অন্যান্য মুখিয়াল বয়সীয়া গোপসকলে এই বুলি চমুকৈ ব্যাখ্যা দিলে,— ইন্দ্ৰদেৱতা মেঘৰ গৰাকী; তেওঁৰ ইচ্ছানুসৰি মেৰে ৰৰষুণ দিয়ে; সেই ৰৰষুণে ঘাঁহ-বন আৰু শস্যাদিক জীপ্ দিয়ে; সেই ঘাঁহ-বন

(১) বিষ্ণুপুৰাণ, পঞ্চম খণ্ড, পঞ্চম অধ্যাৰ বিস্তাৰিত বৰ্ণনাৰপৰা তোলা টোকা।

(২) হৰিবংশ, বিষ্ণুপৰ্ব্ব, ৭১ অধ্যা।

খাই আমাৰ গাইবিলাকে বল-শক্তি পায়; সেই গাইৰ গাখীৰেৰে যুগুত কৰা ক্ষীৰ, দৈ, নৱনি, মাখন, ঘিঁউ আদি সোৱাদ আৰু পুষ্টিকৰ আহাৰ খাই আমি শক্তিবান হওঁ। এতেকে, মানুহ আৰু জীৱ-জন্তু আদিৰ পৰম উপকাৰী ইন্দ্ৰ আমাৰ পৰম পূজনীয় দেৱতা। সেই কাৰণে, আমি বছৰি এই আজৰি বতৰত সেই দেৱৰাজক এভাগি ৰাজহুৱা পূজা দিওঁ। এতিয়া তাৰ নিমিত্তই এই আয়োজন কৰা হৈছে।" (১)

সেই উত্তৰ প্ৰত্যুত্তৰত শ্ৰীকৃষ্ণই উপস্থিত গোপসকলক কথাৰ ছলতে এই বুলি বুজনি দিলে, "আপোনাসকলৰ এই ধাৰণাত বিশেষ ভুল আৰু ভ্ৰান্তি আছে যেন লাগে। আমি খেতিয়কো নহওঁ, বেপাৰীও নহওঁ; আমি হাবিয়ে-বনে বসতি সলাই ফুৰা এবিধ অঘৰী জাতীয় পমুৰা মানুহ। গতিকে, খেতিৰ উপযোগী ৰৱষুণৰ আমাৰ বিশেষ প্ৰয়োজন নাই। এতেকে, সেই ৰৱষুণ দিওঁতা মেঘ আৰু তাৰ গৰাকী ইন্দ্ৰক পূজিবৰো আমাৰ বিশেষ সকাম নাই। প্ৰকৃতপক্ষে হাবি, বন, পৰ্ব্বত, আৰু ঘাইকৈ গো-ধন হে আমাৰ পৰম উপকাৰী; আমি এইবোৰক হে পূজা কৰা উচিত। বিশেষতঃ, যাৰপৰা প্ৰত্যক্ষ উপকাৰ পোৱা যায়, তাক পূজা কৰি যিমান লাভ কৰা যায়, আন কোনো নেদেখা-জনাক উপকাৰী ভাবি পূজিলে সিমান লাভ কৰিব পৰা নাযায়। আৰু, আমাৰ পূজাৰ উপকৰণাদি যি দেখাদেখিকৈ ভোগ কৰিব, সিহে তাৰ প্ৰকৃত গৰাকী। এতেকে, আপোনাসকলে ইন্দ্ৰযজ্ঞৰ সলনি বৃন্দাবনৰ বন-ৰজাস্বৰূপ গোবৰ্দ্ধনগিৰিক পূজা কৰক,

(১) (ক) বিষ্ণুপুৰাণ, পঞ্চম খণ্ড, পঞ্চম পৰিচ্ছেদ।

(খ) শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ২৪ আধ্যা, ৩—৯ শ্লোক।

(গ) হৰিবংশ, বিষ্ণুপৰ্ব্ব, ৭১ আধ্যা।

গৰু-গাই আদিক ভালকৈ খুৱাওক-ধুৱাওক, দুখী-দৰিদ্ৰক অন্ন-বস্ত্ৰাদি বিলাওক। এই হে বিশিষ্ট পূজা; ইয়াৰপৰাহে ইহ-পৰকালত প্ৰকৃত উপকাৰ পোৱা যাব। এই জীৱলোক কৰ্ম্মৰ দ্বাৰাই উৎপন্ন আৰু কৰ্ম্মৰ দ্বাৰাই প্ৰলীন হব লাগিছে। সুখ, দুখ, ভয়, অভয় সকলো নিজ কৰ্ম্মৰ দ্বাৰাই ঘটিব লাগিছে (১)। কৰ্ম্মৰ ফলদাতা যদি কোনোবা থাকে, তেওঁৰো কৰ্ত্তাৰ অনুগামী হৈ হে কৰ্ম্মফল প্ৰদান কৰিব পাৰে। নিজ কৰ্ম্মানুসাৰেই বিস্থলত ফলপ্ৰাপ্তি ঘটে আৰু পুনৰাই পূৰ্ব্বৰ সংস্কাৰ অনুসাৰেই জীৱই কৰ্ম্ম কৰি থাকে, সেই স্থলত তাৰ অন্যথা কৰিবলৈ ইন্দ্ৰৰো ক্ষমতা নাই, আন কাৰো সামৰ্থ্য নাই। এতেকে, নেদেখা-ক্ষমতা ইন্দ্ৰৰ দ্বাৰাই মানুহৰ উপকাৰ সাধিত হব বুলি সঠিককৈ কোনোৱে কব নোৱাৰে (২)। প্ৰাণী মাত্ৰেই স্বভাৱৰ অধীন হৈ স্বভাৱানুসাৰেই কৰ্ম্ম কৰে; আন কি, দেৱতা আৰু অসুৱগণো স্বভাৱৰ অধীন (৩)।"

প্ৰকৃতিপ্ৰাণ নাবালক পুৰুষ শ্ৰীকৃষ্ণৰ শ্ৰীমুখৰপৰা এই জ্ঞানগৰ্ভ উপদেশ শুনি নন্দৰাজ আৰু গোপবৰ্গ স্তম্ভিত আৰু মোহিত হল। এই উপদেশ বাক্যে প্ৰত্যেক গোপ-হিয়া স্পৰ্শ কৰিলে; প্ৰত্যেকেই হাতৰ কাম-বন এৰি মৌনভাৱ ধৰি তেওঁৰ প্ৰস্তাৱিত সম্মতি জ্ঞাপন

(১) "কৰ্ম্মণাজায়তে জন্তুঃ কৰ্ম্মণৈব প্ৰলীয়তে।
সুখং, দুঃখং, ভয়ং, ক্ষেমং কৰ্ম্মণৈবাভিপদ্যতে॥"
—শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশমস্কন্ধ, ২৪ অধ্যা, ১২শ শ্লোক।

(২) শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশমস্কন্ধ, ২৪ অধ্যা, ১৩—১৪ শ্লোক।

(৩) "স্বভাবতন্ত্ৰো হি জনঃ স্বভাবমনুবৰ্ত্ততে।
স্বভাবস্থমিদং সৰ্ব্বং সদেবাসুৰমানুষং॥"
—শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশমস্কন্ধ, ২৪ অধ্যা, ১৫শ শ্লোক।

কবিলে (১)। বাস্তবতে, শ্রীকৃষ্ণব প্রতি গোপবর্গব প্রেম, ভক্তি আৰু বিশ্বাস ইমান গভীব আৰু প্রবল যে, তেওঁব সেই একেষাব উপদেশ-বাক্যেই গোপসকলব আন্তবিক ধর্ম্মভাব আৰু অতি পূর্ব্বপুৰুষব-পবা চলি অহা বীতি-নীতি লুটিয়াই পেলালে; সিবিলাকে মহোল্লাসেবে হাতত লোৱা ইন্দ্রযজ্ঞব আয়োজন ততালিকে সলাই, তাক গোবৰ্দ্ধন-গিবি-পূজালৈ আগ কবিলে; আৰু সেই অনুসবি মহা আড়ম্ববেবে গোবৰ্দ্ধনগিবিত "গোযজ্ঞ" নামে প্রকৃতি-পূজা (২) আবম্ভ হল। তাব পাচবপবা সেই উদ্দেশে গৰু-গাই আৰু দুখী-দবিদ্র আদিক পার্য্যমানে খুউৰা-ধুউৰা, সাধু-শুশ্রূষা, পশু-সেৱা আদি বীতি পালন কবা হল। সেই অনুসবি, একেবাহে তিনদিন-তিনিবাতি গোপ-গোপিনী আৰু সিবিলাকব লবা-ছোৱালী সমন্বিতে সদৌ ব্রজবাসী বিচক্ষণীয়া গিবি-গোবৰ্দ্ধনব পদত সমবেত হৈ আনন্দ-উৎসবত আপোন-পাহবা হল। শ-শকৈ ছাগ-বলি, মেৰা-বলি, চেঁউৰী-গাই-বলি আৰু মহ-বলি পবিল; বিবিধ খোৱা-বস্তু আৰু আহাব-পাতি গোটোৱা হল; অপর্য্যাপ্ত গাখীব, দৈ, মাখন, ঘিঁউ, ক্ষীব, নৱনী, মিঠৈ আদি যুগুত কবা

---

(১) হবিবংশ, বিষ্ণুপর্ব্ব, ৭৩ পবিচ্ছেদ শ্রীকৃষ্ণব শাস্ত্রজ্ঞান যে স্বভাবসিদ্ধ তেওঁ যে আজন্ম প্রকৃতিপূজক, আৰু পবমাত্মাব বিভূতিব গুণ এই পৃথিবীত উপলব্ধি কবোৱাই যে তেওঁব জীৱনব মহাব্রত আছিল, এয়ে তাব বিশিষ্ট প্রমাণ।

(২) এই গো-গিবি পূজাকে, পাচত, শ্রীকৃষ্ণব গীতাস্থবেবে প্রচাবিত মহাধর্ম্মব অঙ্কুব বোলা যায়। যথাস্থানত এই অনুপম মহাধর্ম্মব বহল ব্যাখ্যা দিয়া হব। তাবপবাই বুজা যাব যে, শ্রীকৃষ্ণব গীতা-ধর্ম্ম বিবাট প্রকৃতি-পূজাত বাজে আন একো নহয়। প্রকৃতিত যে পবমেশ্বব প্রত্যক্ষভাবে প্রতিভাত হয়, গোবৰ্দ্ধন-গিবি-পূজা বা নন্দবাজব "গোযজ্ঞ" তাব আভাস মাথোন।—শ্রীমদ্ভাগবত, তৃতীয় স্কন্ধ, ১ম আধ্যা, ৩০ শ্লোক।

হল; সেই তিনিও দিনত যাৰ যি ইচ্ছা মনৰ জোখায় ভোজন কৰি পৰিতুষ্ট হল (১)। লালীকৈ তিনি বাতি বিবিধ নাচ-গীত আৰু নানা তৰহৰ বং-ধেমালিত সদৌ ব্ৰজবাসী আপোন-পাহৰা হল। বাশি বাশি পূজাৰ নৈবেদ্য গোৱৰ্দ্ধনৰ পদত অৰ্পণ কৰা হল; প্ৰকৃতি-নন্দন গোৱৰ্দ্ধনৰ বক্ষত অযাচিতে প্ৰতিপালিত প্ৰকৃতিসন্তান বান্দৰ, ভালুক, হৰিণা, মহ, মেঠোন, ম'ৰা-মৈৰা, বগ-বগলী, চাকৈ-চকোৱা, কৰ্চ্চন প্ৰভৃতি বিবিধ পহু-পখীয়ে সেই নৈবেদ্য পাৰ্য্যমানে ভোগ কৰি প্ৰত্যক্ষৰূপে প্ৰকৃতিৰ উদৰ পৰিপূৰ্ণ কৰিলে (২)। ইফালে, ভোজন সমাপন কৰি আনন্দ-উৎসৱত উকলীকৃত হৈ লৰা-ছোৱালী বিলাকে হাতে-হাতে ধৰা-ধৰি কৰি মণ্ডলাকাৰ হৈ নাচোন ধৰিছে; বোৱাৰী-জীয়াৰী গৃহিনী-গোপিনীবৰ্গে জাঁত-জাঁতকৈ নাম-কীৰ্ত্তনৰ সুৰত গছৰ পাত খিলি-খিলিকৈ নচুৱাইছে; গোপবিলাকৰ ঐক্যতানৰ হৰি-সংকীৰ্ত্তনৰ হৃদয়গ্ৰাহী বাগ-বাগিণী গগণ ভেদি উধাইছে; ঢোল-খোল মৃদঙ্গাদি বাদ্য আৰু হিয়াভেদী শঙ্খ-ধ্বনিয়ে গোৱৰ্দ্ধন গিৰিৰ গাত প্ৰতিধ্বনি তুলিছে; ধূপ্-দীপৰ গোন্ধেৰে পৰিমাৰ্জ্জিত হৈ পূজা মন্ত্ৰোচ্চাৰণৰ মোহিনী সুৰত বিমুগ্ধ মানবাত্মা তন্ময় হৈছে! এনে আনন্দৰ উলাহত ভাহি গীতিকণ্ঠ বংশীবদন শ্ৰীকৃষ্ণই মোহন-মুকলী বাদনেৰে সমবেত মানৱ মণ্ডলীৰ হিয়াত আত্ম-মন-প্ৰাণ নচুৱাবলৈ

---

(১) হৰিবংশ, বিষ্ণুপৰ্ব্ব, ৭৩ পৰিচ্ছেদ। শ্ৰীকৃষ্ণ নিজেও যে অতি ভোজনপ্ৰিয় পুৰুষ আছিল, আৰু তাৰ গুণত যে তেওঁ অতি বলৱন্ত লোক আছিল, এয়ে তাৰ বিশিষ্ট প্ৰমাণ।

(২) কোনো কোনো পুৰাণমতে পূজাৰ নৈবেদ্যাদি শ্ৰীকৃষ্ণই বহুৰূপ ধাৰণ কৰি স্বয়ং ভোগ কৰিছিল। কিন্তু, গোপসকলৰ ধাৰণামতে প্ৰকৃতিনন্দন গোৱৰ্দ্ধন গিৰিয়ে বিবিধ জীৱ-জন্তুৰ জৱিয়তে সেইবোৰ মহাতৃপ্তিৰে উপভোগ কৰিছিল।

ধৰিলে; সেই পূজা-প্ৰাঙ্গণীয়া আনন্দৰ সাগৰত উলাহৰ ঢৌ তুলি কৃষ্ণবেণু কেন্দ্ৰৰূপে বাজিবলৈ ধৰিলে।—মৰ্ত্ত্যৰ বৃন্দাবন স্বৰ্গৰ আমৰাৱতী যেন বোধ হল!

শেহদিনা, পূজা-সামৰণত, জগন্মোহন শোভাযাত্ৰা হল। গোপ-গৰখীয়াবৃন্দে নিজ নিজ গৰু-গাই মাহ-হালধিৰে সৈতে নোৱাই-ধুৱাই কপালত ৰঙিতা খোৰা মাহৰ কোঁট দি, শিঙত হালধিৰ বহণ সানি, ডিঙিত মাখীৰতীৰ মালা পিন্ধাই, হাতেপতি একোডালি দিগ্‌লতিৰ এছাৰি লৈ গোৱৰ্দ্ধন-যাত্ৰাৰ অৰ্থে সাজু হলহি (১); গোপ-গোপিনীবিলাকে সাঁচতীয়া সাজ-পাৰ পিন্ধি-উৰি উলাহেৰে ওলাই আহি উপস্থিত হলহি; গৰখীয়া-বাহিনীয়ে কৃষ্ণবেণুৰ চেৰে-চেৰে-ঠেও ধৰি নাচোন ধৰিলেহি। এনেতে, গুৰি-ধৰা হলধৰৰ ৰামশিঙা বাজি উঠিল,—শ্ৰীকৃষ্ণ-পদ অনুসৰণ কৰি সুসজ্জিত গৰু-গাইৰে সৈতে সমবেত ব্ৰজবাসীয়ে গোৱৰ্দ্ধনগিৰি প্ৰদক্ষিণ কৰি বিৰাট শোভাযাত্ৰা আৰম্ভ কৰিলে।—কি যে চকুজুৰোৱা হৃদয়গ্ৰাহী দৃশ্য!—দহ বছৰীয়া এটি নাবালক-নেতাৰ অনুগামী শত-সহস্ৰ আবালবৃদ্ধবনিতা নৱ-নাৰীৰ উলাহিত শোভাযাত্ৰা (২)! শ্ৰীকৃষ্ণ আজন্ম সমাজনীতিজ্ঞ আদৰ্শ পুৰুষ। শিশু কৃষ্ণৰ স্বাভাবিক ভোজন-প্ৰণালীয়ে

---

(১) বৰ্ত্তমান অসমদেশত বহাগৰ বিহুত এই ৰীতি প্ৰচলিত।

(২) শ্ৰীমদ্ভাগৱতে শ্ৰীকৃষ্ণৰ বয়স সেইকালত মুঠেই সাত বছৰ বুলিছে। হৰিবংশ আৰু বিষ্ণুপুৰাণত তেতিয়া শ্ৰীকৃষ্ণ দহবছৰীয়া বুলি বৰ্ণিত হৈছে। কিন্তু, আচলতে দহ বছৰো নহয়, এঘাৰ বছৰ হে। কিয়নো, গোকুলৰপৰা বৃন্দাবনলৈ আহোঁতেই শ্ৰীকৃষ্ণ সাতবছৰীয়া; ঘটনাৱলীৰ ক্ৰম্ বিজাই-মিলাই চালে বুজা যায় যে, বৃন্দাবনত চাৰি বছৰমান বসতি কৰাৰ পাচত হে গোৱৰ্দ্ধনপূজিত গো-যজ্ঞ হৈছিল। এতেকে, সেই সময়ত শ্ৰীকৃষ্ণৰ বয়স এঘাৰ বছৰ ধৰিলে হে যুক্তিৰ ওচৰ চাপে।

ব্রজৰ গোপ-গোপিনীক দেহগঠনৰ শিক্ষা দিছিল (১)। চালুকীয়া কৃষ্ণৰ চলন-ফিৰণ অনুসৰণ কৰি সিবিলাক পৰিচালিত হৈছিল। চেদেৰা কৃষ্ণৰ নেতৃত্ব মানি গৱৰীয়া-বাহিনী (২) গঠিত হৈছিল। চেমনীয়া কৃষ্ণৰ উপদেশ মানি সদৌ বৃন্দাবনবাসী ধৰ্ম্ম-অনুষ্ঠানাদিত একাগ্রচিত্তীয়া হৈ চলিছিল। শ্রীকৃষ্ণৰ যৌৱন আৰু আদহীয়া বয়সত সমস্ত ভাৱতে তেওঁক জগত-গুৰু নেতাৰূপে মানি ৰাজনৈতিক ক্ষেত্রত অৱতীর্ণ হৈছিল। (৩)

—০০—

(১) ধর্ম্মোৎসবাদিত নৃত্য-গীতাদি আনন্দক্রীড়াৰ লগে লগে যে ভোজনাদিৰো পাৰ্য্যমানে আয়োজন হোৱা উচিত, শ্রীকৃষ্ণৰ এই প্রকৃতি-পূজা অনুষ্ঠানত তাৰ বিশিষ্ট প্রমাণ পোৱা যায়। আজন্ম শাস্ত্রজ্ঞ স্বভাৱ-পণ্ডিত শ্রীকৃষ্ণই যে দেহ আৰু মন দুইৰো সমান পুষ্টিসাধনলৈ সমানে লক্ষ্য ৰাখিছিল, ই তাৰ এটা জ্বলন্ত পটন্তৰ। শ্রীকৃষ্ণ নিজেও ভোজনপ্রিয় পুৰুষ আছিল। যি যি সামগ্রী ভোজন কৰিলে দৈহিক বল বৃদ্ধি হয়, সেই সেই সামগ্রীত শ্রীকৃষ্ণৰ সকৰেপৰা কচি প্রবল। সেই হে যশোদানন্দন 'মাখন-চোৰ' নামেৰে বিভূষিত হৈছিল। সবল ভোজনৰ বলত হে শ্রীকৃষ্ণ সককালৰেপৰা দৈহিক বলৱন্ত মানৱৰ আদর্শ পুৰুষ আছিল। তাৰ গুণত হে শ্রীকৃষ্ণই কোমল বয়সতে পৈণত বয়সীয়া মানুহৰ অসাধ্য সাধনত অদ্ভুত ক্ষমতা দেখুৱাই জন-সাধাৰণৰ মনত বিস্ময় জন্মাৱ পাৰিছিল।

(২) সংসপ্তক বা নাৰায়ণী সেনা। কুৰুক্ষেত্র যুদ্ধৰ সংসর্গত ইয়াৰ বহুল বর্ণনা দিয়া যাব।

(৩) এই ছেগতে চাবলৈ বেচ চল লাগিছে যে, শ্রীকৃষ্ণৰ আলৌকিকতা বা অতি-প্রাকৃতিকতা ঢাকিবলৈ সময়ত লৌকিকতা ঢাকনিৰ নাটনি পৰে। সেই সময়তে সি ব্রজৰ গোপ-গোপিনীৰ চকুত চমক্ লগায়; আৰু মাজে-সময়ে সিবিলাকে সেই বিষয়ে নকওঁ বুলিও মনোভাব অকস্মাতে কৈ পেলায়, নাইবা অতর্কিতভাৱে সবল বিশ্বাস ব্যক্ত হৈ পৰে। সি যি হওক, শ্রীকৃষ্ণৰ অসামান্য প্রতিভাৰ বিকাশে যে জন-সমাজৰ প্রাণত চমক্ লগাইছিল তাত সংশয় নাই; আৰু সেই বাবেই যে অযাচিতে তেওঁত ঈশ্বৰত্ব আৰোপ কৰা হৈছিল তাতো সন্দেহ নাই।

দ্বিতীয় ছেদ।

—:০:—

গোবৰ্দ্ধনধাৰী। *

ইন্দ্ৰযজ্ঞ ভঙ্গা আৰু গোবৰ্দ্ধনগিৰিত গো-যজ্ঞ পতা উৎসৱ পাৰ হৈ যোৱাৰ কিছুমান দিনৰ পাচত, বৃন্দাবনত এটা অকাল-বৰষুণৰ অভাবনীয় উৎপাত উপস্থিত হয়। সাতদিন-সাতৰাতি নেৰানেপেৰাকৈ মৌ-চেপা বৰষুণ পৰি গোপ-উপনিবেশ উটুৱাই নিব লগীয়া কৰিছিল। সেই

---

* এই বিষয়ক বৰ্ণনা শ্ৰীমদ্ভাগৱত আৰু আন আটাইবোৰ পুৰাণত প্ৰায় একেদৰেই লিপিবদ্ধ হৈছে। গতিকে, ইয়াক তেনেই কাল্পনিক বুলি একলীয়াকৈ থৰ পৰা নাযায়। ইয়াৰ বৰ্ণনা এই পুথিত ঘাইকৈ "বিষ্ণুপুৰাণ" আৰু "হৰিবংশৰ" পৰা টুকি লোৱা হৈছে। ভাগৱতৰ বুকৰ বৰ্ণনা ইয়াত বিস্তৰ সোমাইছে যদিও, ভাগৱতৰ বৰ্ণনা অতি বহুল আৰু বেচি বৈজ্ঞানিক বিধৰ, আৰু তাত অলৌকিকতাৰ মাত্ৰা অত্যধিক। পুৰাণ আৰু হৰিবংশ আটাইবিলাকে সেই অলৌকিকতা একে ভাৱেই ধৰাতো আমি তাক সেইভাৱে গ্ৰহণ কৰিব পৰা নাই। সেই অলৌকিকতা এই যে, উল্লিখিত প্ৰসঙ্গত শ্ৰীকৃষ্ণই গোবৰ্দ্ধন পৰ্ব্বতটো সাতদিন তেওঁৰ কেঞা-আঙুলি এটাৰ ওপৰত তুলি দাঙ্গি ধৰি আছিল, আৰু সেই সাতদিনীয়া বৰ-বৰষুণৰ সময়ত বৃন্দাবনৰ সদৌ গোপ-গোপিনী, গৰু-গাই আৰু সিবিলাকৰ পালিত-আশ্ৰিত জীৱ-জন্তুবিলাকক তাৰ তলত আশ্ৰয় দিয়া হৈছিল। এই পুথিত সেই অলৌকিকতাৰ মায়া এৰাই প্ৰকৃত ঘটনাৰ ওচৰ চাপিবলৈ যত্ন কৰা হৈছে। মহাভাৰতেও শিশুপালৰ মুখে শ্ৰীকৃষ্ণৰ গোবৰ্দ্ধন-ধাৰণৰ কথা স্বীকাৰ কৰিছে, যদ্যপি শিশুপালে গোবৰ্দ্ধন গিৰিক এটা সামান্য ঁইহাকুলুৰ লগত হে তুলনা কৰিছে।

উৎপাতৰ গৰাহত পৰি অঘৰী গোপ-গোপিনী আৰু গৰখীয়া লৰা বিলাকৰ বিলাই-বিপত্তিৰ সীমা নোহোৱাত পৰিল ; ভালেমান গোপ-লৰা-ছোৱালী ঠেৰেঙা লাগি মুচুকছ্ গল, অলেখ দমৰা-দামুৰি উটি-ভাহি গৈ মহা পয়মাল ঘটিল। মুঠৰ ওপৰত, সেই অকাল-বৰষুণৰ উৎপাতে গোপ-উপনিবেশত প্ৰলয় ঘটোৱাৰ নিচিনা কৰিলে। এনে আপদৰ কালত গোপ-পৰিয়ালবৰ্গে শ্ৰীকৃষ্ণত দোষাৰোপ কৰা নাই যদিও, মেঘৰ গৰাকী ইন্দ্ৰদেৱতা কষ্ট হোৱাৰ বাবেই সেই অঘটন ঘটিল বুলি অনুতাপ কৰিবলৈ ধৰিলে। সঙ্কেতত সমিধানগ্ৰাহী বুদ্ধিস্বৰ্গ নাৰায়ণৰূপ শ্ৰীকৃষ্ণই গোপবৰ্গ আৰু সদৌ বৃন্দাবনবাসীৰ মনোভাব আৰু আন্তৰিক বেদনা অনুভৱ কৰি সিবিলাকৰ লগত সহবেদনা ব্যক্ত কৰিবলৈ ধৰিলে। সেইবাৰে নিজে অনুতপ্ত হৈ উপস্থিত অপায় খণ্ডাবৰ অৰ্থে উপায় উদ্ভাৱন কৰিবলৈ তেওঁ আত্মচিন্তাত নিমগ্ন হল। সেই চিন্তাৰ ফল স্বৰূপ ততালিকে মহাবাহু অগ্ৰজ হলধৰৰে সৈতে শ্ৰীকৃষ্ণই সংসপ্তক সেনাদলক সশস্ত্ৰে লগত লৈ, গোবৰ্দ্ধনগিৰিৰ পাদত মেৰাই এখনি অপূৰ্ব্ব আশ্ৰয় ঠাই যুগুত কৰিলেগৈ। সেই সংসপ্তক সেনা বা গৰখীয়া-বাহিনীৰ লগতে সদৌ গোপবৰ্গে লগ লাগি শ্ৰীকৃষ্ণৰ দিহা মতে অৰ্দ্ধচন্দ্ৰাকাৰে গোবৰ্দ্ধন সাৱটি ধৰা এটা সুবৃহৎ আৰু সুদীৰ্ঘ ঘোপ্‌ঘৰ একেদিনাই খানি সৃষ্টি কৰিলে (১)। অথস্তৰ গোপ-গোপিনী-বৰ্গে সিবিলাকৰ লৰা-ছোৱালী আৰু গৰু-গাইৰে সৈতে সেই ঘোপ্‌-ঘৰত নিৰাপদে বাস কৰিলেগৈ। তেতিয়া সৰাসৰি মনত এনে এটা

(১) যিবিলাক বৃন্দাবন-তীৰ্থযাত্ৰীয়ে গোবৰ্দ্ধনগিৰি নিচেই গা-চাপি চাইছেগৈ, সিবিলাকে দেখিছে যে, সেই গিৰিৰ পুব প্ৰান্তক ভূমি ধৰি উত্তৰ আৰু দক্ষিণ দুই প্ৰান্তক আকোঁহালি ধৰা এটা সুদীৰ্ঘ কঁকলোৱা খাপ্-কটা বেখাৰ চিন্ অদ্যাপি আছে। সেই বেখ্ গোবৰ্দ্ধনৰ গাত এটা স্বাভাবিক চিন্ যেন দেখা যায়। সম্ভৱতঃ সেয়ে

ভাব স্বভাৱতে উদয় হল, যেন অদ্ভুত ক্ষমতাশালী অপাৰ অপায়হাৰী বিপদবন্ধু শ্রীকৃষ্ণই বাওঁহাতৰ কেঞা-আঙুলিৰ মুৰত গোৱৰ্দ্ধনগিৰিক সেই সাতদিন-সাতৰাতি দাঙি ধৰি বাখি বৃন্দাবনবাসীক আশ্রয় দান কৰিছিল। সেই আপাহতে শ্রীকৃষ্ণক "গোৱৰ্দ্ধনধাৰী" বোলা হয়। আৰু, সেই এক অর্থতে "গোৱৰ্দ্ধনধাৰী" শ্রীকৃষ্ণ "গিৰিধৰ" নামেও অভিহিত। (১)

অদ্ভুত লৰা শ্রীকৃষ্ণৰ অদ্ভুত ক্ষমতা আৰু অতিপ্রাকৃতিক কার্য্য-কলাপলৈ লক্ষ্য কৰি বৃন্দাবনৰ গোপ-গোপিনী আৰু অন্যান্য অধিবাসী সকলোৱে ইতিপূর্ব্বেপৰা বিস্ময় মানি আহিছিল, আৰু তওঁৰ অলৌকিকতাত সিবিলাকৰ বিশ্বাস ক্রমাৎ বাঢ়ি গৈ ডাঠ্ হৈ উঠিছিল; এতিয়া, সিবিলাকৰ সেই বিশ্বাস অনুযায়ী, দেৱৰাজ ইন্দ্রৰ গর্ব্ব খর্ব্ব কৰি ব্রজবাসীক মহা প্রলয়ৰপৰা উদ্ধাৰ কৰালৈ চাই, বিশেষকৈ গোৱৰ্দ্ধন-গিৰিত অদ্ভুত আশ্রম নির্ম্মাণ কৰা কৌশললৈ মন কৰি, শ্রীকৃষ্ণত ঈশ্বৰত্ব অর্পিবলৈ সিবিলাকে প্রকাশ্যে আগ বাঢ়িলে। সিবিলাকে

শ্রীকৃষ্ণই খনোৱা সেই খোপ্‌ঘৰ। আৰু, গোৱৰ্দ্ধনৰ পাদত বা ওচৰত সেই খাপ্‌কটা বেখাটোৰ তলি এনেভাৱে সমথলেৰে বজিতা খাই মিলি আছে যে, তালৈ ওপকৰাকৈ মন কৰিলে এনে বোধ হয়, যেন পর্ব্বতটো সেইখিনি ঠাইত বহি হে আছে। তাৰপৰাই সম্ভৱতঃ পুৰাণকাৰ আৰু হৰিবংশ বচয়িতাই এনে কল্পনা কৰিছিল যে, শ্রীকৃষ্ণই সাতদিন-সাতৰাতি গোৱৰ্দ্ধনগিৰি বাওঁহাতৰ কেঞা-আঙুলিৰ মুৰত দাঙি ধৰি থাকি, উদ্দেশ্য সিদ্ধি হোৱাৰ পাচত আকৌ আগৰ ঠাইত বহুৱাই থলে।

(১) (ক) "বর্ষতীব্রে ব্রজঃ কোপাদ্ভয়মানেতি বিহ্বলঃ।
গোত্রলীলাতপত্রেণ ত্রাতো ভদ্রানুকূলতা॥"
—শ্রীমদ্ভাগৱত, তৃতীয় স্কন্ধ, দ্বিতীয় আধ্যা, ৩৩ শ্লোক।
(খ) হৰিবংশ, বিষ্ণুপর্ব্ব, ৭৪ পৰিচ্ছেদ।

অন্তবে-অন্তবে যি ভাব পুহিছিল, তাক কথাবে ব্যক্ত কবি শ্রীকৃষ্ণব সাক্ষাতে এই বুলি মন্তব্য প্রকাশ কবিলে, "হে কৃষ্ণ! তুমি ঈশ্ববেই নে বাক্ষসেই, যক্ষই নে গন্ধর্ব্বই,—তুমি সেই কি নোহোৱাঁ, তোমাক আমি ঈশ্বৰ অৱতাৰ স্বৰূপ মানি অন্তবে সৈতে প্রেম-ভক্তি জনাইছোঁ। তুমি আমাব পবম উপকাবী ত্রাণকর্ত্তা। তোমাব অপাব মহিমাত আমি মুগ্ধ! তোমাব অলৌকিক লীলা-খেলা চাই আমি তন্ময়!"

এই আখ্যা শুনি কৃষ্ণ তবধ লাগিল। ভালেমান পব তেওঁ নিটাল মাবি বৈ, এই বুলি ওপবত উমুকি উৱা আখ্যাব সমিচাব দিলে, "আপোনাসকলে মোক ভূত বুলি ভাবক, পিশাঁচ বুলি লওক, বাক্ষস বুলি ধবক, যক্ষ বুলি ঠাৱবাওক, গন্ধর্ব্ব বুলি মাতক, যি ইচ্ছা তাকে কবক; কিন্তু মোব গাত ঈশ্বৰত্বব আখ্যা নিদিব, মোক সততে আপোনা-সকলব লগবে এটা সাধাবণ মানুহ-সন্তান বুলি জানিব। মোক যদি সঁচাকৈয়ে আপোনাসকলে ভাল পায়, মবম কবে, সবল ভাৱে যদি মোব কিবা গুণ লয়, তেন্তে মোক আপোনাসকলব লগবে এজন বুলি ভাবিব; নহলে মই বব বেজাব পাম।*

---

* (ক) শ্রীকৃষ্ণ আৰু গোপ-গোপিনীব মাজত হোৱা এই কথা-বার্ত্তাখিনি হু-বহুকৈ বিষ্ণুপুৰাণবপবা ভাঙ্গি তোলা হৈছে। হবিবংশব মতেও শ্রীকৃষ্ণই গোপ-গোপিনীবর্গক অনেক প্রসঙ্গত অনুবোধ কবিছিল, তেওঁক সিবিলাকব ভিতবব এজনত বাজে কাচিতো আন বুলি নাভাবিবলৈ।

(খ) মহাভাবতব উদ্যোগপর্ব্বব এঠাইত শ্রীকৃষ্ণই এই বুলি কৈছে, "মই কোনো অদ্ভুত বা অলৌকিক কার্য্যব কর্ত্তা নহওঁ, কিন্তু মানুহে কবিব পবা সকলো কাম মই কবিব পাৰোঁ।"

শ্ৰীকৃষ্ণৰ সমিচাৰ শুনি গোপ-গোপিনীসকল বিমোৰ হৈ পৰিল। কৃষ্ণক বেজাৰ দিয়াহে নালাগে, তেওঁ কিবাস্বৰূপে অসন্তোষ পোৱা এফেৰিমান কাম আনে কৰাও সিবিলাকৰ প্ৰাণে নসহে। ওপৰত উনুকিউৰা মনোভাব তৰ্কিব নোৱাৰাকৈ হে সিবিলাকে ব্যক্ত কৰি পেলালে। সেই বাবে শ্ৰীকৃষ্ণই বেজাৰ পাইছে বুলি জানি সিবিলাক মৰণাস্তিক হল, আৰু সকলোটিয়ে সমভাৱে সেই বাবে অনুতাপ কৰিবলৈ ধৰিলে।

তাৰ পাচত, শ্ৰীকৃষ্ণৰ বল-বীৰ্য্য আৰু বুদ্ধি-কৌশলৰ বিষয়ে অনাভুৰা অজলা গোপ-গোপিনীসকলে তেওঁৰ অমানুষিক কৰ্ম্ম-কাণ্ড আদি দেখি অতি বিস্ময় মানি, নন্দৰাজৰ সমীপলৈ গৈ তাৰ তত্ত্ব অনুসন্ধান কৰিলেগৈ। সিবিলাকে, কৃষ্ণৰ কেঁচুৱা কালৰেপৰা তেওঁ কৰা অদ্ভুত কাৰ্য্যাৱলী এটি-এটিকৈ স্মৰণ কৰাই, গোপৰাজক এই বুলি সম্বোধন কৰিলে, "হে ৰাজণ! আপোনাৰ পুত্ৰ শ্ৰীকৃষ্ণই দেৱতাৰ সাধ্যাতীত যিবোৰ অলৌকিক কাৰ্য্য কৰি আহিছে, তালৈ চাই

(গ) শ্ৰীমদ্ভাগৱত মতে ব্ৰজবাসীসকলক মধুৰ বাল্যলীলা দেখুৱাওঁতে ভগবান শ্ৰীকৃষ্ণই মুগ্ধ সিংহশিশুৰ দৰে কেতিয়াবা হাঁহে, কেতিয়াবা কান্দে! যেনে,—

কৌমাৰীং দৰ্শয়ংশ্চেষ্টাং প্ৰেক্ষণীয়াং ব্ৰজৌকসাম।
ৰুদন্নিব হসন্মুগ্ধ বালসিংহাবলোকনঃ॥"

—শ্ৰীমদ্ভাগৱত, তৃতীয় স্কন্ধ, দ্বিতীয় আধ্যা, ২৮ শ্লোক।

(ঘ) হৰিবংশ, বিষ্ণুপৰ্ব্ব, ৭৬ পৰিচ্ছেদ।—শ্ৰীকৃষ্ণত ঈশ্বৰত্ব ভাব গোপবৰ্গৰ মুখে ব্যক্ত হৈ পৰাত তেওঁ এটি মিচিকিয়া হাঁহি মাৰি এই বুলি সমিচাৰ দিলে,—"হে ভীমবিক্ৰমীসকল! আপোনাসকলে মোৰ প্ৰতি যি অলৌকিক ভাব ধাৰণা কৰিছে, সি যেন আপোনাসকলৰ মনত বহি নাযায়; মই আপোনাসকলৰ এজন স্বজাতীয় বান্ধৱ মাথোন।"

আমি তেওঁক স্বয়ং সৃষ্টিপালক বিষ্ণু যেন জ্ঞান কৰিছোঁ; কিন্তু আমাৰ নিচিনা অঘৰীৰ গাওঁত তেওঁ কিয় যে জনম ললে, তাৰ হে অৰ্থ পোৱা নাই (১)!" সেই কথাত নন্দৰাজে অকণো বিস্ময় নামানি, মাথোন গৰ্গাচাৰ্য্যে ৰাম-কৃষ্ণৰ নামকৰণৰ সময়ত সিবিলাকৰ সোৱঁৰণী-কাকতত যি ভাগ্য-গণনা লিপিবদ্ধ কৰি গৈছিল, তাক চমুকৈ এই বুলি ব্যাখ্যা কৰি গোপ-গোপিনীবৰ্গক বুজনি দিলে;—"হে গোপ-গোপিনীসকল! এই বিষয়ে মোৰ নিজ জ্ঞানেৰে বুজনি দিবলৈ মই নিতান্ত অক্ষম; গতিকে, মোৰ পুত্ৰ শ্ৰীকৃষ্ণৰ জন্ম-পত্ৰিকাত জ্যোতিষী পণ্ডিত গৰ্গাচাৰ্য্যই গণনা কৰি যি লিখি থৈ গৈছে, তাকে ভাঙ্গি কওঁ শুনা। শ্ৰীকৃষ্ণ যুগে যুগে দেহধাৰণেৰে পৃথিবীত অৱতীৰ্ণ হয়। ইতিপূৰ্ব্বে এওঁ শুক্ল, ৰক্ত আৰু পীত বৰ্ণ ধাৰণ কৰিছিল; এতিয়া তেও কৃষ্ণৰূপে অৱতীৰ্ণ হৈছে। এওঁ এবাৰ বসুদেৱৰ পুত্ৰৰূপে জন্মগ্ৰহণ কৰিছিল; সেই আপাহত এওঁৰ আন এটা নাম বাসুদেৱ। ৰূপ আৰু গুণানুসাৰে এওঁৰ অনেক নাম। এওঁ ইহলোকত গোপ আৰু গো-সমূহৰ আনন্দ বৰ্দ্ধন কৰি পৰলোকত তোমালোকৰ অশেষ কল্যাণ সাধন কৰিব। এওঁৰ অসামান্য শক্তিৰ দ্বাৰাই তোমালোকে অনেক বিপদৰপৰা পৰিত্ৰাণ পাবাহঁক। ময়ো এওঁক স্বয়ং নাৰায়ণ হেন জ্ঞান কৰোঁ (২)"।

—:০:—

(১) শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ২৬ আধ্যা, ১—৩ শ্লোক।

(২) শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ২৬ আধ্যা, ১২—১৩ শ্লোক।

তৃতীয় ছেদ।

—:০:—

গোবিন্দ (১)।

ইন্দ্রযজ্ঞ ভগ্নৰ পাচত, গোপ-উপনিবেশ বৃন্দাবনত অতিবৃষ্টিজনিত ঢলবিপ্লৱৰ যি প্রলয় উপস্থিত হৈছিল, তাৰপৰা 'গোৱৰ্দ্ধনধাৰণ' যুগুতিৰে শ্রীকৃষ্ণই গো-কুল সমন্বিতে গোপ-গোপিনীবৰ্গক উদ্ধাৰ কৰা অতি অদ্ভুত কার্য্যে সদৌ বৃন্দাবনবাসীক কৃষ্ণমাহাত্ম্যত বিমোহিত কৰে। সেই আপাহতে সিবিলাকে কৃষ্ণভাৱত তন্ময় হৈ, তেওঁক ইন্দ্রৰ দর্পহাৰী ইন্দ্রিয়ৰাজৰূপে বর্ণনা কৰি, সিবিলাকৰ অন্তৰাসনত পূর্ব্বৰ আৰাধ্য ইন্দ্র দেৱতাৰ ঠাইত ভগবান শ্রীকৃষ্ণক অভিষিক্ত কৰে। আৰু, সেই অন্তর্জ্জগতৰ আধ্যাত্মিক ভাব কার্য্যত অভিনীত কৰি দেখুৱাবৰ উদ্দেশ্যে নন্দৰাজ প্রমুখ্যে বৃন্দাবনৰ মনিষী নেতাবৰ্গে প্রকাশ্যে এদিন কৃষ্ণযজ্ঞ-উৎসৱ পাতে। সেই যজ্ঞোৎসৱ উপলক্ষে সিবিলাকে এটি অভিনৱ স্বর্গীয় দৃশ্যৰ অৱতাৰণা কৰি, তাত গোজননী সুৰভি আৰু দেৱতাজননী অদিতিৰে সৈতে দেৱৰাজ ইন্দ্রক সুৰলোকৰপৰা এই মর্ত্ত্যলৈ অৱতীর্ণ কৰাই সিসৱৰ মুখে নৱলোকত কৃষ্ণ-স্তুতিৰ অভিনয় বা ভাঙ্গা পাতে। সেই উৎসৱত ৰাম-কৃষ্ণই যোগ-দিয়া নাছিল; সিবিলাক গোপাল

(১) কৃষ্ অর্থত সত্তা, আৰু ণঃ অর্থত পৰমানন্দ; এই দুই অর্থৰ সংযোগত 'কৃষ্ণ' নামকৰণ হয়। সেই কৃষ্ণই বৃন্দাবনত গোচাৰণ কৰা হেতুকে, অথবা তেওঁ হৃদয়ৰূপ বৃন্দাবনত ইন্দ্রিয়ৰূপী গোগণৰ নিয়ন্তা বুলি, শ্রীকৃষ্ণৰ অন্যতম নাম 'গোবিন্দ' হয়। এইটি শ্রীকৃষ্ণৰ আধ্যাত্মিক নাম।

সেনানীৰে সৈতে লগলাগি গোৱৰ্দ্ধন-সংস্কাৰ কাৰ্য্যত লিপ্ত আছিল। তাৰ পাচত, সেই অভিনয়তে সুৰভি আৰু অদিতি দেবীদ্বয় প্ৰমুখ্যে দেৱতাবৰ্গ আৰু ঋষিসকলৰ সাক্ষাতে স্বয়ং দেৱৰাজ ইন্দ্ৰৰ দ্বাৰাই ভগবান শ্ৰীকৃষ্ণৰ অন্যতম বিশেষ নাম 'গোবিন্দ' অভিহিত কৰোৱা হয়। (১)

সেই দিনধৰি গোপবৰ্গে ইন্দ্ৰযজ্ঞৰ সলনি বছৰি গোৱৰ্দ্ধন-পূজা (২) পতাৰ নিয়ম প্ৰচলন কৰে। সেই পূজাৰ প্ৰৱৰ্ত্তক শ্ৰীকৃষ্ণৰ দিহা মতে, প্ৰচুৰ অন্ন-ব্যঞ্জনাদি আৰু দৈ, ঘিঁউ, মাখন, নৱনী, মাহ-প্ৰসাদ আদি নৈবেদ্যৰে সৈতে গোৱৰ্দ্ধনগিৰিত পূজা দিয়া হয়; আৰু সেই গিৰিবাসী বান্দৰ প্ৰমুখ্যে বিবিধ পহু-পখী, পোক-পকৰা আদি অসংখ্যাত প্ৰকৃতি সন্তানে সেই নৈবেদ্যাদি উপভোগ কৰে। স্বৰূপাৰ্থত, সেই গোৱৰ্দ্ধন-পূজাক প্ৰকৃতপক্ষত প্ৰকৃতি-পূজা বোলা যায়। ইয়াৰ দ্বাৰাই ভগবান শ্ৰীকৃষ্ণই ভগৱদ্ভক্ত গোপবৰ্গক সৃষ্টি-মাহাত্ম্য পূজা কৰিবলৈ এটি অপূৰ্ব্ব পন্থা প্ৰদান কৰে।

———o———

(১) শ্ৰীমদ্ভাগৱত মহাপুৰাণ মতে, ভগবান শ্ৰীকৃষ্ণই অদ্ভুত শক্তিৰে ইন্দ্ৰৰ ক্ৰোধ আৰু অভিমান ব্যৰ্থ কৰাত শঙ্কাকুল হৈ, দেৱতাজননী অদিতিৰ অনুমোদন অনুসৰি গো-জননী সুৰভি সমন্বিতে বৃন্দাবনলৈ আহি ইন্দ্ৰই ভগবান শ্ৰীকৃষ্ণত ক্ষমা ভিক্ষা কৰি ভকতবৎসল গোপাল শ্ৰীহৰিক 'গোবিন্দ' নামে অভিহিত কৰেহি। যেনে,—

"ইন্দ্ৰঃ সুৰৰ্ষিভিঃ সাকং চোদিতো দেবমাতৃভিঃ।
অভ্যষিঞ্চত দাশাৰ্হং গোবিন্দ ইতি চাভ্যধাৎ॥"

—শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ২৭ অধ্যা, ২১ শ্লোক।

(২) গো অৰ্থত ইন্দ্ৰিয়গণ; যি মহাশক্তিয়ে সেই ইন্দ্ৰিয়গণক বৰ্দ্ধন কৰে, সেই শক্তিৰ গৰাকীয়েই গোৱৰ্দ্ধন। বৃন্দাবনৰ সেই মহাগিৰিক সেই মহাশক্তিবিশিষ্ট বুলি ধৰি গোৱৰ্দ্ধন বোলা যায়। এতেকে, গোৱৰ্দ্ধন মানে জগতত গোচাৰণ স্থল, বা গোগণৰ পুষ্টিকাৰক ঘাঁহনী গিৰি।

৯। আধ্যা।

—:০:—

চেমনীয়া কৃষ্ণ।

—০—

প্রথম ছেদ।

—০—

বাসলীলা (১)।

শ্রীকৃষ্ণই লগৰীয়া গৰখীয়াবৃন্দৰে সৈতে যি দৰে গীত-বাগ নাচ-বাগ আদি নানা তৰহৰ বং-ধেমালিত মজি সততে আনন্দত উকলীকৃত হৈ উমলি ফুৰিছিল, সমনীয়া গোপিনী-ছোৱালীবিলাকৰে সৈতেও সেই দৰে উমলিবৰ দিহা লগাই ফৈছিল। দিনত গৰু চৰাওঁতে গৰখীয়া লৰাৰ লগত, আৰু শৰত কালৰ জোনাক ৰাতি যমুনাপাৰত বৃন্দাবনৰ

---

(১) (ক) "ৰাস" মানে নাচ, বিশেষকৈ মহিলামণ্ডলীৰ। এতেকে, গোপিনীসকলে মণ্ডলাকাৰ হৈ ঘুৰি-ঘুৰি বা বেৰি-বেৰি বা মৰল-পাতি ধৰা নাচোন।—তাৰানাথ-টীকা।

(খ) হৰিবংশত "ৰাস" শব্দৰ নামেই নাই; তাত তাৰ ঠাইত "হল্লীষ" বোলা হৈছে। কিন্তু, ৰাস আৰু হল্লীষ দুয়ো শব্দে নাচকে হে বুজায়।—হৰিবংশ, বিষ্ণুপর্ব্ব, ৭৭ পৰিচ্ছেদ (হল্লীষ ক্রীড়াগম্)।

(গ) বিষ্ণুপুৰাণত ৰাসলীলা অতি পৱিত্রভাৱে বর্ণিত হৈছে। তাত "হৰিবংশৰ" বিলাসিতা, ভাগৱতৰ আদিৰস, আৰু ব্রহ্মবৈৱর্ত্তপুৰাণৰ আদ্য আসক্তিপুৰিত কৃষ্ণ-কেলিৰ সঞ্চাৰ নাই।—বিষ্ণুপুৰাণ, ৫ পঞ্চম খণ্ড, ১৩ আধ্যা। তথাপি, ব্রহ্মবৈৱর্ত্তৰে সৈতে অমিল যদিও, বিষ্ণুপুৰাণৰ 'ৰাস' আৰু হৰিবংশৰ 'হল্লীষ' বর্ণন প্রায় একেই; যেনে,—

"তা বার্য্যমানাঃ পতিভিঃ পিতৃভিৰ্ভ্রাতৃভিস্তথা।
কৃষ্ণং গোপাঙ্গনা ৰাত্রৌ মৃগয়ন্তে ৰতিপ্রিয়াঃ।"—বিষ্ণুপুৰাণ।

বিকসিত মল্লিকাবে সুশোভিত নিকুঞ্জব মাজত গোপিনী-ছোৱালীবে সৈতে উমলিবলৈ শ্রীকৃষ্ণই নিয়ম লগাই লৈছিল। (১)

"তা বার্য্যমাণাঃ পিতৃভিঃ ভ্রাতৃভির্মাতৃভিস্তথা।
কৃষ্ণং গোপাঙ্গনা রাত্রৌ রমায়ন্ত রতিপ্রিয়াঃ॥"—হৰিবংশ।

(ঘ) শ্রীমদ্ভাগৱত মতে 'ৰাস' অর্থত মুনিহ-তিৰোতাই হাত-ধৰাধৰিকৈ নৰল পাতি ধৰা নাচোন।—শ্রীধৰ স্বামীকৃত শ্রীমদ্ভাগৱতৰ ২৯—৩৩ আধ্যাৰ টীকা।

(ঙ) বৃন্দাবনৰ ৰাসলীলাৰ সময়ত কৃষ্ণ চেমনীয়া, ১২ বাৰবছৰীয়াটি মাথোন। অগা-পিচা ঘটনাৱলীৰ বিজনিবপৰা জনা যায় যে, "ইন্দ্রযজ্ঞ ভঙ্গ" আৰু "গো-যজ্ঞ প্রবর্ত্তনৰ" এবছৰমানৰ পাচত ৰাসলীলা প্রবর্ত্তিত হয়। ইন্দ্রযজ্ঞভঙ্গৰ সময়ত শ্রীকৃষ্ণৰ বয়স ১১ বছৰ বুলি ইতিপূর্ব্বেতে যথাঠাইত প্রতিপন্ন কৰা হৈছে।

(চ) জয়দেৱকৃত "গীতগোবিন্দ" আৰু ব্রহ্মবৈবর্ত্ত প্রমুখ্যে খনচেৰেক, পুৰাণে এই ৰাসলীলাৰ সংসর্গত শ্রীকৃষ্ণক কামদেৱৰ অৱতাৰ স্বৰূপে অৱতাৰণা কৰিছে। ভাগৱত মদনৰ দর্প চূর্ণ কৰিবৰ অর্থে শ্রীকৃষ্ণই ৰাসলীলাৰ অৱতাৰণা কৰিছিল বুলিছে। সিবিলাকৰ উদ্দেশ্য অতি পৱিত্র হলেও, আজিকালি তাৰ ওপৰত "নানা ঋষিৰ নানা মত"। সি যি হওক, ভাগৱতে শ্রীকৃষ্ণক এই সংসর্গত জিতেন্দ্রিয় বুলি স্বীকাৰ কৰিছে।

(ছ) গোপিনীবর্গৰ কৃষ্ণানুৰাগ অতি নির্ম্মল আৰু নিস্পৃহ; সিবিলাকে শ্রীকৃষ্ণৰ অনুৰাগব্যঞ্জিত হাঁহি, বিনোদন আৰু অমায়িক লীলা অৱলোকনত নিজক এনে ধন্যা আৰু সম্মানিতা যেন অনুভৱ কৰিছিল যে, তেওঁৰ প্রতি সুকৰুণ চকুৰে চাই যাওঁতেই তদ্গতচিত্ত হৈ নিজৰ গৃহস্থালী ধর্ম্ম-কর্ম্মলৈ পাহৰি যায়! যেনে,—

"যস্তানুৰাগপ্লুতহাসৰাসলীলাৱলোক প্রতিলব্ধমানাঃ।
ব্রজস্ত্রিয়ো দৃগ্ভিৰনুপ্রবৃত্তধিয়োঽহৱতদ্ভঃ কিল কৃত্যশেষাঃ॥"
—শ্রীমদ্ভাগৱত, তৃতীয় স্কন্ধ, প্রথম আধ্যা, ১৪ শ্লোক।

(১) "ভগৱানপি তা ৰাত্রীঃ শৰদোৎফুল্লমল্লিকাঃ।
ৱীক্ষ্য ৰন্তুং মনশ্চক্রে যোগমায়ামুপাশ্রিতঃ॥"
—শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ২৯শ আধ্যা, ১ম শ্লোক।

ছোৱালীহঁতৰ লগত ওমলোঁতে-শ্ৰীকৃষ্ণই সততে বসোদ্দীপক "ৰাস"-ধেমালি পাতিছিল। হাতে-হাতে ধৰাধৰিকৈ মৰল পাতি পেঁপা, বাঁহী, বেণু, মুৰলীৰ সুৰে-সুৰে সুৰ-মিলাই গীত গাই ঘুৰি-ঘুৰি নচাকে "ৰাস" বোলে। জোনাক ৰাতি নিতৌ বৃন্দাবনত ৰাস-ধেমালি হয়। সন্ধিয়াৰ পাচত নিজম পৰিলেই ৰাম-কৃষ্ণ যমুনাৰ পাৰলৈ ওলাই যায়। তাৰপৰা পোনেই ৰামশিঙা বাজি উঠে; তাৰ পাচত কৃষ্ণ-বেণু বাজিবলৈ ধৰে। ৰাম-শিঙাই জাননী দিয়ে, কৃষ্ণ-বেণুৱে আহ্বান কৰে। সেই জাননীৰ বিং আৰু আহ্বানৰ বুলি কাণত পৰা মাত্ৰকে গাত উলাহ লাগি গোপিনী-ছোৱালীবিলাক ঘৰঘপৰা উধাতুধাই ওলাই আহি কোনোৱে বা বেণুৰ সুৰত সুৰ মিলাই গীত গায়, কোনোৱে বা তাৰ চেৱে-চেৱে নাচোন ধৰে, কোনোৱে বা উৰুলীকৃত হৈ "কৃষ্ণ" "কৃষ্ণ" বুলি বেণুৰ সুৰে-সুৰে কৃষ্ণক ধিয়াই ঢাপলি ধৰে। সেই অনুক্ৰমে যেতিয়া সকলোটি গৈ সমবেত হৈ উঠে, তেতিয়া যমুনাৰ পাৰে-পাৰে নিকুঞ্জৰ মাজে-মাজে ৰাম-কৃষ্ণই গোপিনী-ছোৱালীবিলাকৰে সৈতে ৰাতি-দুপৰলৈকে মনোময় ৰাসলীলা পাতে। ৰাসলীলাত যোগ দিবলৈ গোটখোৱা গোপিনী-ছোৱালী প্ৰত্যেকেই কৃষ্ণৰ হাতত ধৰি ৰাসৰ মৰল পাতিবলৈ হেঁপাহ কৰে। দুজনীক দুফালে দুখন হাত মেলি ধৰিবলৈ

অৰ্থ,—শৰত কালৰ প্ৰফুল্ল মল্লিকাৰ শোভাৰে সুশোভিত জোনাক ৰাতি উলাহিত হৈ ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই যোগমায়া সমন্বিতে বৃন্দাবন বিহাৰ কৰিবলৈ বাসনা কৰিলে। যথাঠাইত ওপৰত উদুকিয়াই আহা যোগমায়া এওঁৱেই। এওঁৱেই যশোদাৰ গৰ্ভজাত কন্যা, দেৱকীৰ অষ্টম গৰ্ভজাত পুত্ৰৰ লগত সলনি হৈছিল। এওঁ গোপনে বৃন্দাবনত প্ৰতিপালিত হোৱা বিষয়ক সম্ভেদো যথাস্থানত দি আহা হৈছে।

দিলে আনবিলাকে মন আমোলাই পেলায় (১)। গতিকে, সততে শ্রীকৃষ্ণই মৰলৰ মাজত সোমাই বেণুত গীত আৰু গট্ বজায়, ছোৱালীহঁতে আনন্দত উধাও হৈ তাকে দোহাৰি-দোহাৰি গায়, আৰু গটৰ চেৰে-চেৰে নাচোন ধৰে।

এই নিয়মে প্রতি শুক্লপক্ষত ৰাসলীলা হবলৈ ধৰিলে। সেই ৰাস প্রতি নিশা দুই প্রহৰকৈ শুক্লাপঞ্চমীৰপৰা আৰম্ভ হয়, আৰু পূর্ণিমাত তাৰ সামৰণ পৰে। সেই লীলা-খেলাত গোপিনী-ছোৱালীবিলাকৰ ইমান ৰাপ্ বহিছিল যে, পাচলৈ শুক্লপক্ষ সোমালেই সিবিলাকৰ গাত উলাহ লগা হয়; আৰু পঞ্চমীৰপৰা নিজম পৰত ৰামশিঙ্গা আৰু কৃষ্ণ-বেণু বজা শুনিলেই ছোৱালীবিলাকে উত্ৰাৱল হৈ লৰি গৈ ৰাম-কৃষ্ণৰ লগ ধৰেগৈ। আৰু, সেই ৰাপ্ ক্রমাৎ এনেভাৱে বিয়াপিবলৈ ধৰিলে যে, পাচলৈ গৃহিণী-গোপিনীবিলাকেও আপোন-পাহৰা হৈ ৰাসলীলাত যোগ দিয়াগৈ হল। আন্ কি, কৃষ্ণবেণুৰ সুৰ আহি কাণত পৰা মাত্রকে গোপিনীসকলে হাতৰ বন-বাৰী পেলাই উত্ৰাৱল হৈ ৰাস-লীলাকৈ ঢাপলি ধৰে। এনে কি, কোনো কোনো আই-গোপিনীয়ে বুকুৰ কেঁচুৱা আৰু পাটীৰ পতি পাটীত এৰি উত্ৰাৱল হৈ ৰাসৰ মৰলত সোমায়গৈ। (২)

ৰাসত বলৰামে প্রায়ে যোগ নিদিয়ে, তেওঁ সততে ৰাসৰ মৰলৰ বাহিৰত থাকে। তাৰ অর্থ আৰু উদ্দেশ্য এই যে, ৰাম আৰু কৃষ্ণ দুয়ো ককাই-ভাই ৰাসলীলাত মগ্ন হলে, সিবিলাকৰ গা-ৰখীয়া হবলৈ

---

(১) বিষ্ণুপুৰাণ, পঞ্চমখণ্ড, ১৩ আধ্যা, ১৪—১৯ শ্লোক।

(২) শ্রীমদ্ভাগৱতে, দশম স্কন্ধ, ২৯ আধ্যা। এই প্রসঙ্গত শ্রীকৃষ্ণই গোপিনী-বর্গক পতিপৰায়ণতা বিষয়ক নীতিগর্ভ উপদেশ প্রদান কৰিছে।

আন কেওঁ নাইকিয়া হয়। লগৰ লগৰীয়া লৰা বুলিবলৈ কেৱল সিবিলাক দুজন হে, বাকী আটাইবিলাক ছোৱালী আৰু গৃহিণী-গোপিনী। তাতে বাতিৰ কাল। বনৰ মাজত লীলা-খেলাত মগ্ন থাকোঁতে কেতিয়াবা কোনো বনৰীয়া জন্তুৱে আহি অমঙ্গল ঘটাবহি পাৰে। সেই কাৰণে, বাসৰ সময়ত সিবিলাক দুজনৰ এজনে বাকীবিলাকৰ গা-ৰখীয়া হৈ পহৰা দি থাকে। পিচে, প্ৰকৃতপক্ষে বামৰ গাত হে সেই ভাৰ সততে ন্যস্ত থাকে; কিয়নো গীত, বাদন, নাচোনৰ ওজা শ্ৰীকৃষ্ণ বাস-মণ্ডলৰ মাজত নহলে নহয়।

দ্বিতীয় ছেদ।

—◎*◎—

অৰিষ্টাসুৰ বধ।*

এদিন সঁচাসঁচিকৈয়ে ৰাস-লীলাৰ বিঘ্ন উৎপাদক এটা মহা আপদ মিলিছিল। সেই ৰাতি ৰাস-ক্রীড়াৰ সময়ত কৰবাৰপৰা অকস্মাৎ এটা দৈত্য যেন গলধন্ ধৰা বনৰীয়া মেঠোন বৃন্দাবনত সোমাই হাবি-বন ভাঙ্গি ৰাস-মণ্ডলৰ ফালে চঁক্ ধৰি খেদি আহিল। অসুৰ যেন সেই ভীষণ জন্তুটোৰ ভঁজ-ভঙ্গী দেখি ৰাস-ধেমালি ভাগিবৰ উপক্রম হল, আটাই-বিলাক ভয়ত ত্রাহি-ত্রাহি হৈ পলাবলৈ উদ্যত হল, গোপিনীসকলে "কৃষ্ণ" "কৃষ্ণ" বুলি আৰ্ত্তৰাৰ কাঢ়িবলৈ ধৰিলে। এনেতে, শ্রীকৃষ্ণই কেইখোজমান আগ বাঢ়ি গৈ সেই মত্তলীয়া মেঠোনটোক ফেৰ পাতি ধৰিলেগৈ। মেঠোনে নাক-ফোঁপনি মাৰি শিং জোকাৰি একেচোটাই আহি কৃষ্ণৰ গা চাপিলেহি। সেই মেঠোনটো এণ্ডাৰ যেন কলা, কলাডাৱৰ সদৃশ, ভয়ঙ্কৰ, তাৰ শিংযোৰ কঁতুকৰা কাঁইটযেন জোঙা, চকুযোৰ জুইযেন ৰঙা, খুৰাবোৰ খুৰযেন চোকা। সি তাৰ ধেলা জিভাচটাৰে সৈতে সঘনে নাকৰ বিন্ধা চেলেকি চেলেকি নেগুৰডাল লৰফৰাই নাক-ফোঁপনি মাৰি খেদি আহি কৃষ্ণৰে সৈতে থুম্ মাৰিবলৈ ফেৰ পাতি ধৰিলেহি। পিচে, লাচত পাকৈত মহা বাহুবালী অদ্ভুত লৰাই লাচতে মেঠোনৰ গলধনৰ ওপৰলৈ

(ক) বিষ্ণুপুৰাণ, পঞ্চম খণ্ড, ১৮ আধ্যা।

(খ) শ্রীমদ্ভাগৱত দশম স্কন্ধ, ৩৬ আধ্যা।

(১) হৰিবংশ, বিষ্ণুপৰ্ব্ব, ৭৭ আধ্যা।

উঠি বহি দুই পারেবে তার কাণসটাত খোপনি পিটি লৈ, দুহাতে দুই শিঙত ধরি জোকারি জোকারি, এপাকত তার ডিঙি পাক গোৱাই তাক মাটিত পেলাই হেচি ধরিলে, আৰু তার বাওঁ শিঙর ছোলা উভালি লৈ তারেসৈতে তার ঠোঁতবাত কোবাই, শ্রীকৃষ্ণই সেই অসুর যেন মেঠোনটো তাতে হেলাবঙ্গে বধ করিলে। ইয়াকে "অরিষ্টাসুর বধ" বোলে।

—:০:—

তৃতীয় ছেদ।

—oo—

রাস-পূর্ণিমা।*

শরৎ ঋতুর ভরপক (১)।—কাত্তি মাহর ফট্‌ফটীয়া পূর্ণিমা রাতি। মনোময় বৃন্দাবনর গুটিলগা গছ, পাতধরা লতা, ফুলমেলা কুঞ্জবন, শ্যাম বরণীয়া তমাল, সেউজীয়া বকুল, সুগন্ধি শেৱালী, ফুলাম কদম, ঘনশ্যাম ছুরবি ইত্যাদির ওপরত পরা পূর্ণিমা-জোনর নির্ম্মল পোহরে এটা অনির্ব্বচনীয় স্নিগ্ধ শোভা ফট্‌ফটীয়াকৈ তুলিছে; চিরনির্ম্মল যমুনাই বুকুত পূর্ণচন্দ্রক হুঁহুঁৱাই নচুৱাই শান্তিময় সুৱেৱে কুল্‌-কুল্‌কৈ বৈ গৈছে; প্রাণজুৰোৱা সুধীর সুশীতল মলয়াই সুগন্ধি পদ্মফুলর

---

* (ক) বিষ্ণুপরাণ, ৫ পঞ্চম খণ্ড, ১৩—১৭ আধ্যা।

(খ) হরিবংশ, বিষ্ণুপর্ব্ব, ৭৬—৭৭ আধ্যা।

(গ) শ্রীমদ্ভাগৱত দশম স্কন্ধ, ২৯—৩৩ আধ্যা।

টীকাকার পণ্ডিতসকলে ভাগৱতর রাসলীলা বর্ণনা বাহুল্য বুলিছে যদিও, তার সেই কেইআধ্যার কবিত্বর মোহ এরিবলৈ সত নাপায়। গতিকে; ভাগৱতর "রাস-পঞ্চাধ্যায়"র আভাস এই পুথির রাসলীলা বর্ণনাত পরাই যন কবি দিয়া হৈছে; অৱশ্যে, তার প্রকীপ্ত ভাগ বাহি আঁতর কবি খৈ, প্রকৃত কৃষ্ণ-বুৱগ্রীত ঠাই পাৱলগীয়া খিনিহে এই পুথির বুকুত নিক্ষিপ্ত করা হৈছে।

(১) "শরচ্ছশিকরৈর্ম্মৃষ্টং মানয়ন্ রজনীমুখং।
গায়ন্ কলপদং রেমে স্ত্রীনাং মণ্ডলমণ্ডনঃ॥"

—শ্রীমদ্ভাগৱত, ৩য় স্কন্ধ, ২য় আধ্যা, ৩৩শ শ্লোক।

অর্থাৎ, শরতকালর পূর্ণিমা জোনর জ্যোতিত শেহনিশা অতি ভুর আরু শান্ত যেন অনুভৱ করি, শ্রীকৃষ্ণই সততে রস-লগা গীত গাই আরু গা-ভোলা বাঁহী বজাই গোপিনীবর্গর মরলর মাজত সোমাই লৈ রাসলীলা পাতিছিল।

সৌৰভ ৰিব্‌ৰিব্‌কৈ বৈ আনি গোটেই বৃন্দাবন গোন্ধত আমোলমোল কৰিছে; এনে স্নিগ্ধ শোভামণ্ডলৰ মাজত প্ৰকৃতিৰ সমপূৰণ সমলেৰে সুসজ্জিত ৰাসমঞ্চ কেন্দ্ৰৰূপে শোভিছে। এনে ৰম্যস্থলত, এনে সুসময়ত, এনে স্নিগ্ধ সৌন্দৰ্য্যৰ সম্মিলনত নীলাম্বৰ আৰু পীতাম্বৰ ৰাম আৰু কৃষ্ণ বিতোপন সাজেৰে সাজি আহি ৰাস-মণ্ডপৰ নিকুঞ্জ-দুৱাৰত উপস্থিত হলহি; উল্লিখিত শোভা-সৌন্দৰ্য্যৰ সম্মিলিত জেউতিয়ে ততালিকে মণ্ডপৰ দুৱাৰত আবিৰ্ভাব হোৱা সেই ৰাম কৃষ্ণত কেন্দ্ৰৰূপে থিত্ দিলে,—সোণত সুৱগা যেন হৈ সেই শোভাই-সৌন্দৰ্য্যে মিলি পৰিল, বৃন্দাবনত অমৰাৱতীৰ শোভা প্ৰতিভাত হল!

যথাসময়ত ৰাম-শিঙ্গাৰ ঘোষণা উৰিল; লগে লগে অনুগামী কৃষ্ণ-বেণুৰ আহ্বান চৌদিশে বিয়াপি পৰিল। শ্ৰীকৃষ্ণই এটিৰ পাচত আনটিকৈ চেও সলাই সুৰ সলাই নাৰীৰ মনমোহা বছা বছা গট্-গীত ফুটাই মোহন বেণু বজাবলৈ ধৰিলে, আৰু ইজুমৰ পাচত সিজুমকৈ পোন্-প্ৰথমে গোপিনী-কন্যাবিলাক নাচি-গাই জুমে জুমে চাপি সাজু হলহি। তাৰ পাচত, এটিৰ পাচত আনটিকৈ গোপিনী-গৃহিণীসকল উত্ৰাৱল খোজেৰে আহি ৰাসমঞ্চ ভৰি পৰিলহি (১)। যথাক্ষণত, সম্মিলন

---

(১) ৰাসোৎসৱৰ আৰম্ভণতে গোপগৃহিণীসকলক নিজ নিজ ঘৰলৈ উলটি যাবলৈ শ্ৰীকৃষ্ণই বাৰংবাৰ অনুৰোধ কৰে, আৰু সেই ছেগতে আজন্ম ধৰ্ম্মনীতিজ্ঞ নাবালক শ্ৰীকৃষ্ণই সিবিলাকক গোটাদিয়েক গৃহধৰ্ম্মৰ সাৰুৱা উপদেশ দান কৰে। যেনে,—

(ক) "ৰজন্যেষা ঘোৰৰূপা ঘোৰ-সত্ত্ব-নিষেবিতা।
প্ৰতিযাত ব্ৰজং নেহ স্থেয়ং স্ত্ৰীভিঃ সুমধ্যমাঃ॥"

—শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ২৯ আধ্যা, (ৰাসপঞ্চাধ্যায়, ১ম আধ্যা) ১৮শ শ্লোক।

অৰ্থ:—এতিয়া ৰাতিৰ কাল, ভয়ঙ্কৰ সময়; হিংস্ৰ জন্তুবোৰে ইফালে-সিফালে ঘূৰিব লাগিছে। হে সুন্দৰীগণ! এনে সময়ত নাৰীজাতি ইয়াত থকা বাঞ্ছনীয় নহয়। এতেকে, তোমালোক ঘৰলৈ উলটি যোৱাঁগৈ।

সম্পূর্ণাজ হলত, পুনৰপি ৰাম-শিঙাৰ অনুজ্ঞা বাজি উঠিল ;—বেণুধৰক কেন্দ্ৰ কৰি মৰল পাতি লৈ গোপিনীসকলে মনমোহা নাচোন ধৰিলে, আৰু হৃদয়গ্ৰাহী গীত গাই সেই পোন্-প্ৰথম ৰাসোৎসৱ উপলক্ষীয় লীলা-খেলা মহা আড়ম্বৰেৰে আৰম্ভ কৰি দিলে।

শ্ৰীকৃষ্ণই বেণু থৈ মুকলীত ধৰে, মুৰলী এৰি পেঁপাত ধৰে ; পেঁপা পেলাই বাঁহী লয়, বাঁহী সলাই লাউ-বাঁহী বজায়। এই অনুক্ৰমে ৰমণীৰ মনমোহা ভিন্-ভিন্ বাজনা বজাবলৈ ধৰিলে, আৰু তাৰ চেৱে-

---

(খ) "তদ্‌যাত মা চিৰং ঘোৰং শুশ্ৰূষধ্বং পতীন্ সতীঃ।
ক্ৰন্দন্তি বৎসা বালাশ্চ তান্ পায়য়ত দুহ্যত ॥"

—শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ২৯ আধ্যা, (ৰাসপঞ্চাধ্যায়, ১ম, আধ্যা) ২১শ শ্লোক।

অৰ্থ :—এতেকে, হে সাধ্বীসকল! তোমালোকে অনতিপলমে ঘৰলৈ উলটি যোৱাগৈ ; আপোন-আপোন পতিৰ সেৱা কৰাগৈ। তোমালোকৰ লৰা-ছোৱালী আৰু দমৰা-দামুৰীবোৰে কান্দিছে চাগৈ ; ঘৰলৈ গৈ, গাই থিৰাই শিশু-সন্তানক গাখীৰ খুৱাগৈ।

(গ) "ভর্ত্তুঃ শুশ্ৰূষণং স্ত্ৰীণাং পৰোধৰ্ম্ম হ্যমায়য়া।
তদ্‌বন্ধূনাঞ্চ কল্যাণঃ প্ৰজানাংচানুপোষণং ॥
দুঃশীলো দুৰ্ভগো বৃদ্ধো জড়ো ৰোগ্যধনোঽপি বা।
পতিঃ স্ত্ৰীভিৰ্ন হাতব্যো লোকেপ্সুভিৰপাতকী ॥"

—শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ২৯ আধ্যা, ২৩ শ্লোক।

অৰ্থ :—হে কল্যাণীগণ! আপোনাৰ পতি আৰু পতিবান্ধৱসকলৰ সেৱা আৰু সন্তান-সন্ততিৰ আপাডালেই নাৰীজাতিৰ পৰম ধৰ্ম্ম। যি সকল মহিলাই ইহ-পৰকালৰ সুখ-সম্ভোগ বাঞ্ছা কৰে, সিসকলৰ আপোনাৰ পতি বুঢ়া, ৰোগী, অসমৰ্থ, দুৰ্ভগীয়া দৰিদ্ৰ আৰু দুশ্চৰিত্ৰ হলেও, যদি পাতকী নহয়, তেন্তে কাচিতো পৰিত্যাজ্য, নহয়।

চেৰে মৰল-পতা গোপিনীবৰ্গে ঘুৰি ঘুৰি নাচিবলৈ লাগিলে। নাচোঁতে নাচোঁতে গোপিনীবৰ্গে ৰাগত বিভোল হৈ, কোনোৱে বা পিঠিত বুকু টিপি বেণুধৰক সাবটি ধৰে, কৃষ্ণই হিয়াবুকুৰ ওপৰেদি হাত নি বেণু বুলায়; কোনোৱে বা মুকলীধৰৰ মূৰত আপোনাৰ কণ্ঠৰ মালাধাৰি পিন্ধাই দি তন্ময় হৈ চাই ৰয়; কোনোৱে বা পেঁপাধাৰী কৃষ্ণৰ কপালৰ কৈ অহা ঘাম-পানী সোঁতাকে মছি দি তৃপ্তি লভে; কোনোৱে বা বংশী-বদনৰ মদনাননত চুমাকে এটি দি স্বৰ্গ ধুকি পায়! এইভাৱে গোপিনী-সকলে ৰাসেশ্বৰক নিজ নিজ অনুৰাগ বুজায়। তাৰ সমিধানত ৰসাধাৰ প্ৰেমাৱতাৰ কৃষ্ণপুৰুষে সেই প্ৰকৃতিপ্ৰেমত পমি গৈ বাওঁহাতেৰে বেণু বুলাই সোঁ-হাতৰ আলিঙ্গনেৰে সিবিলাকক প্ৰেম-প্ৰতিদান দিয়ে। তাৰ পাচত, অতৃপ্ত বাসনাৰ এনে নাচোন-লীলা এৰি, সঙ্গীত প্ৰতিভাৰ আধাৰ গীতিকণ্ঠ কৃষ্ণই নাৰীহৃদয়স্পৰ্শী বছা বছা মধুৰ গীত গাই লগাই দিয়ে, গোপিনীসকলে বৃন্দাবন প্ৰতিধ্বনিত কৰি জাঁট্-জাঁট্কৈ গাবলৈ ধৰে;—গাই গাই গীতৰ গূঢ়াৰ্থত মজি গোপিনীসকল তন্ময় হৈ সেই বিচক্ষণীয়া গায়ক গীতিকণ্ঠৰ পাৱত ঢলি ঢলি পৰে। গাই গাই গাই কেতিয়াবা হাত-ধৰা-ধৰিকৈ, কেতিয়াবা ডিঙি-ধৰা-ধৰিকৈ, কেতিয়াবা বা প্ৰকৃতি-পুৰুষৰ যুগল মূৰ্ত্তিৰূপে প্ৰেমোন্মত্ত গোপী-কৃষ্ণ আপোন-পাহৰা হৈ নাচি উঠে,—চেৰে চেৰে ঝুনুক-ঝুনুক নেপুৰ বাজি গায়ক-গায়িকাৰ গা-মন উলাহত উৎফুল্লীকৃত কৰে! যি গোপিনীয়ে প্ৰেমিক কৃষ্ণৰ এটি আলিঙ্গন পায়, তেওঁ ভাবে তেওঁতপৰ আক প্ৰেমিকা নাই। যি গোপিনীয়ে নায়ক কৃষ্ণৰ কৰস্পৰ্শ লাভ কৰি এখোজ আগুৱাবলৈ পায়, তেওঁ ভাবে তেওঁতপৰ আক নায়িকা নাই! যি গোপিকাই বঙ্কিম কৃষ্ণৰ পিঠিত বুকু টিপি যুগলমূৰ্ত্তি ধাৰণ কৰিবলৈ পায়, তেওঁ ভাবে তেওঁ স্বয়ং বৈকুণ্ঠৰ মহালক্ষ্মী যোগমায়া!

যি গোপিকাই পীতাম্বৰ কৃষ্ণৰ বাঁৰে নীলাম্বৰী হৈ এহাতে ওৰণী ভিৰাই থিয় দিবলৈ পায়, তেওঁ ভাবে তেৱেঁই হে বৃন্দাবনৰ শ্রীৰাধিকা (১)! প্রেমৰ পুতলি কৃষ্ণচন্দ্রৰ কৰুণ হিয়াত কেনেবাকৈ ব্যথা লাগে বুলিহে গোপিনীসকলে অন্তৰৰ আচল ভাব অন্তৰতে ঢাকি থয়, নাইবা সিবিলাকৰ সেই বিশ্বাস কার্য্যত এই দৰেহে বিকাশিত হয় যে, শ্রীকৃষ্ণ আন নহয়, পৃথিবীত সাক্ষাৎ শ্রীবিষ্ণুৰ অৱতাৰ মাথোন। সেই ভাৱেই ব্রজৰ সৰলা গোপিনীসকলে বৃন্দাবনৰ শ্রীকৃষ্ণক ভজিছিল, সেই ভাৱেই সেই পূর্ণিমা ৰাতি ৰাসোন্মত্তা গোপিকা সকল ৰাসেশ্বৰ শ্রীকৃষ্ণত মজিছিল। সমনীয়া গোপিকা-ছোৱালীৰ কথাই নাই, বয়সীয়া গৃহিণী-গোপিকাও কৃষ্ণপ্রেমেত উন্মাৰল! কৃষ্ণবেণুৰ আহ্বান শুনা মাত্রে গোপিকা-ছোৱালীবোৰে যি দৰে মাক-

---

(১) 'ৰাধ্' ধাতুৰ অর্থ আৰাধনা। যেয়ে শ্রীকৃষ্ণৰ আৰাধিকা, সেয়ে 'ৰাধা' বা 'ৰাধিকা'। গতিকে, কৃষ্ণভক্তা বা কৃষ্ণানুৰক্তা বা কৃষ্ণৰ আৰাধিকা গোপিনী মাত্রেই "ৰাধা" বা "ৰাধিকা"। অৱশ্যে, বৃন্দাবনৰ কৃষ্ণাৰাধিকা আদর্শ স্বৰূপিনী গোপিনী আছিল। তেওঁক কৃষ্ণ-সোহাগিনীৰূপে আনসকল গোপিনীয়ে কৃষ্ণ-আৰাধনাৰ নেত্রী মানি লৈছিল।

কিন্তু, ভাগৱতৰ "ৰাসপঞ্চাধ্যায়"ৰ ক'তো 'ৰাধা' নামৰ উল্লেখ পোৱা নাযায়। বিষ্ণুপুৰাণৰ পঞ্চম খণ্ডতো 'ৰাধা' নামৰ সংস্রৱ নাই। হৰিবংশৰ বিষ্ণুপর্ব্বতো 'ৰাধা'ৰ অৱতাৰণা নাই। মহাভাৱততো এই সম্পর্কীয় কোনো কথা নাই। আছে কেৱল ব্রহ্মবৈৱর্ত্তপুৰাণত, সিও আধুনিক খনত; মূল-ব্রহ্মবৈৱর্ত্তপুৰাণত 'ৰাধাকৃষ্ণ' বিষয়ক বর্ণনা আছিল নে নাই, আৰু আছিল যদি কি ভাৱে আছিল, তাৰ সন্ধেদ্ পাবলৈকো নাই। কিয়নো', মূল-ব্রহ্মবৈৱর্ত্তপুৰাণ আজিকালি পাবলৈ নাই। আধুনিক ব্রহ্মবৈৱর্ত্তত 'ৰাধা'ৰ অৱতাৰণাত কবি-কল্পনাৰ অতিচাৰ ঘটিছে, আৰু সেই অত্যাচাৰে নির্ম্মল কিশোৰ কৃষ্ণ-চৰিতত অযথাকৈ আদিৰসৰ ঢেকা পেলাইছে।

বাপেক, ককাই-ভাইৰ হাক-বচন পেলায়ো উত্তাৰল হৈ ৰাসমঞ্চত উপস্থিত হয়গৈ, সেই দৰেই বয়সীয়া গৃহিণীসকলেও হাতৰ কাম-বন এৰি আৰু কোলাৰ কেঁচুৱা পেলাই থৈ উধাতু খাই গৈ ৰাসমঞ্চত যোগ দিয়েগৈ (১)।

---

(১) (ক) বিষ্ণুপুৰাণ, পঞ্চম খণ্ড, ১৩—১৫ আধ্যা।

(খ) হৰিবংশ, বিষ্ণুপৰ্ব্ব, ৭৭ আধ্যা।

(গ) শ্ৰীমদ্ভাগৱত, তৃতীয় স্কন্ধ, ২য় আধ্যা ১৪ শ্লোক।

ইয়াৰ কাৰণ কি?—কাৰণ আন একো নহয়, কেৱল ব্ৰজৰ গোপ-গোপিনীৰ কৃষ্ণভক্তিৰ উত্তেজনা। শ্ৰীকৃষ্ণই যি বুলিয়েই চিনাকি দিয়ক লাগে, তেওঁৰ অলৌকিক কাৰ্য্যৰ নিদৰ্শন পাই তেওঁক সিবিলাকে ঈশ্বৰৰ অৱতাৰ বুলি ধুৰুপকৈ মানে; তেওঁক ভক্তি কৰিলে সাক্ষাৎ ঈশ্বৰক ভক্তি কৰা বুলি ভাবে।

অতি অসাধাৰণ দৈহিক আৰু মানসিক শক্তিসম্পন্ন অলৌকিক প্ৰতিভাশালী অদ্ভুত মানৱ-সন্তান শ্ৰীকৃষ্ণৰ চিন্তা আৰু কাৰ্য্যৰ ফললৈ লক্ষ্য কৰি ব্ৰজৰ গোপিনীবৰ্গে তেওক সাক্ষাৎ ঈশ্বৰাৱতাৰ ভাবিয়েই তেওঁৰ প্ৰতি ইমান ধাউতি বাঢ়িছিল, আৰু সেই ভাৰ প্ৰকাশ কৰিবলৈকো বাকী নথৈছিল। যেনে,—

(ক) "জয়তি তেঽধিকং জন্মনা ব্ৰজঃ শ্ৰয়ত ইন্দিৰা শশ্বদত্ৰ হি।
দয়িত দৃশ্যতাং দিক্ষু তাৱকাস্ত্বয়িধৃতাসৱস্ত্বাং বিচিন্বতে॥"

—শ্ৰীমদ্ভাগৱত দশম স্কন্ধ, ৩১ আধ্যা (ৰাসপঞ্চাধ্যায়, তৃতীয় আধ্যা) ১ম শ্লোক।

অৰ্থ:—হে কৃষ্ণ! তুমি ইয়াত জন্মিছাঁ কাৰণেই ব্ৰজভূমি সদৌ পুণ্যভূমিৰ শীৰ্ষস্থানীয় হৈছে; সেই কাৰণেই সৌন্দৰ্য্য আৰু সম্পদস্বৰূপে মহালক্ষ্মীয়ে ইয়াত স্থিতি কৰিছে। হে প্ৰিয়তম, তোমাৰেই গোপিনীবৰ্গে তোমাৰ নিমিত্তেই প্ৰাণ ধৰি তোমাকেই বিচাৰিছে, এবাৰ মুখলৈ চোৱাঁ।

(খ) "বিষজলাপ্যয়াদ্ব্যালৰাক্ষসাদ্বৰ্ষমাৰুতাদ্বৈদ্যুতানলাৎ।
ৱৃষময়াত্মজাদ্বিশ্বতো ভয়াদৃষভ তে ৱয়ং ৰক্ষিতা মুহুঃ॥"

—শ্ৰীমদ্ভাগৱত দশমস্কন্ধ, ৩১ আধ্যা (ৰাসপঞ্চাধ্যায় ৩য় আধ্যা) ৩য় শ্লোক।

ওপৰত উমুকিউৱা নিয়মে শ্রীকৃষ্ণৰ মোহন বেণু-বাঁহী-মুকলী-লাউ-বাঁহীত বিবিধ গট-ভঙ্গিৰ চেৰে চেৰে বিস্তৰ গীত-নাচ হোৱাৰ ওপৰঞ্চি

অর্থ :—হে পৰমপুৰুষ! তুমি কালিয়ৰ বিষময় জলৰপৰা, সৰ্পহেন অঘাসুৰৰপৰা, ইন্দ্ৰৰ বায়ু-বৰ্ষা-বজ্রপাতৰপৰা, বৃষৰূপী অৰিষ্টৰপৰা, ময়পুত্ৰ ব্যোমাসুৰৰপৰা, ইয়াত বাজেও শত-সহস্র ভয়ৰপৰা আমাক ৰক্ষা কৰিবাঁ।

নহলে নো পালিতা মাতৃ যশোদাৰ সমনীয়া গোপিকায়ো কৃষ্ণ-প্রেমত উন্মাদিনীৰ নিচিনা হৈ ৰাসমঞ্চলৈ ঢাপলি ধৰে নে? নহলে নো এযাৰ বছৰীয়া কৃষ্ণ কুমাৰৰে সৈতে একাণ্ড বছৰীয়া গৃহিণী-গোপিকাই বৃন্দাবনৰ 'ৰাধিকা' হৈ যোৱা পাভিবলৈ ধাউতি মেলে নে? আৰু, নহলে নো বৃন্দাবনৰ ৰাসমঞ্চত সাক্ষাৎস্বৰূপে "যত ৰাধা তত কৃষ্ণ," "যত গোপিকা তত ৰাধিকা"ৰ আবির্ভাব কৰপৰা হব? সৰল গোপ-গোপিনীৰ সেই আধ্যাত্মিক ধাৰণা শ্রীকৃষ্ণৰ দ্বাৰাই স্বীকৃত নহলেও, তাত সত্যতাৰ সঁচ নোহোৱা নহয়। কিয়নো, মানৱাত্মা পৰমাত্মাৰেই আংশিক বিকাশ মাথোন; যি মানৱাত্মাত সেই পৰমাত্মাৰ প্রকৃতি যিমান বিশালকৈ বিকাশ পায়, তাত সিমান প্রচুৰকৈ ঈশ্বৰত্ব আৰোপ কৰা যায়। শ্রীকৃষ্ণচৰিত্র সেই যুক্তিৰ অতীত নহয়।

যেনে,—"ন খলু গোপিকানন্দনো ভৱানখিলদেহিনামন্তৰাত্মদৃক্।
বিখনসার্থিতো বিশ্বগুপ্তয়ে সখে উদেয়িবান্ সাত্বতাং কুলে॥"

—শ্রীমদ্ভাগৱত, দশমস্কন্ধ, ৩১ আধ্যা (ৰাসপঞ্চাধ্যায়, ৩য় আধ্যা) ৪র্থ শ্লোক।

অর্থ :—হে সখি! তুমি নিশ্চয় গোপ-নাৰীৰ পুত্র নোহোৱাঁ। তুমি সমস্ত জীৱাত্মাৰ অন্তর্য্যামী পৰমাত্মা; সৃষ্টিকর্ত্তা ব্রহ্মাৰ প্রার্থনাত মাথোন যদুকুলৰ বৃষ্ণি-বংশত জন্মগ্রহণ কৰিছাঁ।

ব্রজৰ গোপ-গোপিনী আৰু সদৌ বৃন্দাবনবাসীৰ ধুৰুপ বিশ্বাস যে, কৃষ্ণ বিষ্ণুৰ অৱতাৰ। এইটোও সিবিলাকৰ বিশ্বাস যে, বৃন্দাবনত ৰাধা-কৃষ্ণৰ ৰাসমঞ্চ গোলোকৰ লক্ষ্মী-নাৰায়ণৰ ৰাসমঞ্চৰ প্রতিবিম্ব মাথোন। গোপিনীসকলে স্বৰূপতে শ্রীকৃষ্ণক বৈকুণ্ঠৰ লক্ষ্মীপতি শ্রীকৃষ্ণ বুলি হৃদয়ত গভীৰ ভাৱ লৈ হে তেওঁৰ প্রতি অমায়িকভাৱে আসক্তি ৰাখিছিল। যেনে,—

বহুকচীয়া শ্রীকৃষ্ণই নানা তবহৰ ন-ন বং-ধেমালিত গোপিনীসকলক লগাই লৈ নিজে নেতাৰ কার্য্যত নিয়োজিত হল। শেহাস্তৰত, গোপিনী-মোহন গোপালে তেওঁৰ অতি প্রিয়কার্য্য গৰখীয়া-ধেমালিত ধৰিলে।

"প্রণতদেহিনাং পাপকর্ষণং তৃণচরানুগং শ্রীনিকেতনম্।
ফণিফণার্পিতং তে পদাম্বুজং কৃণু কুচেষু নঃ কৃন্ধিহৃচ্ছয়ম্॥"
—শ্রীদস্তাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৩১ আধ্যা, (বাসপঞ্চাধ্যায়, ৩য় আধ্যা) ৭ম শ্লোক।

অর্থ:—হে কৃষ্ণ! তোমাৰ যি চৰণে প্রণতজনৰ পাপ নাশ কৰে, যি চৰণে গৰখীয়া হৈ বিচৰণ কৰে, যি চৰণত মহালক্ষ্মীৰ স্থিতি, যি চৰণ নাগৰাজ কালিয়ৰ শিৰত অর্পিত হৈছিল, সেই চৰণ-কমল আমাসকলৰ স্তনৰ ওপৰত অর্পণ কৰি অন্তৰৰ কামভাব নাশ কৰি দিয়া।

এনেই তো শ্রীকৃষ্ণ ১১ বছৰীয়া শিশু, তাতে কৃষ্ণ-অনুৰক্তা গোপিনীসকলৰ এনে সকল অমায়িক আৰু ঐশ্বৰিক ভাব! ইমানতো যি শ্রীকৃষ্ণৰ বাসলীলালৈ অশুচি ভাবে চায়, তেওঁৰ অন্তৰেই হে অশুচি, তেওঁৰ চিত্তশুদ্ধি বাঞ্ছা কৰাও বৃথা! গোপীসকলৰ মতে গোলোকৰ আহিৰে শ্রীকৃষ্ণই মর্ত্ত্যৰ বৃন্দাবনত বাসমঞ্চ পাতি নায়ক হৈছে যেতিয়া, তাৰ অৱশ্যে নায়িকাও আছে বা থাকিব লাগে। বিশেষ, 'ৰাধা'-সংযোগে "শ্রীকৃষ্ণ", 'ৰাধা'-বিয়োগে অকল "কৃষ্ণ" হে, তাত 'শ্রী' নাথাকে। এতেকে, গোলোকৰ আহিৰে গোকুলৰ শ্রীকৃষ্ণই অৱতাৰণা কৰা বাস কদাপি ৰাধাশূন্য হব নোৱাৰে। এই সকল বিশ্বাসত মজি, ব্রজৰ গোপিনীসকলে সিবিলাকৰ ভিতৰত বৃন্দাবনত 'ৰাধা' অন্বেষণ কৰিবলৈ ধৰিলে,—কালতাৰ্থত যি গোপিনীত কৃষ্ণাসক্তি অত্যধিক প্রবল, অথবা যি গোপিনীৰ প্রতি কৃষ্ণানুৰাগ অত্যধিক ডাঠ যেন দেখা যায় বা বুজা যায়, তেওঁকে সিবিলাকে ৰাধা বা ৰাধিকা বুলিবলৈ ধৰিলে। সেই নিয়মেই সেই পূর্ণিমা ৰাতি বাসোৎসৱত "শ্রীৰাধা-কৃষ্ণ" অভিনীত হবলৈকো বাকী নৰল।

সেই প্রসঙ্গত তেওঁ ৰাসমঞ্চৰ গোপিনীসকলক পাচনী-খেলত (১) নিয়োজিত কৰিলে। এই খেলত যোৱা-যোৱাকৈ অৰিয়া-অৰি চলে (২)। শ্রীকৃষ্ণৰে সৈতে যোৱা-যোৱাকৈ গোপিনীসকলৰ ভিতৰত আটাইবে একোপালি খেল পাৰ হৈ যোৱাৰ পাচত, সেই ৰাতিৰ ৰাসৰ 'ৰাধিকাৰ' পাল পৰিল। পিচে, অৰিয়া-অৰিত ৰাধিকা জিকিল, কৃষ্ণ হাৰিল। এই কথাত ৰাসমঞ্চৰ সমবেত গোপিনীবৰ্গে আনন্দৰ কিৰিলিত বৃন্দাবন প্রতিধ্বনিত কৰিলে। কিয়নো, গৰখীয়া-ধেমালিৰ নিয়ম অনুসৰি জিকা-ঢালৰ গৰাকীয়ে হৰা-ঢালৰ গৰাকীৰ বোকোচাত বা কানত উঠিবলৈ পায়। এতেকে, সেই নিয়মে এতিয়া ৰাধিকা কৃষ্ণৰ কানত উঠিব লগীয়া হল। সেই হে গোপিনীসকলৰ হাঁহি-কিৰিলি সিমানকৈ উধাইছিল। সেইবাবে ৰাধিকা লাজত মুহ্‌কহ্‌ গল, আৰু কৃষ্ণই উপস্থিত বিষম বিপদত কি কৰা যায়, তদমুৰকৈ গুণিবলৈ ধৰিলে। আনকি, কদমৰ তলত আওহতীয়াকৈ থিয় দি থকা ৰাম-শিঙাধাৰী সুগহীন বলৰামেও উপস্থিত সমস্যালৈ মন কৰি মিচিক্‌-মিচিক্‌কৈ হাঁহিবলৈ ধৰিলে। কিন্তু, গুণিলে কি হব? চাপৰিলে মেঘ নেৰায়! ধেমালিৰ বন্ধা নিয়ম অনুসৰি বাধ্য হৈ শ্রীকৃষ্ণই কান পাতি দিলেহি!

---

(১) ব্রহ্মবৈবর্ত্ত পুৰাণ আৰু শ্রীমদ্ভাগৱতৰ ৰাসলীলা বৰ্ণনাত এই সতৰঞ্চ চৌপট্‌-খেলৰ কথা বিস্তাৰিতকৈ কোৱা হৈছে। ই দুবিধ,—পঁচি আৰু পাশা। গৰখীয়ালিত পঁচি-খেলৰচলন্তি হে প্রচল। ইয়াৰ অনুবর্ত্তী আৰু কেই-বিধমান খেল গৰখীয়ালিত চলে; তাৰ ভিতৰত খলি-গুটিখেল গৰখীয়াৰ বৰ প্রীতিকৰ ধেমালি। এই আটাইবোৰ পাঁচনীখেলৰ অন্তর্ভুক্ত।

(২) গৰখীয়ালিত হোৱা বং-ধেমালিৰ এনে নিয়ম-বান্ধনীৰ চলন্তি আজিকো পতি আছে। আৰু, খেল মাত্রেই অৰিয়া-অৰিৰ ভেঁটিৰ ওপৰত থিয়; নহলে, ভাত খেলুৰৈৰ বাপ্‌ নবহে।

ৰাধিকা কৃষ্ণৰ কানত ৰাখ্য হৈ উঠিব লগা হল ! গতিকে, অগত্যা চকু-আঁখি মুদি আগ বাঢ়ি গৈ ৰাধিকাই কৃষ্ণৰ কানত উঠিবলৈ বুলি এটি পাৱ দাঙ্গিছে, এনেতে মুৰপোলকা দি কৃষ্ণ লাচতে লুকাল (১)। বিস্ময় উদ্দীপক আনন্দত উখাও হৈ গোপিনীবৰ্গে মুখত সোণা লৈ লৈ ওপবলৈ চাই হাঁহি-কিবিলি মাবি থকাতে থাকিল ; কলিয়া কানু খিতাতে কলৈ পলাল কেৱে ততকে ধবিব নোৱাবিলে !

হেৰাল যি হেৰালেই, কৃষ্ণাইক বিচাৰি পোৱা টান হল। ৰাসমঞ্চৰ চৌপাশে ঘুৰি-পাকি গোপিনীসকলে বিচাৰি চালে, কেনিও কতো কৃষ্ণক পোৱা নগল। বিচৰা ঠাইতে ঘুৰি বিচাৰে, কুঞ্জবন বিচাৰি পাত পাত কৰে, তথাপি গোপিনীসকলে প্ৰাণকৃষ্ণক বিচাৰি নাপায় ! নাপায় যি নাপায়েই ; চৌপাশে "নাই" "নাই" "নাই" হতাশৰ হাম্ৰাৱ উঠিল, গোপিনীসকল সঙ্গী হেৰোৱা সঙ্গিনী হস্তিনীৰ দৰে ব্যাকুল হৈ পৰিল (২)। কৃষ্ণ-বিৰহত শোকাকুলা গোপিনীসকলৰ ভিতৰত ঘাইকৈ ৰাধিকা-গোপিনীৰ বিৰহ-শোক আটাইতকৈ চৰা হল। অনুতাপত তেওঁৰ

---

(১) দশম স্কন্ধ ভাগৱতৰ ৰাসক্ৰীড়া বৰ্ণনাত ই এটি হাঁহিতোলা বিচিত্ৰ চিত্ৰ অঙ্কিত হৈছে। সম্ভৱতঃ সেই চিত্ৰকে অতিৰঞ্জিত কবি আধুনিক ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত্তপুৰাণ-কাৰে—"ৰাধিকাৰ মানভঞ্জন" ছবি আঁকিছে। হৰিবংশ, বিষ্ণুপুৰাণ আৰু ভাগৱতত কিন্তু ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত্তৰ ৰাধাও নাই, চন্দ্ৰাৱলীও নাই; আৰু সেই দুই চৰিত্ৰত খটোৱা অৰিয়া-অৰিৰ প্ৰতিফল "মানভঞ্জনো" নাই।

(২) "অন্তর্হিতে ভগৱতি সহসৈব ব্রজাঙ্গনাঃ।
অতপ্যংস্তমচক্ষাণাঃ করিণ্যইব যূথপং।"

—শ্ৰীমদ্ভাগৱত দশম স্কন্ধ, ৩০ আধ্যা, (ৰাসপঞ্চাধ্যায়, ২য় আধ্যা) ১ম শ্লোক।

অৰ্থ :—ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণ অকস্মাৎ নাইকিয়া হোৱাত, সঙ্গী হেৰোৱা সঙ্গিনী হস্তিনীৰ দৰে ব্ৰজৰ গোপিনীগণ শোকাকুল হৈ পৰিল।

হিয়া দগ্ধ হবলৈ ধৰিলে। তেওঁ বিনাই বিনাই এই বুলি খেদ কৰিবলৈ ধৰিলে যে, তেওঁৰেই সেই প্ৰাণান্তক বিপদৰ কাৰণ হল; কিয়নো, তেওঁ যদি ধেমালিৰ নিয়মৰ বান্ধত পৰি গোপীনাথৰ কানত উঠিবলৈ মৰণত শৰণ দি আগ নাবাঢ়িলহেঁতেন, তেন্তে এই মহা আপদ ঘটিবলৈ নাপালেহেঁতেন। সেই বুলি সেই ৰাধিকা-গোপিনীয়ে মাটিত বাগৰি বাগৰি বিনাবলৈ ধৰিলে (১)। তেওঁৰ বিননিত গছৰ পাত খিলি খিলি হল। আনবিলাক গোপিনীও সেই একে বিৰহবেদনাত বিয়াকুল। তাৰ উপৰি, সিবিলাকৰ অনুতাপ আৰু সহবেদনাৰ হিয়া-পোৰণি চৰিবলৈ ধৰিলে। কিয়নো, তেওঁবিলাকৰ বিচাৰ আৰু বাচনি মতেহে সেই ৰাতি সেই অভাগিনী গোপিনী গৰাকীৰ পালত ৰাধিকাৰ ভাও পৰিছিল, আৰু সিবিলাকে টানি-আঁজুৰি আগবঢ়াই নি বাধ্য কৰাত হে "ৰাধিকাৰ" সেই দুৰ্ঘটনা ঘটিবলৈ পালে, আৰু সিবিলাকৰ আপোন-দোষতে আপোনাৰ গাত সেই অপায় মিলিল। সেই দেখি, ৰাধিকাক বিবিধ বুজনিৰে সান্ত্বনা দি তুলি লগত লৈ আটাইটিয়ে পিয়া-পি-দি বৃন্দাবনৰ চউপাশে গোপিনীমোহন যশোদানন্দনক হেৰাথৰি খাই বিচাৰিবলৈ ধৰিলে।

জুম্ জুম্ হৈ সেই গোপিনীসকলে কৃষ্ণক বিচাৰে হে বিচাৰে, কৃষ্ণক কেৰেঁ নাপায়! ইজুমে ভাবে সিজুমে পাইছে বুলি, সিজুমে ভাবে আন জুমে পাব পায় বুলি;—কেইওজুম্ যেতিয়া কোনোবা পাকত ভেটা-ভেটি হয়, তেতিয়া হতাশত আটাইটি মূৰ্চ্ছা গৈ ঢলি ঢলি পৰে! এই দৰেই, কৃষ্ণক বিচাৰি নাপাই গোপিনীসকল উন্মাদিনীৰ নিচিনা হল;—সিবিলাকে গছ-লতা, নৈ-বিল, চৰাই-পহু এইবোৰকো কৃষ্ণৰ

(১) শ্ৰীমদ্ভাগৱতৰ এই "ৰাধিকা" ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত্ত পুৰাণৰ "ৰাধা" নহয়। হৰিবংশ সেই "ৰাধা" বা "ৰাধিকাৰ" ওচৰ-সীমালৈ যোৱা নাই।

সন্ধান সুধিবলৈ ধৰিলে (১)। ইজুমৰ পাচত সিজুম গৈ গোপিনীবৰ্গে বিধ্‌কৈ বিধ্‌কৈ কদম, তমাল, মাধৱ, বকুল আদি গছত সোধে,—কৃষ্ণ-চন্দ্রক সেইপিনে যোৱা দেখা পাইছিলে নে নাই বুলি;—গছক নিৰুত্তৰ পাই বেজাৰ মনেৰে আঁতৰি যায়, আৰু 'পুৰুষে নাৰীৰ বেদনা বুজিব কি' এই বুলি খেদ কৰি বিনাবলৈ ধৰে। তাৰ পাচত, আটাইটি বাউলী হৈ নিকুঞ্জ, মালতী, মাধবী লতাত সোধেগৈ, শ্রীনন্দ-নন্দন গোপালক সেইপিনে কেনেবাকৈ দেখা পাইছিলে নে বুলি;—লতাকো নিৰুত্তৰ পাই গোপিনীসকলৰ শোক এই বুলি উধাবলৈ ধৰে যে, নাৰীয়েও নাৰীৰ বেদনা নুবুজে! তাৰপৰা আটাইটি আতুৰ হৈ কালিন্দীত নামেগৈ, জানোবা সৰিতবিহাৰী কৃষ্ণাই তাতে সাঁতৰি-নাদুৰি বিহাৰ কৰি আছে?—নৈয়ে খলখলাই হাঁহি হাঁহি বৈ গৈ ইতিকিং হে কৰিলে;—গোপিনীসকল বিষাদিনী হৈ আঁতৰি আহিল। সেইদৰে উপেক্ষিত হৈ আতুৰা গোপিকাই তমালৰ ডালত পৰি চুমা-চুমিকৈ থকা চাকৈ-চকোৱাত এই বুলি সুধিলেগৈ, "কোন্ পিনে গলে নো কৃষ্ণাইক লগ পোৱা যাব?" চাকৈ-চকোৱাৰ চকু-পিৰিকনি দেখি বুজা গল, সিহঁত আত্মসুখত বিভোৰ, আনৰ দুখ অনুভৱ কৰিবলৈ অপাৰগ! তাৰপৰা বিষাদ লাগি আঁতৰি যাওঁতে চঁকিত হৰিণীক পালেগৈ; হৰিণীয়ে মুৰ তুলি চকু-কাণ থিয় কৰি যি পোনে ঠৰ লাগি চাই আছিল, সেই পোনেই কৃষ্ণসন্ধান অনুমান কৰি উন্মাদিনী গোপিনী সকলে পিয়া-পি-দি বিচাৰিবলৈ ধৰিলে। কিন্তু নাই, শ্যামধন কতো নাই! যিমানেই বিচাৰি পোৱা নগৈছে, সিমানেই কৃষ্ণধনৰ উদ্দেশে

(১) শ্রীমদ্ভাগৱতৰ দশম স্কন্ধত এই হৃদয়ব্যঞ্জক বৰ্ণনা বহলাই দিয়া আছে। আৰু, সি স্বৰূপতে স্বাভাৱিক বৰ্ণনা! তাৰে সাৰাংশ মাথোন এই পুথিত টুকি দিয়া হৈছে।

গোপিনীসকলৰ ধাউতি বাঢ়িছে, সিমানেই সিবিলাকে হেৰাথৰি খাই বিচাৰিবলৈ ধৰিছে। বিচাৰোঁতে বিচাৰোঁতে কেতিয়াবা কোনো ঠাইত শ্রীকৃষ্ণৰ চিৰ-পৰিচিত পদ-চিন্ পাই সেই ফাললৈকে আটাইটি ঢাল খাই গৈ বিচাৰি ব্যাকুল হয়। সেই পদ-চিন্ খেদোঁতে খেদোঁতে ক'তো বা যোৰা-খোজ পোৱা যায়; কোনোবা গোপিনী যেন কৃষ্ণাইৰ লগ পাই তাতে ৰাধিকা হৈছিল! আৰু, খেদোঁতে খেদোঁতে কোনো ঠাইত যোৰা গুচি গুটীয়া খোজ পোৱা যায়;—দেখি ঈৰ্ষাজুইত ডেই-পুৰি মৰা গোপিনীৰ মনত এনে ভাব খেলায় যেন সেই খিনিতে ভাগৰে অৱশ কৰাত সেই ৰাধিকাক ৰাধানাথে কোলাত তুলি লৈ গৈছে! আকৌ পোৱা যায়, সৰোবৰৰ পাৰত যুবীয়া খোজ, তাৰ কাষত সৰি পৰা পদুমৰ পাহি,—দেখি বিৰহিনী গোপিকাবৰ্গৰ হিয়া এনে ভাবত জ্বলিবলৈ ধৰে যে, হয়তো সেই খিনিতে প্রেমিক কৃষ্ণই আৰু কোনোবা এগৰাকী ভাগ্যৱতী "ৰাধিকা"-গোপিনীৰ খোপাত পদুম ফুল পিন্ধাই দিছিল! সেই ভাবে ৰাসমঞ্চত ভাৱৰোন্মানী "ৰাধিকাৰ" অন্তৰত ঈৰ্ষাৰ সাতকুৱামান অগ্নি জ্বলালে, তেওঁ তাৰ দহনত তৰণি নাপাই তাতে পৰি মুছ্কুছ্ গল!*

—:*:—

চতুর্থ ছেদ।

—০০০—

শ্রীৰাধাকৃষ্ণ।*

সেইদৰে উত্ৰাৱল হৈ বিৰহিনী গোপিকাসকলে কিমান বিচাৰিলে, তথাপি ক'তো কৃষ্ণাইক লগ নাপালে! অৱশেষত আকৌ আটাইটিয়ে একেঠাই হৈ যমুনাপাৰত পৰি পৰি কৃষ্ণগুণ গাই বিলাপ কৰিবলৈ ৰিলে। সেই কীৰ্ত্তনৰ ভাওনাত এগৰাকী গোপিনী পুতনা হয়, আন এগৰাকীয়ে কেঁচুৱা কৃষ্ণ হৈ স্তন চুহি তাইক বধ কৰে; এগৰাকী যশোদা হৈ, আন এগৰাকীক কৃষ্ণ কৰি, কঁকালত কাপোৰৰ পঘা লগাই, আৰু এগৰাকীক উৰাল পাতি তেওঁৰ ককাঁলত

---

* (ক) বিষ্ণুপুৰাণ, কৃষ্ণজন্ম খণ্ড, ১৫শ আধ্যা, ৫৭—৬৬ শ্লোকত পৰমাত্মাৰে সৈতে প্ৰকৃতিৰ যি সম্বন্ধ, তাৰ লগত কৃষ্ণৰে সৈতে ৰাধাৰ সম্বন্ধ বিজাই বহুল বৰ্ণনা দিয়া হৈছে।

(খ) আধুনিক ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত্তপুৰাণ মতে 'ৰাধা' শব্দৰ ব্যুৎপত্তি :—

"ৰাকাৰো নিশ্চলাং দাস্যং ভক্তিং কৃষ্ণপদাম্বুজে।
সর্ব্বোত্তিতং সদানন্দং সর্ব্বসিদ্ধৌঘমীশ্বৰম্॥
ধকাৰঃ সহবাসঞ্চ তস্য লাকালমেৱ চ।
দদাতি সাষ্টিং সাৰূপ্যং তত্ত্বজ্ঞানং হৰেঃ সমম্।"

—ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত্তপুৰাণ, শ্ৰীকৃষ্ণজন্মখণ্ড, ১৩ আধ্যা, ১০৮—১০৯ শ্লোক।

(গ) কৃষ্ণই ৰাধাক মূলপ্ৰকৃতি স্বৰূপে কৰা সম্বোধন :—

"মমার্দ্ধাংশ স্বৰূপা ত্বং মূলপ্ৰকৃতিৰীশ্বৰী।"

—বিষ্ণুপুৰাণ, কৃষ্ণজন্মখণ্ড, ১৫ আধ্যা, ৬৭ শ্লোক।

(ঘ) ৰাধা বয়সে কৃষ্ণতকৈ ডাঙৰ;—কৃষ্ণ বেতিয়া শিশু, ৰাধা তেতিয়া যুৱতী।—ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত্তপুৰাণ, কৃষ্ণজন্মখণ্ড, ১৫শ আধ্যা, ১—৭ শ্লোক।

বান্ধি মাখন-চোৰ কৃষ্ণক এৰাল দিয়ে; এগৰাকী কৃষ্ণ হৈ আন এগৰাকীক ৰাধা পাতি ছঁয়াকটাই পলুৱাই নিয়ে (১); কেইগৰাকী-মানে শাৰী পাতি মুৰত মুৰ লগাই ফণাধাৰী কালিয় হয়, এগৰাকী তাৰ ওপৰত উঠি শ্রীকৃষ্ণৰ আহিৰে ত্রিভঙ্গী হৈ বেণু বজায়; এগৰাকী গোপিকাই গাৰ আঁচল মেৰাই বাওঁহাতৰ কেঞা-আঙ্গুলিৰ মুৰত তুলি লৈ ঊর্দ্ধবাহু হৈ গোৱর্দ্ধনধাৰীৰ ভাও দিয়ে, আনবিলাকে মুৰ দোঁৱাই তাৰ তলত আশ্রয় লয়। ইত্যাদি নানা ব্যৱস্থাৰেও প্রাণ-কৃষ্ণক লাভ কৰিব নোৱাৰি গোপিনীসকল মৰাপ্রায় হৈ ৰাসমঞ্চলৈ উলটি আহিল। আহি, আন উপায় নেদেখি, গোপিনীবর্গ বাউলী হৈ কদমৰ তলত আপোনমনেৰে অকলশৰীয়াকৈ থিয় দি ৰং চাই থকা প্রশান্ত মূর্ত্তি বলৰামৰ পদত ঢলি ঢলি পৰিলগৈ। বলৰামে এটি গহীন হাঁহিমাৰি আশ্বাস-সমিধানেৰে বুজনি দিলে। তাৰ পাচত, ততালিকে ৰাম-শিঙ্গা বাজি উঠিল,—কোনোবা ফালৰপৰা উৰাৰত হৈ আহি শ্রীকৃষ্ণ ভমক্-কৰে আগতে ওলালহি! আতুৰা গোপিনীসকল বিস্ময়-বিহ্বল হৈ সেই পৰিথকাভাগেই মুহ্কহ্গল। ৰাম-কৃষ্ণ ততালিকে সিবিলাকৰ শুশ্রূষাত তৎপৰ হল।

শ্রীকৃষ্ণৰ পুনঃ আবির্ভাবত গোপিনীসকলে সঞ্জীৱনী শক্তি লাভ কৰিলে, ৰাসমঞ্চ পুনঃ উদ্দীপিত হল। যোগভ্রষ্ট যোগীয়ে পুনঃ যোগাৰম্ভ কৰাৰ দৰে বিৰহ-বিহ্বলা গোপিকাবর্গে এই পুনর্ম্মিলনত সুকীয়া-

---

(১) অগ্রজ শ্রীমন্তাগৱতৰ এই ভেঁটিৰ ওপৰতে অনুজ ব্রহ্মবৈৱর্ত্তপুৰাণে আদি-ৰসৰ বহল লগাই "ৰাধাহৰণ" চিত্র আঁকিছিল বুলি মনে ধৰে। নহলে, "ৰাধাহৰণ" চিত্রৰ আঁচ এটাও আনবিলাক পুৰাণ আৰু তাৰ পূর্ব্ববর্ত্তী হৰিবংশত পোৱা নাযায় কিয়?

সুকীয়াকৈ সিবিলাকৰ প্ৰেমৰ পুতলি হৃদয়ৰঞ্জন শ্ৰীকৃষ্ণৰ লগত প্ৰেমালাপ কৰিবলৈ ধৰিলে। প্ৰত্যেকেই একো-একোবাৰ 'ৰাধাকৃষ্ণ' হৈ কৃষ্ণসঙ্গ-সুখ উপভোগ কৰিলে, ক্ষন্তেকৰ ভিতৰতে ৰাসমণ্ডল উদ্ভাসি উঠিল, সাম্যভাৰৰ জেউতি বিয়পি পৰিল। প্ৰত্যেক 'ৰাধিকাই' প্ৰত্যেক কৃষ্ণক প্ৰত্যেক বাৰেই এই এ:কটা প্ৰশ্নকে ধৰিলে যে, অভাগিনী গোপিনীক অনাথিনী কৰি তেওঁ কিয় সেই দৰে অন্তৰ্ধান হৈছিল? উপস্থিত-বুদ্ধিৰ নিজৰা, কথাৰ সাগৰ শ্ৰীকৃষ্ণই প্ৰত্যেক ৰাধিকাৰ মন বুজি সুকীয়া-সুকীয়াকৈ সমিধান দি প্ৰ:ত্যককে পৰিতুষ্ট কৰিবলৈ ধৰিলে (১)। কোনো গৰাকীক বুজালে যে, বিৰহৰ জ্বাল দি মিলনৰ ৰস ঘন কৰিবৰ উদ্দেশ্যে তেওঁ সেইদৰে ছাঁতে ৰাগি দি লুকাই ফুৰিছিল; আন এগৰাকীক সমিচাৰ দিলে যে, গোপিকাৰ মন বুজিবলৈ হে তেওঁ আঁতৰ হৈ চাইছিল; কোনোৱে বা এই উত্তৰ পালে যে, প্ৰেমৰ ৰাগি চৰাবৰ

---

(১) "এবং মদর্থোজ্ঝিতলোকবেদ-
স্বানাং হি বো ময়ানুবৃত্তয়েঽবলাঃ।
ময়া পরোক্ষং ভজতা তিরোহিতং
মাসূয়িতুং মার্হথ তৎ প্রিয়ং প্রিয়াঃ॥"

—শ্রীমদ্ভাগৱত, দশমস্কন্ধ, ৩২ অধ্যা (ৰাসপঞ্চাধ্যায়, ৪র্থ অধ্যা) ২০ শ্লোক।

অর্থ:—হে অবলাসকল, তোমালোকে মোৰ নিমিত্তেই লোকাচাৰ, বেদাচাৰ আৰু আত্মীয়স্বজন পৰিত্যাগ কৰিছাইক। ময়ো তোমালোকক এৰি কলৈকো যোৱা নাই, মাথোন তোমালোকৰ অনুৰাগ বঢ়াবৰ অৰ্থে হে ক্ষন্তেক লুকাই আছিলোঁ; মই তোমালোকক দেখিয়েই আছিলোঁ, তোমালোকৰ বিলাপো শুনিছিলোঁ। তোমালোক মোৰ প্ৰিয়তমা, ময়ো তোমালোকৰ পৰম হিতৈষী। এতেকে, মোৰ ওপৰত দোষাৰোপ কৰি বোহ পাতিবৰ সকাম নাই।

অর্থে হে তেওঁ সেইদৰে হঠাতে হেৰাই প্ৰেমৰ ধাৰ ছিঙ্গি চাইছিল; কোনোৱে বা এনে বুজনি পালে যে, সাম্যভাব ৰক্ষাৰ হেতুকে হে তেওঁ সেইদৰে ছঁয়াকাটি ফুৰিছিল,—কিয়নো তেওঁৰ মানত সদৌ গোপিনীয়েই "ৰাধা" আৰু ৰাধিকা মাত্ৰেই তেওঁৰ শ্ৰী (১)। স্বৰূপত কৃষ্ণ এজন, আৰু ৰাধা বা ৰাধিকাও এগৰাকী মাথোন; কিন্তু কৃষ্ণভাবত তন্ময় প্ৰত্যেক গোপিনীয়েই নিজক নিজে ৰাধিকা বুলি

---

(১) প্ৰকৃতি-বিনে পুৰুষ পূৰ্ণাঙ্গ নহয়। অথবা, প্ৰকৃতি শূন্য পুৰুষ শ্ৰীহীন। সেই অৰ্থত, উকা-কৃষ্ণ শ্ৰীহীন; "ৰাধাকৃষ্ণ" হে শ্ৰীযুত। সেই কাৰণে, কৃষ্ণ-আৰাধিকা গোপিনী মাত্ৰেই "ৰাধিকা". আৰু "ৰাধাকৃষ্ণ" মাত্ৰেই কৃষ্ণেৰে সৈতে যোৰ লগা গোপিনী।

এই খিনিতে অলপ আচবিত মানিব লগীয়া হয় যে, এগৰাকী ৰাধিকাৰে সৈতে প্ৰেমালাপত মগ্ন হওঁতে আনবিলাকে কৃষ্ণলৈ অপেক্ষা কৰিব লগাত পৰা নাই; সেই একে সময়তে ভাব-ভঙ্গি আৰু অন্যান্য বিবিধ সাঙ্কেতিক বং-ধেমালিবে তেওঁ সকলোকে সমানে মুগ্ধ কৰি ৰাখিছিল। এই আচবিত বা অতিপ্ৰাকৃতিক প্ৰতিভা বিকাশৰ ৰাবেও জনসাধাৰণে শ্ৰীকৃষ্ণত অলৌকিকতা আৰোপ নকৰাকৈ বব নোৱাৰিছিল। আৰু, সেই আপাহতে "যত ৰাধা, তত কৃষ্ণ" বুলি কৃষ্ণভক্ত গোপ-গোপিনীয়ে শ্ৰীকৃষ্ণত ঐশ্বৰিক লীলা-খেলাৰ মাহাত্ম্য মনে মনে আৰোপ কৰিছিল, যদ্যপি কোমল কৃষ্ণৰ কৰুণ প্ৰাণত ৰাধা লগোৱাৰ ভয়ত সিবিলাকে মনৰ সেই ভাব মনতে মাৰ নিয়াইছিল। কিন্তু, আচলতে একো আচবিত নহয়। আধুনিক প্ৰত্যুৎপন্নমতিৰ অসাধাৰণ প্ৰতিভাশালী পুৰুষ নেপোলিয়ান বোনাপাৰ্টীয়ে একে সময়তে সাতোটা কামত হাত লগাব বা সাতকালে মনোযোগ দিব পাৰিছিল; অসমৰ বিচক্ষণীয়া ৰাজনীতিজ্ঞ পুৰুষ পূৰ্ণানন্দ বুঢ়াগোহাঞি ডাঙৰীয়াই একে সময়তে পাঁচোটা কামত ধৰিব পাৰিছিল;—এতেকে, অদ্ভুত শক্তিশালী পুৰুষ শ্ৰীকৃষ্ণই একে সময়তে ইবিলাকৰ দুগুণ-চতুগুৰ্ণ বা অপৰ্যাপ্তকৈ ভিন্ ভিন্ কাৰ্যত মন-কাণ-হাত লগাব পৰাটো একো আচবিত মানিব লগীয়া কথা নহয়।

অনুভৱ কৰিছিল, আৰু গোপিনীৰ ভক্তিত মুগ্ধ শ্রীকৃষ্ণই প্রত্যেক গোপিনীকে তেওঁৰ আৰাধিকাভাৱে বিশ্ব-অনুৰাগ বিতৰণ কৰিছিল। (১)

---

(১) শ্রীমদ্ভাগৱতমতে এই "ৰাধিকা" ওপৰত উমুকিয়াই অহা শ্রীকৃষ্ণৰ আজন্ম লগৰী যোগমায়া। কিন্তু, সি যি হওক, স্বৰূপার্থত, শ্রীকৃষ্ণ স্বয়ং স্বতস্তৃপ্ত হৈয়ো শৰৎকালৰ প্রফুল্ল মল্লিকা কুসুমেৰে সুশোভিত পূর্ব্বপ্রতিশ্রুত সেই দীর্ঘ-ৰজনী সমাগত হোৱা দেখি যোগমায়া নামে নিজ অচিন্ত্য শক্তিক আশ্রয় কৰি তেওঁ কৃষ্ণ আৰাধিকা গোপিনীবৃন্দৰে সৈতে ৰিহাৰ কৰিবলৈ বাসনা কৰে।

শ্রীমদ্ভাগৱতত, বিশেষকৈ ব্রহ্মবৈৱর্ত্তপুৰাণত বিবৃত "পূর্ণৰাসৰ" সমতুল্য অলঙ্কাৰ গোপিনীৰ বস্ত্রহৰণ ৰিৱৰণ হৰিবংশ আৰু বিষ্ণুপুৰাণত নাই। আৰু, তাত ওপৰৰ দুখন পুৰাণে যি আদিৰস ঢালিছে, তলৰ দুখনত তাৰ সূক্ষ্মসূত্রও নাই। সি যি হওক, "বস্ত্রহৰণ" প্রকৃত হোৱা হলেও তাত পাপৰ চেকা নপৰে; কিয়নো এঘাৰ বছৰীয়া নাবালক কৃষ্ণই তেনে ধেমালি খেলিলে তাত দায় ধৰিবলৈ ঠাই নাই, আৰু তাত আদিৰসৰ সঞ্চাৰ নাথাকে।

পঞ্চম ছেদ।

—০০—

পূর্ণবাস।

শ্রীকৃষ্ণই পুনৰপি ৰাসমঞ্চত প্ৰৱেশ কৰি সাম্যভাৱে গোপিনীসকলৰ মন যোগাই ৰাসোৎসৱ সম্পূৰ্ণ কৰিবলৈ অগ্ৰসৰ হৈছে, এনেতে ৰামশিঙ্গা বাজি উঠিল;—সদৌ গোপিকাবৰ্গ একেচাৰে উঠি ৰাসমণ্ডলৰ মাজত ৰাসেশ্বৰ শ্রীকৃষ্ণক কেন্দ্ৰ কৰি লৈ মৰল পাতি থিয় হলগৈ। পিচ-মুহূৰ্ত্তত শ্রীকৃষ্ণৰ মোহন মুকলীত গা-হোলা গীত-গট্ বাজি উঠিল, আৰু গোপিকামণ্ডলীয়ে হাতে-হাতে ধৰা-ধৰিকৈ গহীন-গম্ভীৰ সুললিত সুৰেৰে গীত গাই গাই নাচিবলৈ ধৰিলে। প্ৰত্যেক গোপিনীৰ মন যোগাবৰ অৰ্থে মণ্ডলাকাৰ শাৰীৰ দুই-দুই গোপিনীৰ মাজত সোমাই শ্রীকৃষ্ণয়ো নাচোন ধৰে (১)। এইবাৰ নাচত ৰাগি ঘন; গতিকে

---

(১) "ৰাসোৎসৱঃ সংপ্ৰৱৃত্তো গোপীমণ্ডল মণ্ডিতঃ;
যোগেশ্বৰেণ কৃষ্ণেন তাসাং মধ্যে দ্বয়োৰ্দ্বয়োঃ।
প্ৰবিষ্টেন গৃহীতানাং কণ্ঠে স্বনিকটং স্ত্রিয়ঃ॥"

—শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৩৩ আধ্যা, (ৰাসপঞ্চাধ্যায়, ৫ম আধ্যা) ৩য় শ্লোক।

অৰ্থাৎ, গোপিনীবৰ্গৰ ভিতৰত যি এনে অনুভৱ কৰিছিল যে, কৃষ্ণই কেৱল তেওঁৰে হে ভিঙ্গিত সাৰটি ধৰি আছিল, সেই গোপিনীৰ তেনে ভাৱ অক্ষুণ্ণ ৰাখিবৰ অৰ্থে প্ৰত্যেক যোৰা-যোৰা গোপিনীৰ মাজত কৃষ্ণমূৰ্ত্তি প্ৰবিষ্ট হৈ যোগেশ্বৰ শ্রীবিষ্ণু ৰাসোৎসৱত প্ৰৱৃত্ত হয়।

নাচনীসকল উলাহিত যদিও, বিচলিত নহয়। আগবঢ়েই গোপিকা-মোহন বংশীবদনে প্রাণ-কাঢ়ি-নিয়া সুবেবে গট্ বজাবলৈ ধবিলে, নাচনী গোপিকামণ্ডলীয়ে আপোন-পাহবা হৈ নাচিবলৈ লাগিলে। একেদবেই গোপীনাথ মুকলীধবে হিয়া-নচুৱা গটেবে মুকলী বজাবলৈ ধবিলে, মবল-পতা গোপিকাসকলে তাব চেৱে-চেৱে উকলীকৃত হৈ নাচিবলৈ লাগিলে। বাধানাথ মুকলীধবে গুব্‌গুবকৈ উদগনি বোলেবে মুকলীত বগব দিয়ে, কেন্দ্রত গৈ মিলি চেও শৈ থৈ বাধিকাবর্গে আনন্দত উধাও হৈ চেও ধবি ধবি নাচিবলৈ ধবে। ছেদে-ছেদে ছেগমতে পেঁপা আৰু লাওবাঁহী মনমোহা সুমধুব সুবত বাজি উঠে, সদৌ গোপিকাই কৃষ্ণবে সৈতে সম্মিলিত হৈ ডিঙ্গি-ধবাধবিকৈ নাচোন ধবে। উকা না'চানব পাচত গীতি-নাচ্ আৰম্ভ হল। কৃষ্ণই লগাই দিয়ে, গোপিকাই ধবে; গোপিকাই এবোঁতেই কৃষ্ণই ধবে; এই নিয়মে ধাব নিছিগা গীতে বাসমণ্ডল ভেদি বৃন্দাবন প্রতিধ্বনিত কবে। শুনি শুনি পানীব মাছ, বনব পহু, গছব চবাই তবধ লাগে; কদমব তলত একাণপতীয়াকৈ শুনি শুনি সাধু হলধব ভাবত তন্ময় হয়! এই ধবণব পূর্ণবাসব নাচোন চাই চাই আৰু গীত শুনি শুনি পূর্ণচন্দ্র ক্রমাৎ ভটিয়াবলৈ ধবিলে। গতিকে, সিমানতে তাব সামবণি মাবি শ্রীকৃষ্ণই সাম্যভাবব চাব ডাঠ্ কবিবব অভিপ্রায়ে ঐক্যতানব গির্জ্জনি মবা গীতব অৱতাবণা কবিলে। সেই অর্থে, তেওঁ পাল-বাঁটি প্রত্যেক গোপিকাবে সৈতে শ্রীবাধাকৃষ্ণব (১) যোবা পাতি লৈ হবিকীর্ত্তনব নাম

(১) কৃষ্ণ-যোবালগা এই "বাধা" কিন্তু আধুনিক বৈষ্ণব কবিব সৃষ্ট 'বায়াণ' বা 'আয়াণ'ব স্ত্রী "বাধা" নহয়। বিষ্ণুপুবাণ, হবিবংশ, শ্রীমদ্ভাগবত আৰু মূল-পুবাণ এখনতো 'বায়াণ' বা 'আয়ান'ব নাম-গোন্ধও নাই।

লগাই দিয়ে, বাকী আটাই বিলাকে সমস্বরে সেই নাম দোহাবিবলৈ ধরে। এই নিয়মে রাসমঞ্চত উপস্থিত গোপিকাসকলর প্রত্যেককে একোবারকৈ "রাধিকার" ভাও-রাব ধারণ করিবলৈ ছেগ দি, শ্রীকৃষ্ণই সিবিলাকর মাজত সাম্যভাব সংস্থাপন করি, 'রাসলীলা'র যাই উদ্দেশ্য সাধন করিলে। এনে কি, পতি-পুত্র এরি আহি রাসলীলাত যোগ দিবলৈ অপারগ হোরা গোপিনীয়েও সেই সুখ অনুভব করিছিল (২)। ইয়ারে সৈতেই অমরবাঞ্ছিত রাসলীলা "মধুরেণ সমাপয়েৎ" করি, উষা-পোহরত গোপিনীসকলক ঘরাঘরি বিদায় দি, রাম-কৃষ্ণ হরিষ চিতেরে আনন্দভরন নন্দালয়লৈ উলটি আছিল।

---

(২) "অন্তর্গৃহগতাঃ কাশ্চিদ্গোপ্যোহলব্ধবিনির্গমাঃ।
কৃষ্ণং তদ্ভাবনাযুক্ত দধ্যুর্মীলিতলোচনাঃ॥"

—শ্রীমদ্ভাগবত, দশমস্কন্ধ, ২৯ আধ্যা, (রাসপঞ্চাধ্যায়, ১ম আধ্যা) ৮ম শ্লোক।

অর্থাৎ, যি সকল গোপিনীয়ে পতি-পুত্রাদিক এরি গৈ রাসমঞ্চত শ্রীকৃষ্ণর লগত যোগ দিবগৈ নোরাবিলে, সিবিলাকেও ঘরতে থাকি পাটীত পরি চকুমুদি তদ্গতচিত্তেরে শ্রীকৃষ্ণক ধ্যান করিবলৈ ধরিলে।

১০। আধ্যা।

—○●○—

প্রথম ছেদ।

—(০)—

অম্বিকাবন (১) তীর্থযাত্রা।

শঙ্খচূড় (২) বধ আৰু নন্দোদ্ধাৰ (৩)।

বৃন্দাবনত ব্রজবাসীৰ অপায়-অমঙ্গল অন্ত পৰিও নপৰে! ব্যোম-অসুৰ বধৰ লগতে বৃন্দাবন বনশত্রুশূন্য হল যেন লাগিছিল। পিচে,

---

(১) "অম্বিকা বন" বৃন্দাবনত স্বৰস্বতী নৈৰ পাৰত ভগৱতী শিবানীৰ মহাতীর্থ খান। আজিকালি শাক্ত সম্প্রদায়ৰ মাজত প্রচলিত শাৰদীয় দুর্গাপুজাৰ দৰে, ব্রজবাসীয়ে বছৰি এই তীর্থস্থানত শিৱৰাত্রি-তিথিত দেৱদেৱ পশুপতি আৰু দেবী অম্বিকাৰ পূজা পাতিছিল।

—শ্রীমদ্ভাগৱত, দশমস্কন্ধ, ৩৪ আধ্যা, ১ম শ্লোক।

(২) শ্রীমদ্ভাগৱত মতে, শঙ্খচূড় কুবেৰৰ অনুচৰ। শাপগ্রস্ত হৈ তেও যক্ষৰূপে পৃথিবীত ভ্রমিছিলহি। অম্বিকাযাত্রাৰ কালত শ্রীকৃষ্ণৰ হাতত মুক্তিলাভ কৰি তেওঁ পুনঃ স্বর্গগামী হয়। সেই যক্ষই খোপাত এটা বহুমূলীয়া শঙ্খমণি পিন্ধিছিল। শ্রীকৃষ্ণই শঙ্খচূড়ক বধ কৰি সেই মণি আনি অগ্রজ বলৰামক উপহাৰ দিয়েহি। জনসমাজে ভাগৱতৰ উক্তিত যি যুক্তিকে থটাওক, আমাৰ যুক্তিক সেই উক্তিয়ে অলপ পাক লাগি সমর্থন কৰিছে। অর্থাৎ, আমাৰ মতে শঙ্খচূড় এটা যক্ষহেন বন-মানুহ। অসভ্য বনবীয়া মানুহবিলাকে সচৰাচৰ লুকাই-চুৰকৈ বিৰোৰ কাম কৰে, শঙ্খচূড়েও তাকে কৰিছিল। আৰু, তাৰ পৰিধেয় বহুমূলীয়া "শঙ্খমণি" আন নহয়, সি প্রকৃত শঙ্খই। পর্ব্বতীয়া অসভ্যজাতিবোৰৰ মাজত শঙ্খ বিশেষকৈ শামুকীয়া শঙ্খ বৰ মূল্যবান বস্তু।

সেই ভাৱে মাহচেৱেক নিৱাপদে পাৱ হোৱাৱ পাচত, আকৌ আন এৱিধ আপদ মিলিল ;—এইৱাৱ সি যুৱীয়া।

যথাৱিধি শুভক্ষণ চাই এদিন গোপ-গোপিনী আৰু গৱথীয়া লৱা-ছোৱালী সমন্ৱিতে ৰাম-কৃষ্ণক লৈ নন্দৱাজে অম্বিকা-থানলৈ যাত্ৰা কৱিলে। আগৱণুৱাকৈ এদল শিক্ষিত গৱথীয়া সেনাদলৱ নেতাৰূপে সৱাৰৱে আগত স্ৱয়ং ৱেণুধৱ শ্ৰীকৃষ্ণ, আৰু গুৱিধৱাকৈ আন এদল গৱথীয়া সেনাদলৱ নায়কৰূপে ৰাম-শিঙাধাৰী স্ৱয়ং ৱলদেৱ, সম্-মাজ ভাগত গোপ-গোপিনীৱে সৈতে পৱিৱেষ্টিত হৈ স্ৱয়ং নন্দৱাজ, আৰু সম্মাজৱ অগা-পিচাকৈ আৰু মজ্জামজ্জিকৈ লগত গাখীৰ, গুৱ, দৈ, চিৰা, আখৈ, ক্ষীৰ, মাখন, ঘিঁউ, অন্ন, ৱস্ত্ৰ আৰু ৱিৱিধ উপকৰণৱে সৈতে অপৰ্য্যাপ্ত পূজাৱ সম্ভাৰ এক ক্ৰোশ পৱিমিত পথ জুৰি নন্দালয়ৰপৰা অম্বিকাপীঠলৈ শোভাযাত্ৰা কৰা হয়। ওৱৰাটে পেঁপা, বাঁহী, ৱেণু, মুৰুলী, তাল, খোল, মৃদঙ্গাদিৰ সুমধুৰ ৱাদন ; তাৱ তালে-চেৰে ৱজিতা খুৰাই গোৱা আৰু নচা গৱথীয়া সেনাদলৱ গা-তোলা গীত-নাচ ; আৰু গোপ-গোপিনীৰ হিয়া-নচুৱা হৃদয়গ্ৰাহী কীৰ্ত্তনৱ ৰাগ-ৰাগিনীৱে সৈতে সেই শোভা যাত্ৰাই ৱৃন্দাৱন প্ৰতিধ্ৱনিত কৰি এটি দেৱতাদুৰ্ল্লভ অনুপম শোভা ধাৰণ কৱিছিল।

সুসভ্য জাতি মানুহৰ মানত মুকুতা-মণি যেনে আদৰণা অলঙ্কাৰ, অসভ্য জাতিৰ মানত শঙ্খমণি তেনে আপুকণীয়া অলঙ্কাৰ। অসমৰ নগা জাতিতে তাৰ বিশিষ্ট প্ৰমাণ পোৱা যায়।

(৩) শ্ৰীমদ্ভাগৱত মতে অম্বিকা দৌলত যি অজগৱে নন্দক জীয়াই জীয়াই গিলিবলৈ ধৱিছিল, সি আজিৰস ঋষিৰ শাপগ্ৰস্ত সুদৰ্শন ৱিদ্যাধৰ। শ্ৰীকৃষ্ণৰ চৰণ-স্পৰ্শত সেই ভেগতে তেওঁৰ উদ্ধাৰ হয়।—শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৩৪ আধ্যা, ৯—১১ শ্লোক।

যথাসময়ত অম্বিকাপীঠ-থান গৈ গোৱাত, ৰাম-কৃষ্ণ সমন্বিতে নন্দৰাজৰ ওলগ লৈ, আৰু যাত্রীদলৰ সেৱা-শুশ্রূষাৰ দিহা লগাই দি, পূজাৰীয়ে পশুপতি মহাদেৱ আৰু অম্বিকা গোসাঁনীৰ পূজা আৰম্ভ কৰিলে। এনেতে, ৰাম-শিঙ্গা বাজি উঠিল;—মুকুলীধৰ শ্রীকৃষ্ণক মাজত লৈ গৱখীয়া ওজাপালি উঠি পেঁপা, বাঁহী আৰু খুঁটিতালৰ বাদনৰ তাল-মান-চেৱেৰে মিলাই গৱখীয়া লৰা-ছোৱালীদলে সুললিত গৱখীয়া গীত গাবলৈ ধৰিলে, আৰু গীতৰ ছেদে-ছেদে ঝণুক্-ঝণুক্ নেপুৰৰ হৃদয়-নচুৱা শবদেৰে মনমোহা কীর্ত্তনৰ নাচোনৰ ঘেটা পৰি সর্ব্বতোভাৱে তাৰ জেউতি চৰি উঠিল।—দেখি-শুনি যেন মর্ত্ত্য জগৎ তৰধ লাগিল; দেৱতাসকলেও যেন অন্তৰীক্ষৰপৰা সেই অপ্সৰা বিনিন্দিত নাচ-গীত দেখি-শুনি বিমুগ্ধ হল। এইভাৱে গোটেই দিন পূজা, সংকীর্ত্তন আৰু শঙ্খ-ঘণ্টাদিৰ হিয়াভেদী বাদনৰ মৃদুমধুৰ বোল-মিহলি স্নিগ্ধ সমীৰণৰ মাজত নিমগ্ন থাকি সন্ধিয়া বেলিকা পূজাৰীয়ে পূজা-সামৰণ ঘোষণা কৰিলে। তাৰ পাচত, ৰাম-কৃষ্ণৰ দিহা মতে সমবেত সকলোটি হৰিষ চিতেৰে আনন্দ-ভোজনত বহিল। সেই ভোজন-সুখ অনির্ব্বচনীয়, সেই ক্ষন্তেকীয়া আনন্দ-উপভোগ বর্ণনাতীত, সি অনুভৱৰো ওপৰঞ্চি, আৰু তাক সতকাই উপলব্ধি কৰা নাযায়।

ভোজনৰ অন্তত ভাগৰুৱা যাত্রীদলৰ যেয়ে যতে সুচল পালে, সেয়ে ত'তে প্রকৃতিৰ পাৰিখোৱা বননি-পাটীত পৰি নিদ্রাদেৱীৰ কোলাত জিৰণি ললে। নন্দৰাজক নীৰলাকৈ অলপ আঁতৰত পীঠথানৰ পিৱালিত শিতান দি শয্যা পাতি দিয়া হল। ৰযনীয়া গোপ-গোপিনী-বর্গক যেতিয়া ভাগৰৰ টোপনিয়ে ক্রমাৎ অৱশ কৰি আনিলে, তেতিয়া শ্রীকৃষ্ণৰ সঙ্কেত অনুসৰি মৃদুমধুৰ সুৰেৰে ৰামশিঙ্গা বাজি উঠিল, আৰু গৱখীয়া লৰা-ছোৱালীদলেৰে লগ লাগি ৰাম-কৃষ্ণই বৃন্দাবনৰ মনোহৰ

বনৰ মাজে মাজে সিবিলাকৰ চিৰনতুন প্ৰিয়কাৰ্য্য বনবিহাৰ আৰম্ভ কৰিলেগৈ।

চলন্তা ৰীতি অনুযায়ী সৰাৰো আগত বংশীবদন শ্ৰীকৃষ্ণ, আৰু সৰাৰো পিচত ৰামশিঙ্গাধাৰী বলৰাম ক্ৰমে আগৰণুৱা নেতা আৰু গুৰিধৰা গা-চোৰা হৈ লগৰীয়া গৰখীয়া লৰা-ছোৱালীদলক মাজত লৈ মহানন্দে বৃন্দাবন বিহাৰ কৰিবলৈ ধৰিলে। সিবিলাকৰ আশে-পাশে গাৰ ছাঁ যেন হৈ এটা ভীমাকায় বনমানুহ ফুৰাও লৰা-ছোৱালী বিলাকৰ মাজত কোনো-কোনোৱে কেতিয়াবা দেখা পায়। সি বোলে গোপ-উপনীবেশৰপৰা আঁৰে আঁৰে সিবিলাকৰ লগৰীয়া হৈ গৈছিল, কেৱে তাৰৈ মন হে কৰা নাছিল। তাৰ ধোৱাঁৰবৰণীয়া কুটুলা চুলিটাৰ ওভতাই আনি কপালৰ আগত ওপৰশিঙ্গীয়াকৈ শেলাই লগা শামুকীয়া শঙ্খৰ সদৃশে আগ-খোপা বন্ধা। গাৰ বৰণ মেটমেটকৈ কলা। কোৰথনীয়া উছলা আপচু দাঁতকেচলা ধক্‌ধক্‌কৈ বগা। চকু দুটা গোলাউৰিত লাগি ওলমি থকা দুটা পকা ডিমৰ যেন। চেপেটা নাকটো ওঁঠৰ সমানে লিপিটুখোৱা। কাণ দুখন যেনিবা দুখন কুলা হে। হাত-ভৰিলৈ চালে সাক্ষাৎ এটা ভালুক! ধেনুভিৰীয়া ৰৰপেটগোটৰে সৈতে এটা ৰাক্ষসৰ আকৃতি। সেই দৈত্যাকাৰ বন-মানুহটো (১) নন্দালয়ৰপৰা

---

(১) ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত্তপুৰাণ মতে, এই শঙ্খচূড় গোলোকৰ শ্ৰীকৃষ্ণৰ সহচৰ শ্ৰীদাম। ৰাসেশ্বৰী ৰাধাৰ শাপগ্ৰস্ত হৈ, তেওঁ শঙ্খচূড় দৈত্যৰূপে পৃথিবীত জন্ম ধৰেহি। শ্ৰীদামৰ ওলটা শাপগ্ৰস্তা হৈ, সেই স্বৰ্গৰ গোলোকেশ্বৰী ৰাধাই পৃথিবীত গোকুলেশ্বৰী ৰাধাৰূপে জন্মগ্ৰহণ কৰেহি। পিচে, সিবিলাক দুয়োৰো উদ্ধাৰৰ অৰ্থে, গোলোকৰ শ্ৰীকৃষ্ণ স্বয়ং গোকুলত গৰখীয়া ৰূপে অৱতাৰ হয়হি। সেই শঙ্খচূড়ৰ কাৰ্য্যৰে ৰাধাই শ্ৰীদামৰ পুনৰুদ্ধাৰ হয়।

যাত্রা কৰাৰেপৰা অম্বিকাযাত্রীদলৰ লগৰীয়া হৈ আঁৰে-আঁৰে আহিছিল, আৰু সততে তাক শ্রীকৃষ্ণৰ আশে-পাশে ঘুৰি ফুৰাটোকো কোনো-কোনোৱে মন কৰিছিল। বন-বিহাৰৰ সময়ত সি গাৰ ছাঁ যেন হৈ শ্রীকৃষ্ণৰ নিচেই কাষ চাপি ফুৰিছিল। পিচে, সেইদৰে ফুৰি থাকি, এটা ছেগত ঠাপতে সি কৃষ্ণক লৈ ছিয়াকাটি হাবিলৈ লৰ ধৰিলে। লগৰীয়া গৰখীয়া লৰা আৰু গোপিনী ছোৱালীবিলাকে কিছুপৰ অবাক্ হৈ চাই থাকি আতুৰ ভাৱে চিঞৰিবলৈ ধৰিলে। কৃষ্ণপ্রাণ সৰু সৰু লৰা-ছোৱালীবিলাকে মনত অকণো দৈত্যভয় নকৰি সেই দৈত্যাকাৰ মানুহটোৰ পিচে পিচে খেদা ধৰিলে। সিহঁতৰ পিচে পিচে গা-চোৱা গুৰিয়াল নেতা বলৰামেও গজেন্দ্রগতিৰে সেই মুখে আগ বাঢ়িলে। তাৰ পাচত, খেদি গৈ গৈ সকলোটিয়ে দেখিলেগৈ যে, গজে-সিংহে লগাদি দৈত্যে-কৃষ্ণে বনভূমি কঁপাই মালযুঁজ কৰিছে। লৰা-ছোৱালীবিলাকে প্রাণকৃষ্ণৰ বিঘ্ন আশঙ্কাত অস্থিৰ হৈ বলৰামক সহায় হৈ আগ বাঢ়িবলৈ কাকুতি কৰিবলৈ ধৰিলে। কৃষ্ণশক্তিৰ পৰিমাণ পোৱা বলৰামে এটি মিচিকিয়া হাঁহি মাৰি এই বুলি সমিচাৰ দিলে, "বাৰু, চাওঁইকচোন পৰে কোন্ আৰু উঠে কোন্।" পিচে, চাওঁতে চাওঁতে দেখা গল যে, শঙ্খীয়া আগ-খোপা ওপৰকৈ সেই দৈত্যহেন মানুহটো চিট্ হৈ মাটিত পৰিল, শ্রীকৃষ্ণই তাৰ বুকৰ ওপৰত উঠি ভুকুৰাই গুৰিয়াই তাক তাতে বধ

ব্রহ্মবৈবর্ত্তপুৰাণ মতে, এয়ে পৃথিবীত শ্রীৰাধা-কৃষ্ণৰ জন্মৰ মূল। কিন্তু, শ্রীমদ্ভাগৱত ইয়াৰ মূলতে অমিল; ব্রহ্মবৈবর্ত্ত মতে শঙ্খচূড় শ্রীকৃষ্ণৰ সহচৰ শ্রীদাম, কিন্তু ভাগৱতৰ মতে শঙ্খচূড় কুবেৰৰ অনুচৰ এটা যক্ষ। হৰিবংশ আৰু বিষ্ণুপুৰাণ এই বিষয়ত নিমাত।

কৰিলে। তাৰ পাচত, তাৰ মুৰৰপৰা উজ্জ্বল শঙ্খমণিটো আনি অগ্রজ বলৰামক উপহাৰ দিলেহি (১)। ইয়াকে শঙ্খচূড় বধ বোলা যায়।

শঙ্খচূড় বধ হওঁতে-নহওঁতেই শুনা গল যে, অম্বিকাথানৰপৰা "কৃষ্ণ কৃষ্ণ ত্রাহি ত্রাহি" স্বৰে আৰ্ত্তৰাৱ উঠিছে। শুনা মাত্রকে সকলোটিয়ে উধাতু খাইথানৰ মুখে উলটি লৰ ধৰিলে। গৈ দেখে যে, সৰ্ব্বনাশ! এটা প্রকাণ্ড অজগৰে নন্দৰাজক জীয়াই-জীয়াই গোটে-গোটে গিলিবলৈ ধৰিছে! অজগৰে ভৰিৰপৰা গিলি নি কঁকালৰ কাষ পাওঁতেই নন্দই সাৰ পাই "কৃষ্ণ কৃষ্ণ" বুলি চিয়ৰিবলৈ ধৰিলে (২), আৰু থানৰ আশে-পাশে শুই থকা গোপ-গোপিনীবৰ্গে আৰ্ত্তৰাৱ কাঢ়ি উবুৰিখাই বেঢ়ি ধৰিলেগৈ। খুচি, কাটি, টঙনিয়াই যিমানেই একৰাবৰ চেষ্টা কৰা হয়, সিমানেই সেই সাপটোৱে ফোঁচ্-ফোঁচকৈ গর্জ্জি উঠে, আৰু সিমানেই সি নন্দক টানকৈ চুহিবলৈ ধৰে। ৰাম-কৃষ্ণ বিবুদ্ধি হল! দুয়ো আতুৰ হৈ কান্দিবলৈ ধৰিলে। শ্রীকৃষ্ণক কেৱে কোনো বিপদত এনে আতুৰ আৰু অথিৰ হোৱা কেতিয়াও দেখা নাই। নিজৰ বিপদলৈ তো তেওঁ সততে আওকণীয়াই, অন্যৰ বিপদতো তেওঁ কদাপি ধৈর্য্য নেহেৰুৱায়। সেই দিনাহে তেওঁক বিপৰীত দেখা গল। নিজৰ পিতাক নন্দক বিপদে গৰাহ মাৰি ধৰা দেখি তেওঁ ধৈর্য্য

---

(১) "শঙ্খচূড়ং নিহত্যৈবং মনিমাদায় ভাস্বরং।
অগ্রজায়াদদাৎ প্রীত্যা পশ্যন্তীনাঞ্চ যোষিতাং॥"
—শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৩৪ আধ্যা, ২১ শ্লোক।

(২) "সচুক্রোশাহিনা গ্রস্তঃ কৃষ্ণ কৃষ্ণ সহানয়ং।
সর্পো মাং গ্রসতে তাত প্রপন্নং পরিমোচয়॥"
—শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৩৪ আধ্যা, ৪ শ্লোক।

হেৰুৱাই সামান্য লৰাবদৰে ককায়েকৰে সৈতে ডিঙিত ধৰাধৰিকৈ বিনাবলৈ ধৰিলে। দুবৰিবনত নীয়ৰৰ পানী যেন দুধাৰি চকু-লো কৃষ্ণৰ দুগালে ধাৰে ৰবলৈ ধৰিলে। সেই আপদত ৰাম-কৃষ্ণৰ বিনিয়ে পিতৃ-প্ৰেমৰ যি অপূৰ্ব্ব মাধুৰ্য্য বিৰিঙাই তুলিছিল, সি বাস্তৱতে বৰ্ণনাতীত। কিন্তু, ধৈৰ্য্যে এৰা দিলেও উপস্থিতবুদ্ধিয়ে শ্ৰীকৃষ্ণক কদাপি লগ-এৰা নিদিয়ে। তেওঁ ততালিকে লাওবাঁহী লৈ অজগৰৰ সমুখে নন্দৰাজৰ শিতানত থিয় দি শীতলা সুৰেৰে মোহিনীগট্ বাছি বাছি বজাবলৈ ধৰিলে। শুনি শুনি বাঁহীৰ সুৰত মুগ্ধ হৈ সাপে ৰ-লাগি ৰৈ চকু পিৰিকিয়াবলৈ ধৰিলে, আৰু তাৰ মেল খোৱা মুখ ক্ৰমাৎ মেল খাই বহুল হৈ যাবলৈ ধৰিলে। তাৰ পাচত, শ্ৰীকৃষ্ণই লাফ্ মাৰি অজগৰৰ পিঠিত উঠি লৈ, আকৌ মোহিনী গটেৰে লাওবাঁহী বজাই বজাই ভৰি-আগৰ ৰুনুক-ঝুনুক টিপনী আৰু চেৰেচেৰে কলিজা-লৰোৱা নেপুৰ ঝঙ্কাৰৰ গোৰোহনি মাৰি মাৰি নাচিবলৈ ধৰিলে। কৃষ্ণৰ নাচোনৰ চেৰে-চেৰে অজগৰে হোলোকা-হোলোকে তেজ বঁটিয়াবলৈ ধৰিলে, আৰু সেই চেৰেপতি এচিপ-এচিপকৈ নন্দৰ গিলা অংশ ওকালিত উলিয়াই পেলালে। এইদৰে এখনমান তামোল খোৱাৰ পৰত নন্দ সৰ্পগৰ্ত্তৰপৰা সম্পূৰ্ণে ওলাই পৰিল। তাৰ পাচত, তাতে তেতিয়াই খুচি-কাটি টঙনিয়াই সাপটো বধ কৰা হল। এই আচৰিত উদ্ধাৰত উপস্থিত নৰ নাৰী সকলোৱে বিস্ময় মানিলে; আৰু পিতৃ গোপ-ৰাজ নন্দই পুত্ৰ শ্ৰীকৃষ্ণৰ ওচৰত সকাতৰে কৃতজ্ঞতা জ্ঞাপন কৰিলে। বিনয়ী কৃষ্ণৰ পক্ষে পিতাকৰ সেই আচৰণ অসহনীয় বোধ হোৱাত, তেওঁ তাৰপৰা সাউৎকৈ আঁতৰ হল।

বৃন্দাবনৰ অম্বিকাখানত নন্দোদ্ধাৰ ঘটনাৰ সমিৰণ পৰাৰ লগে লগে বাতি ভাটী দিলে। সন্ধ্যাতে শুই জিৰণি লোৱা গোপ-গোপিনীসকলে

হাতেতে হেৰুৱাবলৈ ধৰা নন্দৰাজক পুনঃ লাভ কৰি, তেওঁক মাজত লৈ বেৰি বহি মেল পাতিবলৈ ধৰিলে। সিফালে ভাগৰুৱা গৰখীয়া লৰা আৰু গোপিনী-ছোৱালীবিলাকৰে সৈতে বৃন্দাবনবিহাৰী ৰাম-কৃষ্ণই ঠায়ে ঠায়ে সুচলকৈ মাটিত পৰি টোপনিৰ কোলাত জিৰণি ললেগৈ। সেই ছেগতে সেই শেহৰাতি অম্বিকাখান প্ৰৱাসী গোপ-গোপিনীৰ মেলত কৃষ্ণচৰিতৰ বিষয়ে মুকলি মনেৰে কোৱা-মেলা হবলৈ ধৰিলে। শ্রীকৃষ্ণ টোপনি যোৱা ছেগত সুবিধা পাই, সফলোটিয়ে একবাক্যে এনে অভিমত প্ৰকাশ কৰে যে, কৃষ্ণ সাধাৰণ নৰ নহয়; তেওঁ নৰদেহী ঈশ্বৰৰ অংশ। সাময়িক অপায় খণ্ডাই সৃষ্টি ৰক্ষা কৰাৰ উদ্দেশে স্বয়ং ভগবান সৃষ্টিপালক পৰমবিষ্ণু পৃথিবীত সশৰীৰে অৱতাৰ হৈছেহি (১)। আৰু, শ্রীকৃষ্ণৰ লীলা-খেলাৰ গতি-গোত্ৰ আৰু আৰ্হিলৈ চালে এনে ধাৰণা হয় যে, গোলোকৰ গৰাকী শ্রীকৃষ্ণই ৰাসেশ্বৰী শ্রীৰাধাৰ পূৰ্ব্বশাপ (২) মোচনাৰ্থে পৃথিবীত জন্ম লৈ গোকুল, ব্রজধাম, বৃন্দাবন পৱিত্ৰ কৰিছে হি। নহলে নো সেই সাংঘাতিক পুতনাৰ কৰাল আক্ৰমণৰপৰা বিনা-বেজ-জ্ঞানীৰ সহায়েৰে অদ্ভুতভাৱে কেঁচুৱা কৃষ্ণ ৰক্ষা পৰে নে?

---

(১) শ্রীকৃষ্ণ যে পৃথিবীত বিষ্ণুৰ অৱতাৰ, ঈশ্বৰৰ অংশ, সেই ধাৰণাৰ মূলে সেই-সূত্ৰতে ব্রজবাসীৰ অন্তৰত পোন্-প্ৰথমে খিত্ লয়। শ্রীকৃষ্ণৰ বাল্য-জীৱনত ভালেমান অদ্ভুত ঘটনা আৰু অসাধাৰণ কাৰ্য্য দেখি গোকুল-ব্রজ-বৃন্দাবনৰ নৰ-নাৰীৰ অন্তৰত তেনেকুৱা ভক্তিভাৱ ওপজাও নিচেই স্বাভাৱিক। সিবিলাকৰ সেই ভক্তিভাৱ বিকাশেই হে আজিকালিৰ বৈষ্ণৱসমাজৰ কৃষ্ণভক্তি। (শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৩৪ আধ্যা, ১২ শ্লোক)।

(২) ব্রহ্মবৈৱৰ্ত্তপুৰাণ, কৃষ্ণজন্ম-খণ্ডমতে যে শঙ্খচূড়ৰূপী শ্রীদামক উদ্ধাৰ কৰি শ্রীকৃষ্ণই পূৰ্ব্বৰ প্ৰতিশ্রুতি পালন কৰে সেই বিষয়ে ওপৰত উনুকিয়াই অহা হৈছে।

নহলে নো সেই যমদূতী হেন ভীষণ পথীয়ে গোপিনীৰ মাজৰপৰা ঠাপ্ মাৰি আকাশলৈ উৰাই নিয়া কৃষ্ণ অতি আচৰিতভাৱে আৰু নিৰাপদে উলটি বসুধাৰ বুকত পৰেহি নে? নহলে নো সেই ভৰাগাড়ী ভাগি ভঙ্গা চক, কলহ আদিৰে সৈতে পোত্ যোৱা কৃষ্ণ বিস্ময়জনককৈ জীয়াই থাকেনে? নহলে নো সেই দহবছৰীয়া কৃষ্ণই গোৱৰ্দ্ধন গিৰিক দাজি ধৰাদি ধৰি সেই হেন আপদত গোপ-উপনিবেশ অলৌকিকভাৱে ৰক্ষা কৰিব পাৰেনে? নহলে নো সেই এঘাৰবছৰীয়া কৃষ্ণই ৰাসযাত্রা আৰু দোলন যাত্রাৰ নিচিনা অপূৰ্ব্ব লীলা-খেলাৰ অৱতাৰণা কৰি বৃন্দাবনৰ ব্রজবাসীৰ অন্তৰত আপোন-পাহৰোৱা ৰাগি লগাব পাৰেনে? নহলে নো সাত বছৰীয়াৰপৰা চৈধ্যবছৰীয়া লৈকে লৰা, চেঙ্গেৰা আৰু চেমনীয়া কৃষ্ণই কালিয় দমন, ধেনুকাসুৰ বধ, প্রলম্বাসুৰ বধ, বৃষাসুৰ বধ, বকাসুৰ বধ, অঘাসুৰ বধ, কেশীদৈত্য বধ, ব্যোমাসুৰ বধ, অৰিষ্টাসুৰ বধ, শঙ্খচুড় বধ, আৰু সদৌশেহত এই কালান্তক অজগৰবধ এইবোৰ অসাধাৰণ ক্রিয়া হেলাৰঙ্গে সম্পাদন কৰিব পাৰে নে? তাৰ উপৰিও, কেৱে নিশিকোৱাকৈ আৰু কেৱে নেদেখুৱাকৈ এনে মনোহৰ গীত-নাচ আৰু বাঁহীবাদন শ্রীকৃষ্ণই কেনেকৈ শিকিলে, কেনেকৈ জানিলে! অহ, বাওঁগালখনি বাওঁবাউসি-মুলত পাতি লৈ, ধেনুভিৰীয়া চেলাউৰি জুৰি নচুৱাই মিচিকিয়া মোহিনী হাঁহিৰে পৰমানন্দ শ্রীকৃষ্ণই কোমল আঙ্গুলিৰ আগেৰে বেণুৰ বিৰ্দ্ধাৱলী টিপি টিপি যেতিয়া অধৰ-কমলেৰে বেণুত সুৰ দিয়ে (১), তেতিয়া মর্ত্ত্য জগত বিমোহিত হয়, স্বর্গতো অমৰ বনিতাসকল

---

(১) "ধামবাহুকৃতবামকপোলো বল্গিতভ্রুৰধৰার্পিতবেণুং।
কোমলাঙ্গুলীভিৰাশ্রিতমার্গং গোপ্য ইবয়তি যত্র মুকুন্দঃ॥"
—শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৩৫ আধ্যা, , ১ম শ্লোক।

স্ব-স্ব স্বামীসকলৰে সৈতে সহবাসত থাকোঁতেও সেই বেণুগীত শুনি অধীৰা হৈ পৰে, কৃষ্ণভাৱ হৃদয়ত উপচি পৰে! বনৰ ভীষণ জন্তু আৰু বিষধৰ সৰ্পকো বাঁহী বজাই বশ কৰিবলৈ কৃষ্ণক কোনে মন্ত্ৰ দিলে? বিষম ৰোগ-ব্যাধি আদিৰ বিকাৰ গুচাবলৈ এই আগবয়সতে কৃষ্ণ কেনেকৈ ইমান পৈণত বেজজ্ঞানী হৈ উঠিল! আমি কাৰ্য্যত দেখিছোঁহক কি?—দেখিছোঁ, যতে বিপদ, ত'তে কৃষ্ণ; যতে কৃষ্ণ ত'তে ধৰ্ম্ম; যতে ধৰ্ম্ম, ত'তে জয়। দেখি দেখি বিস্ময় মানিছোঁহক। তথাপি, মনৰ ভাব মনত মাৰ নিয়াই মনে মনে আছোঁহক। কিয়?—প্ৰাণপ্ৰতিম শ্ৰীকৃষ্ণৰ কৰুণ হিয়াত কিবা স্বৰূপে আঘাত লাগে বুলি। ইয়াকো আমি লক্ষ্য নকৰাকৈ থকা নাইহঁক যে, সেই ভাব কথাৰে ব্যক্ত কৰা দূৰৈত থাওক, ভাৱে-ভঙ্গীৰে বুজালেও তেজাল কৃষ্ণ ততালিকে শেতা পৰি যায়! সি যি হওক, আমাৰ মনৰ ভাব মনতে থাওক, হৃদয়ৰ ভক্তি হৃদয়তে ৰওক, তাক কোনো প্ৰকাৰে ব্যক্ত কৰি প্ৰাণহৰি শ্ৰীকৃষ্ণৰ কৰুণ হিয়াত যেন আঘাত নলগাওঁহক। ইয়াৰ আগেয়ে বাৰচেৰেক আমাৰ সেই হৃদয়নাথ গোপালে স্পষ্টকৈ কৈ থৈছে যে, মানুহত বাজে আন বুলি ভাবিলে আমি তেওঁক হাততে হেৰুৱামহঁক! এতেকে, আমি আমাৰ মনোভাবৰ বাহ্যিক ব্যাপ্তি হবলৈ নিদিয়াই যুগুত। শ্ৰীকৃষ্ণৰ ঈশ্বৰত্বত আমাৰ আন্তৰিক ভাব যি কি নহওক, কৃষ্ণ যে পৰম সন্ত, পৰম বলৱন্ত, পৰম বুদ্ধিমন্ত, পৰম প্ৰতিভাপন্ন, পৰম জ্ঞানৱন্ত, পৰম কাৰ্য্যক্ষম, পৰম ধৰ্ম্মপৰায়ণ, পৰম ন্যায়পৰায়ণ, পৰম পৰোপকাৰী, পৰম কৰুণাময়, আৰু কৃষ্ণৰ সেই স্বৰ্গীয় গুণাৱলী বিকাশৰ সাহায্যাৰ্থে যে ধীৰ-স্থিৰ-গম্ভীৰ অগ্ৰজ বলৰামৰ সহযোগিতা স্বাভাবিক, তাত ধনিষ্ঠামানো সন্দেহ নাই; তাক মুক্তকণ্ঠে স্বীকাৰ নকৰি নোৱাৰোঁহঁক। ইও ধ্ৰুব যে, শ্ৰীকৃষ্ণ আদৰ্শ মানৱ হলেও,

গুণত ঈশ্বৰতুল্য পৰম পুৰুষ। * এই দৰে বয়সীয়া গোপ-গোপিনী-সকলে, বিশেষকৈ কৃষ্ণ-আৰাধিকা গোপিনীবৰ্গে মন-মুকলি কৰি কথা-বাৰ্ত্তা পাতি থাকোঁতেই ৰাতি পুৱাল। অলপ পাচতে, পূব-গগণত ৰঙা বেলিয়ে মুখ উলিওৱা মাত্রে বলৰামৰ ৰাম-শিঙ্গা বাজি উঠিল, আৰু সকলোটি খৰধৰকৈ উঠি ওলটা-যাত্রাৰ নিমিত্তে সঠিম হল।

* বিনয়ী শ্রীকৃষ্ণৰ সাধুচৰিত্রে গোপ-উনিবেশৰ জনসমাজৰ মাজত কি ভাৱে স্বভাৱৰ প্রভুত্ব ফল ধৰাইছিল, গোপ-গোপিনীবৰ্গৰ এই গুপ্ত মন্তব্য তাৰ ফট্‌ফটীয়া চিন্। কৃষ্ণৰ প্রতি সিবিলাকৰ কিমান মৰম-বেথা ই তাৰো চূড়ান্ত প্রমাণ। অদ্ভুত প্রতিভাশালী শ্রীকৃষ্ণৰ অভেদ্য কৌশলে সৰল প্রকৃতিৰ গোপ-গোপিনীক অলৌকিকৰপৰা লৌকিক সিদ্ধান্তলৈ যেনে মধুৰভাৱে নমাই আনিছে, তালৈ মন কৰিলে, অলৌকিকতা নলগালেও লৌকিকতাতকৈ চৰাই কিবা এটা অভাবনীয় গুণ তেওঁত আৰোপ নকৰিলে মনে নামানে।

১১। আখ্যা।

—০০—

দোলন যাত্রা।*

শ্রীকৃষ্ণ বং-ধেমালি, আনন্দ-উৎসৱাদিৰ নিজৰাৰ নিচিনা। যি সময়ত যেনে ধৰণৰ বং-ধেমালিয়ে জন সমাজৰ মনত বং লগাই দুখ-ভাগৰ পাহৰাব পাৰে, তেনে ধৰণৰ বং-ধেমালি উদ্ভাৱন আৰু প্ৰৱৰ্ত্তন কৰাত

---

* পদ্মপুৰাণমতে পোন্-প্ৰথম দোলত-সভা বা দোলন-যাত্ৰা ইন্দ্ৰদ্যুম্ন ৰজাই ক্ৰম বৃন্দাবনত পাতিছিল। এই বিষয়ত অন্যান্য পুৰাণাদি নিমাত। বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ে এই উৎসৱ অদ্যাপি বাসোৎসৱৰ আৰ্হিৰে সততে পতা দেখা যায়; ফাগুণ মাহত পতা হয় কাৰণে, ইয়াক ফাগুৎসৱো বোলা যায়। পিচে, এতিয়া কথা হৈছে, ইন্দ্ৰদ্যুম্ন কোন্ সময়ৰ লোক,—শ্ৰীকৃষ্ণৰ পূৰ্ব্ববৰ্ত্তী, নে পৰবৰ্ত্তী, নে সমসাময়িক? তেওঁ পূৰ্ব্ববৰ্ত্তী যদি, এই পূজা সত্য বা দ্বাপৰত বৃন্দাবনৰ শ্ৰীকৃষ্ণৰ উদ্দেশে হোৱা নাছিল। সমসাময়িক হলেও, সেই পূজা সেই শ্ৰীকৃষ্ণৰ উদ্দেশ্যে হোৱাটা যুক্তিযুক্ত নহয়। আৰু ইন্দ্ৰদ্যুম্ন ৰজাই কৃত্ৰিম বৃন্দাবন সাজি হে তাত এই পূজা পাতিছিল। বৃন্দাবনৰ শ্ৰীকৃষ্ণ এই পূজাৰ লক্ষ্য নহয় যদি, বৃন্দাবন দৃশ্য অৱতাৰণাৰ আৱশ্যক আছিল কি? এৰ উপৰিও এই ইন্দ্ৰদ্যুম্ন ৰজাইয়ে পুৰীত জগন্নাথ মূৰ্ত্তি প্ৰতিষ্ঠা কৰায়। জগন্নাথৰ সেই তিনি মূৰ্ত্তিত কৃষ্ণ, বলৰাম আৰু সুভদ্ৰাক গঢ়িছে। যদিহে বৃন্দাবনৰ শ্ৰীকৃষ্ণ নহয়, তেন্তে তাত বলৰাম আৰু সুভদ্ৰাৰ সংযোগ কেনেকৈ হয়? ইত্যাদি যুক্তিৰ কটাকটিয়ে আমাক এই সিদ্ধান্তত তুলিছেগৈ নি যে, ইন্দ্ৰদ্যুম্ন বৃন্দাবনৰ শ্ৰীকৃষ্ণৰ পৰবৰ্ত্তী ৰজা। শ্ৰীকৃষ্ণই বৃন্দাবনত প্ৰৱৰ্ত্তোৱা দোলোৎসৱ, বা দোলনযাত্ৰা, বা ফাগুৎসৱ, বা ফাকুৱা-পূজা শ্ৰীকৃষ্ণৰ পূজাৰ্থে তেওঁৰ পৰবৰ্ত্তী ইন্দ্ৰদ্যুম্ন ৰজাই পোন্-প্ৰথমে বৃন্দাবনৰ আৰ্হি লৈ পাতিছিল; আৰু তেওঁৰ আৰ্হি লৈয়ে সেই পূজা অদ্যাপি চলিব লাগিছে। বাসপূজাৰ প্ৰৱৰ্ত্তন আৰু উদ্দেশ্যৰে সৈতে এই পূজাৰ প্ৰৱৰ্ত্তন, প্ৰচলন আৰু উদ্দেশ্যৰ বিশদ সাদৃশ্য আছে।

PLEASE HANDLE THE BOOK CAREFULLY.

তেও বৰ পাকৈত। যিবোৰ আনন্দ-উৎসৱে মানৱ হিয়াত সহজে শান্তি সঞ্চাৰ কৰিব পাৰে, সেইবোৰ আনন্দ-উৎসৱ পতাত তেওঁ বৰ কাজুৱা। যি বতৰত যেনে ধৰণৰ লীলা-খেলাই নৰ-নাৰীৰ অন্তৰত স্বভাৱতে জিৰণি সঞ্চাৰ কৰিব পাৰে, সেই বতৰত তেনে ধৰণৰ লীলা-খেলাৰ ৰীতি প্ৰচলন কৰাত তেওঁ অসাধাৰণ আৰু লোকৰঞ্জক নেতা। এইবোৰ গুণ শ্ৰীকৃষ্ণৰ স্বভাৱৰ লগৰীয়া। এইবোৰ কাৰ্য্য তেওঁৰ অসাধাৰণ প্ৰতিভাৰ চিন্। সেয়ে অকালত অপৰিমিতকৈ বিকাশ পোৱাৰ বাবে মাথোন তেওঁৰ ভক্ত গুণগ্ৰাহীয়ে তেওঁত অতি-প্ৰাকৃতিকতা, অলৌকিকতা আৰু ঈশ্বৰত্ব আৰোপ কৰিবলৈ সততে ব্যগ্ৰ হয়।

বৰ্ষাৰ পাচত শৰৎ ঋতুত ৰাসযাত্ৰা পাতি শ্ৰীকৃষ্ণই যি উদ্দেশ্যে নৰীৰ মনোৰঞ্জনৰ অৰ্থে এটি অভিনৱ উৎসৱৰ ৰীতি প্ৰৱৰ্ত্তায়, সেই উদ্দেশ্যে শীতৰ পাচত বসন্ত ঋতুত দোলন-যাত্ৰা পাতি নৰ-নাৰীৰ মনোৰঞ্জনাৰ্থে তেওঁ এটি অপূৰ্ব্ব আনন্দোৎসৱ প্ৰৱৰ্ত্তন কৰে। ৰাসযাত্ৰা কাতিমহীয়া শৰৎ-পূৰ্ণিমাত আৰু দোলনযাত্ৰা ফাগুনমহীয়া বসন্ত পূৰ্ণিমাত প্ৰৱৰ্ত্তন কৰা হয়। বাৰিষাৰ পৰিশ্ৰমৰ ভাগৰ গুচোৱাৰ উদ্দেশ্যে ৰাসযাত্ৰা, আৰু শীতৰ পৰিশ্ৰমৰ পাচত ভাগৰ পাতলোৱাৰ উদ্দেশ্যে দোলনযাত্ৰা প্ৰৱৰ্ত্তিত হয়। ধৰ্ম্মভাৱৰ লগত সম্পৰ্ক থাকিলে মানুহৰ মন যেই-সেই বিষয়ৰ ফালে সহজে ঢাল খায়; সেই কাৰণে ৰাস-যাত্ৰা আৰু দোলনযাত্ৰা দুয়োতে ধৰ্ম্ম-সম্পৰ্ক বৰ্ত্তমান। ই শ্ৰীকৃষ্ণৰ অদ্ভুত কৌশলৰ নিদৰ্শন।

দোলনৰ আদৰ্শ অতি ওখ। জগতখনেই দোলায়মান। পৃথিবী সেই জগতৰ এটি অতি ক্ষুদ্ৰ অংশ মাথোন। সেই পৃথিবীৰ ওপৰত যি জীৱ-জন্তুৰ স্থিতি, সি ক্ষুদ্ৰাদপি ক্ষুদ্ৰ। এতেকে, সৃষ্টিখন যে

আলাসত দুলিব লাগিছে, পৃথিবীখন যে নাগৰদোলা ঘুৰা দি শূন্যে শূন্যে ঘুৰিব লাগিছে, সেই মহান সৃষ্টি ৰীতিৰ আহিৰে মহা প্ৰাকৃতিক পুৰুষ শ্ৰীকৃষ্ণই এই দোলনযাত্ৰা উৎসৱৰ ৰীতি প্ৰৱৰ্ত্তন কৰে। এই উৎসৱত কেইবাবিধৰো ৰং-ধেমালি লগ-লগোৱা হয়; তাৰ ভিতৰত দোলন-ক্ৰীড়া (১), নাগৰদোলাত ঘুৰা (২), ফাঁকু-খেলা (৩, চেৰেকা-পানী মৰা, গৰখীয়া-দৌল পতা, 'হোলি' নাম গাই বন-ভ্ৰমণ কৰা এইবোৰেই ঘাই।

ইতিপূৰ্ব্বত যি জোপা প্ৰকাণ্ড জৰীগছৰ কথা উনুকিউৱা হৈছে, বৃন্দাবনৰ সেই জৰীগছজোপাৰ তলতে দোলন-যাত্ৰাৰ পোন-প্ৰথম উৎসৱ পতা হয়। ফাগুনমহীয়া পূৰ্ণিমা-তিথিত বৃন্দাবনবাসী সদৌ গোপ-গোপিনী আৰু গৰখীয়া লৰা ছোৱালীৰে সৈতে ৰাম-কৃষ্ণই

---

(১) গছৰ ডালত বা ঘৰৰ চ'তীত জৰীৰে অঁৰা এচটা পাটত উঠি ইফালৰপৰা সিফাললৈ আলাসত অহা-যোৱা কৰা ধেমালি। বৃন্দাবনত প্ৰবৰ্ত্তোৱা দোলন-ক্ৰীড়া পোন-প্ৰথমে গছৰ ডালত পাট আঁৰি কৰা হৈছিল। আজিকালি সেই তিথিত সেই ধেমালিৰ প্ৰৱৰ্ত্তক শ্ৰীকৃষ্ণক দোলায়মান খাটোলাত তুলি পূজা কৰা হয়।

(২) দুচটা কেৰেপীয়াকৈ লগোৱা কাঠৰ চাকি মুৰত অঁৰা চাকিখন খাটোলাত বহি যঁতৰৰ ভাউৰীত ঘুৰাদি ঘুৰি কৰা ধেমালি। একোখন খাটোলাত দুই-তিনি জনকৈও বহিব পাৰি; আৰু কেৰেপীয়া কাঠ তিনিচটাকৈও লগাই নাগৰদোলাত ছয়জনকৈও খাটোলা অঁৰা যায়। এই ধেমালিৰ প্ৰচলন পছিমাঞ্চলত বৰ প্ৰলে।

(৩) ফাঁকু-খেলত এই বুলি এটা হোলি-নাম গোৱা অদ্যাপি শুনা যায়; যেনে,— "গৰখীয়া লৰা তই, বজাৰ জীয়াৰী মই, কিয় চকুতে মাৰিলি ফাকু"। এনে হোলি গীতে ইয়াকে সঙ্কেত দিয়ে যে, দোলনযাত্ৰা প্ৰৱৰ্ত্তাই শ্ৰীকৃষ্ণই সাম্যভাৱ বিস্তাৰৰ উদ্দেশ্যে মুনিহ-তিৰোতা, লৰা-ছোৱালী, সৰু-বৰ, একেলগে সকলোৰে সৈতে সমানে ফাঁকু খেলিছিল। "গৰখীয়া লৰা" বুলি বৃন্দাবনৰ শ্ৰীকৃষ্ণক লক্ষ্য কৰা হৈছে। গীতটো আধুনিক হেতুকে তাত "বজাৰ জীয়াৰী"ৰ অভিমান ফুটি ওলাইছে।

দোলন-যাত্রাৰ উৎসৱ আৰম্ভ কৰে। সেই অৰ্থে, সেই গছৰ ফেৰ-মেলা ডালবোৰত ভালেমান দোলনৰ পাট জৰীয়ে অৰা হয়; আৰু ঠায়ে ঠায়ে মাটিত যোৰ-খুটা পুতি নাগৰদোলা পতা হয়; চৌকোনত চাৰিটা আৰু কেন্দ্রস্থলত এটা মাটিৰ ওখ গৰখীয়া-দৌল বন্ধাই দি তাত জুম্-জুম্‌কৈ গৰখীয়া লৰা-ছোৱালীয়ে পৰস্পৰে ফাঁকু চটিয়াই আৰু চেৰেকাপানী মাৰি ৰং-চং হৈ উমলিবলৈ দিহা কৰা হয়। যাৰ যেনে মন যায়, সি সেইমতে দোলনৰ পাটত বহি জিলি (১) খেদি, কিম্বা নাগৰদোলাত বহি আলাসত ঘুৰি, আৰু পৰস্পৰে হলিগলিকৈ গৰখীয়া লৰা-ছোৱালীবিলাকে ফাঁকুৰে সৈতে ৰঙচুৱা দৌলত চৰি উলাহেৰে উৎসৱৰ আনন্দত মগ্ন হয়। তাৰ উপৰিও, গোপ-গোপিনী, লৰা-ছোৱালী সকলো সানমিহলি হৈ পৰস্পৰে খেদাখেদিকৈ ফাঁকু সনাসনি কৰি আনন্দত উধাও হয়;—কলিয়া কৃষ্ণ তাৰ মাজত সবাৰকে সমভাৱে উলাহ লগাই কেন্দ্ৰৰূপে জিলিকে!

এই দোলন-যাত্রাৰ উৎসৱ দুদিন ব্যাপি চলে। প্রথম দিনৰ আৰু প্রথম ৰাতিৰ ৰং-ধেমালিৰ কথা ওপৰত উল্লিখিতৰা হৈছে। দ্বিতীয় দিনা সকলোৱে মিলি হোলি-গীত গাই আৰু লগে লগে ফাঁকু-মৰা ধেমালি আদিৰে সৈতে বৃন্দাবন ভ্রমণ কৰি, আবেলি গৰু-গাই চপাবৰ বেলিকা কোলাকুলি-চুমাচুমিৰে সৈতে পৰস্পৰে আনন্দ-বিদায় লোৱালুইকৈ ঘৰাঘৰি হয়।

——:০:——

(১) ওপৰৰ টীকাত ব্যাখ্যা দিয়া "দোলন-ক্রীড়া"কে 'জিলি বা জিল্লি খেদা' বোলা হয়। অৰ্থাৎ, দোলনৰ পাটচটাত বহি জিলিৰ দৰে পাখি মেলি চৌ-কৰে উৰি ঘোৱাৰ আৰ্হিত ইয়াৰ নাম জিলি-খেদা হৈছে।

১২। আধ্যা।

—ঃ০ঃ—

প্রথম ছেদ।

—০—

কেশী-বধ,—কেশব।

গোকুলৰপৰা উঠি অহাৰ কিছুমান দিনৰ পাচত, গোপ-উপনিবেশৰ বিঘ্ন উৎপাদক এটা দৈত্য হেন জন্তু বৃন্দাবনত গোমালহি। জন্তুটো ঘোঁৰাৰ নিচিনা ডিঙ্গি ঘোৰ-খোৱা, গলধনত দীঘল চুলি বা কেশ (১)। কেশযুক্ত গ্ৰীবা, এই অৰ্থতে জন্তুটোক কেশী বোলা হয়। ইয়াৰ সন্ধেদ পাই শ্ৰীকৃষ্ণই তলে তলে তাৰ সন্ধান লবলৈ ধৰিলে, তেওঁ তাৰ খোজ ধৰি ধৰি তাক বিচৰা হল। পিচে, এদিন গৰখীয়াবৃন্দৰে সৈতে বাম-কৃষ্ণই গৰু চৰাই ধেমালি কৰি থাকোঁতে কালিন্দীপাৰৰ জোপা এটাৰ মাজৰপৰা ওলাই ঢেকুঢেকাই সেই কেশীটোৱে গৰখীয়া লৰাজাকলৈ খেদি আহিল। গৰখীয়াবৃন্দে ভয়ত চিয়ঁৰ-বাখৰ লগাই "বলাইক" (বলৰাম) আশ্ৰয়ৰ কেন্দ্ৰ কৰি আতুৰভাৱে বেৰি ধৰিলে হি। এনেতে, ছেগ বুজি কানাইয়ে (শ্ৰীকৃষ্ণ) কেশীৰ ফালে দোখোজ

---

(১) সম্ভৱতঃ ই এবিধ ঘোঁৰাচানেকীয়া সিংহ বা জেব্ৰা। অতিজত মধুবন আচল সিংহবন আছিল। মধুবনত মথুৰা নগৰী প্ৰতিষ্ঠিত হোৱাৰ পাচত, তাৰ সিংহবিলাক বৃন্দাবনত সোমায়গৈ; তাৰ পাচত সিঁহত আৰ্য্যাবৰ্ত্তৰ নানা ফালে সিঁচৰিত হৈ পৰিল। সদৌশেহত সিংহৰ আধুনিক ঘাই-খলি হল সুন্দৰবন। 'মধুবন' সিংহবন', 'সুন্দৰবন' চানেকীত পৰস্পাৰ সৰ্ব্বতোভাৱে সদৃশ্য আছে।

আগ বাঢ়ি গৈ ফেৰ পাতি ধৰিলেগৈ। কেশীয়েও কৃষ্ণৰ উদ্দেশে মুখ মেলি ঢেকৃঢেকাই ঢপলিয়াই আহিল। ইতি অৱসৰতে উপস্থিত-বুদ্ধিমান শ্রীকৃষ্ণই বাওঁহাতৰ মুঠি সাপৰ গাঁতত ভৰোৱাৰ নিচিনাকৈ ঠাৰিলৈকে কেশীৰ মেলা মুখৰ ভিতৰলৈ সাউৎকৰে সুমাই দি, ক্রমাৎ গুঁজিবলৈ ধৰিলে (১), আৰু ইহাতে তাৰ দীঘল কেশত ধৰি তাক মাটিত ঘাগৰাই পেলালে। তাৰ পাচত, তাৰ বুকত গোৰোহনি মাৰি তাৰ জিভা মেলাই পেলাই লৈ ততালিকে শ্রীকৃষ্ণই সোঁহাতেৰে সেই জিভাত ধৰি বাজলৈ টানি উলিয়াই বাঁওহাতৰ কাপোৰ মেৰোৱা মুঠি তাৰ নেলুৰ ভিতৰলৈ ক্রমাৎ টানকৈ হেচি সুমুৱাই নিলে। এনে অৱস্থাত অস্থিৰ হৈ সি চট্‌ফটাবলৈ ধৰিলে, আৰু অলপ পাচতে উশাহ নিৰোধ হৈ তাৰ তাতে মৃত্যু হল (২)। কেশী দৈত্য নিধন হোৱা দেখি, গোপ-গোপিনীসকলৰ মনত অপাৰ আনন্দ মিলিল। এই "কেশীবধ"ৰ আপাহতে শ্রীকৃষ্ণক "কেশৱ" বোলা হয়। (৩)

---

(১) "সোঽপ্যস্য বক্ত্রে ভুজমুত্তরং স্মরন্
প্রবেশয়ামাস যথোরগং বিলে॥"
—শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৩৭ আধ্যা, ৫ম শ্লোক।

(২) "সমেধমানেন স কৃষ্ণবাহুনা নিরুদ্ধবায়ুশ্চরণাংশ্চ নিক্ষিপন।
প্রস্বিন্নগাত্রঃ পরিবৃত্তলোচনঃ পপাতলণ্ডং বিসৃজন্‌ক্ষিতৌ বাসুঃ।
—শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৩৭ আধ্যা, ৭ম শ্লোক।

(৩) (ক) বিষ্ণুপুৰাণ, পঞ্চম খণ্ড, ২০ আধ্যা।
(খ) হৰিবংশ, বিষ্ণুপৰ্ব্ব, ৮০ আধ্যা।

দ্বিতীয় ছেদ।

—(০)—

ব্যোমাসুৰ-বধ।

ৰাসযাত্ৰা, গৰখীয়া-সবাহ, দোলনযাত্ৰা আদি বিবিধ আনন্দ-উৎসৱৰ পৰ্ব্বনিৰ্ব্বন্ধ কৰি শ্ৰীকৃষ্ণই পুনৰপি গোপালৰ লীলাত ধৰিলেগৈ। লগৰীয়া গৰখীয়াবৃন্দৰে সৈতে বৃন্দাবনৰ বনে বনে গৰু চৰাই ফুৰি ৰাম-কৃষ্ণই মহা আনন্দেৰে দিন নিয়াবলৈ ধৰিলে। বৃন্দাবনৰ বনশত্ৰু প্ৰায় আটাইবিলাক নিপাত কৰি শ্ৰীকৃষ্ণই গোপ-উপনিবেশ নিৰাপদ কৰাত, এতিয়া গোপ-গোপিনীসকল গৃহস্থালী কাৰ্য্যত নিশ্চিন্তে মনোযোগ দিব পৰা হল, গৰখীয়াবিলাক নিৰ্ভয়ে গৰু চৰাই ফুৰিব পৰা হল। গতিকে, বৃন্দাবনত ব্ৰজবাসীৰ সুখ-শান্তি ক্ৰমাৎ বাঢ়িবলৈ ধৰিলে।

কিন্তু, বৃন্দাবনবাসীৰ সিমানতো আকৌ এটা নতুন অপায় মিলিল। কৰংৰপৰা আহি এটা অঘাইত চোৰে বৃন্দাবনত গুপ্তবাস কৰিলেহি। তাক কেৱে দেখা নাপায়, কিন্তু তাৰ অপকৰ্ম্ম য'তে-ত'তে দেখা যায়। সি যেন শূন্যে শূন্যে ভ্ৰমে, সকলোৰে মনত এনে ধাৰণা হল। আৰু, সেই আপাহতে তাক ব্যোম-অসুৰ বোলা হয়। অন্যান্য বয়-বস্তু চুৰ কৰাৰ উপৰিও, সি ঘাইকৈ সৰু লৰা-ছোৱালী আৰু গৰু-পোৱালি চুৰ কৰিছিল। অলপ দিনৰ ভিতৰতে সেই অসুৰ যেন চোৰচোৰ অপকৰ্ম্মৰ ফলস্বৰূপে বৃন্দাবনত গৰখীয়া লৰা আৰু গৰু-

পোৱালিৰ লেখ ৰব শোচনীয়কৈ পৰি যাবলৈ ধৰিলে (১)। সেই কথাত শ্রীকৃষ্ণ অতিকৈ ব্যথিত হল। সেই গভাইদ্ চোৰটোক কেনেকৈ ধৰি নিপাত কৰিব তাৰ নিমিত্তে তেওঁ চিন্তিত হল, আৰু সেই চিন্তা লৈয়ে কৃষ্ণ আৰু বলৰামে তন্ন-তন্নকৈ বৃন্দাবনৰ বন ভ্রমিবলৈ ধৰিলে। সেই উদ্দেশে ঘুৰোঁতে-ফুৰোঁতে এদিন চোৰ শ্রীকৃষ্ণৰ চকুত ধৰা পৰিল। সি বাস্তৱতে এটা অসুৰ যেন ভীষণ বনমানুহ (২)। সি এটা জোপাৰপৰা ওলাই ঠাপ্ মাৰি সৰু গৰখীয়া লৰা এটি ধৰি লৈ গোৱৰ্দ্ধন গিৰিৰ গুহালৈ ঢাপলি ধৰিছে, এনেতে শ্রীকৃষ্ণই দেখা পাই তাক পিচে পিচে খেদি নিলে। গৈ গৈ সেই চোৰ বনমানুহটোৰ গুপ্ত-গুহা পালেগৈ। গৈ পাই, তেওঁ দেখে যে, তেওঁৰ প্রিয় লগৰীয়া ভালেমান গৰখীয়া লৰা আৰু বহুত গৰু-পোৱালি শিলেৰে বেড়া গঁৰাল এটাত বন্দী কৰি থোৱা আছে (৩)। দেখি শ্রীকৃষ্ণৰ কৰুণ হিয়া শোকত বিগলিত হবলৈ ধৰিলে। তেওঁ আৰু সৰহ পৰ সহিব নোৱাৰি একে লাফে গৈ সেই বনমানুহ চোৰটোৰ ওপৰত পৰি তাৰ চুলিত ধৰি তাক

---

(১) "ময়পুত্রো মহামায়ো ব্যোমো গোপালমেধৃক্।
মেষায়িতানপোবাহ প্রায়শ্চোৰায়িতো বহুন্॥"
—শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৩৭ আধ্যা, ২৩ শ্লোক।

(২) সি ময় নামে দানৱৰ পুত্র। ময়াপী হৈ (অলক্ষিতে) নিজৰ গুপ্ত অভিসন্ধি কার্য্যত পৰিণত কৰাত সি বৰ পাকৈত; সেই আপাহতে, শূন্য বা অদৃশ্য আকাশী বুলি সি ব্যোমাসুৰ নামে অভিহিত।

(৩) "গিৰিদর্য্যাং বিনিক্ষিপ্য নীতং নীতং মহাসুৰঃ।
শিলয়া পিদধে দ্বাৰং চতুঃপঞ্চাৱশেষিতাঃ॥"
—শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৩৭ আধ্যা, ২৪ শ্লোক।

দোৱাঁই লৈ তাৰ পিঠিত ঔ-কিল পাৰিবলৈ ধৰিলে। সিও এটা বৰ ওখ-ডাঙৰ আৰু বলী বন মানুহ ; শ্রীকৃষ্ণৰ কিল-গোৰ খাই, শেহত সিও উলটি ধৰিলে। দুইৰো মাজত এখন দোৰ্ঘোৰ মাল-যুঁজ লাগিল। যুঁজত বহু পৰলৈকে এজনে আন জনক জিনিব পৰা নাছিল। পিচে, আৰু এখনমান-তামোল-খাৱৰ-পৰ অকলশৰীয়াকৈ যুঁজি মহাবাহু শ্রীকৃষ্ণই সেই অসুৰ হেন দুর্দ্দান্ত বনমানুহটোক তলপেলাই লৈ, তাৰ কাণসটাত কিলাকুটী বাদ্যং দি তাক তাতে নিপাত কৰিলে। এয়ে "ব্যোমদৈত্য বধ"।

১৩। আখ্যা।

—:০:—

কৃষ্ণবধৰ মন্ত্ৰণা।

শ্ৰীকৃষ্ণৰ কীৰ্ত্তি-কলাপ বিষয়ক বা-বতৰা ক্ৰমাৎ ভাৰতৰ চৌপাশে বৈ-বৈ যাবলৈ ধৰিলে। শিশু কৃষ্ণৰ অসাধাৰণ বল-বীৰ্য্য, অদ্ভুত প্ৰভিভা, আচৰিত বুদ্ধি, অতিশয় লোকৰঞ্জকতা, অযাচিত নেতৃত্ব ইত্যাদি বিষয়ক যশস্যা ভাৰতময় বাষ্ট্ৰ হৈ পৰিল। চেমনীয়া শ্ৰীকৃষ্ণৰ অপূৰ্ব্ব কৌশল, অসামান্য বিক্ৰম আৰু তেওঁৰ দুৰ্জ্জয় গৰখীয়া সৈনিক-দলৰ অখণ্ড প্ৰতাপত ঠাৰৰিব নোৱাৰি ভয়ঙ্কৰ নাগজাতি প্ৰমুখ্যে বৃন্দাবনৰ আদি-অধিবাসীবিলাকো তেওঁৰ আজ্ঞাধীন হৈ পৰিল।

পাঁচ মাইলমানৰ মাথোন আঁতৰত, মথুৰাত সদায় সশঙ্কিত কংস ৰাজৰ শহা-কাণতো কৃষ্ণ-বিক্ৰমৰ কাহিনী সঘনে পৰিবলৈ ধৰিলে। গতিকে, তেওঁ কেতিয়াবাৰেপৰা সেই জুই যেন হৈ বাঢ়ি অহা কৃষ্ণৰ প্ৰতাপ কাহিনীৰ সন্ভেদ পাই বিচলিত ক্ৰমাৎ হৈ আছিল। কালিয়দমন, ধেনুকাসুৰবধ, প্ৰলম্ববধ, বকাসুৰবধ, অঘাসুৰবধ, কেশীবধ, অৰিষ্টাসুৰবধ, ব্যোমাসুৰবধ, ইত্যাদি ঘটনাৱলী সংক্ৰান্ত শিশুকৃষ্ণৰ বল-বীৰ্য্য; ইন্দ্ৰযজ্ঞভঙ্গ, গোৱৰ্দ্ধনধাৰণ, ৰাসযাত্ৰা, দোলনযাত্ৰা আদি ধৰ্ম্ম আৰু সমাজ সংস্কাৰমূলক অসাধাৰণ অনুষ্ঠানত চেঙ্গেৰা কৃষ্ণৰ নেতৃত্ব, আৰু গোপ-সৈনিকদল (সংসপ্তক সেনা) সংগঠনাদি সুমহৎ ৰাজনৈতিক কাৰ্য্যাদিত চেমনীয়া কৃষ্ণৰ অদ্ভুত প্ৰতিভা ইত্যাদি বিষয়ক যথাযথ সংবাদ পাই কংস আতঙ্কত টলিবলৈ ধৰিলে। পাচলৈ তেওঁ বৃন্দাবনত চোৰাংচোৰা নিয়োজন কৰি ৰাম-কৃষ্ণৰ বিষয়ে

সবিশেষ সন্ধান লবলৈ গুপুত ব্যৱস্থা কৰিলে (১)। যেতিয়া কংসই সঠিককৈ জানি উঠিলে যে, বাম আৰু কৃষ্ণ বসুদেৱৰ ৰোহিণী আৰু দৈৱকীৰ গৰ্ভজাত সন্তান, তেতিয়াৰপৰা তেওঁ ভিতৰি ভয়ত বিহ্বল হবলৈ ধৰিলে। আৰু, যেতিয়া তেওঁ বুজি উঠিল যে, কৃষ্ণ আন নহয়, সেই দৈববাণী প্ৰসূত "দৈৱকীৰ অষ্টম গৰ্ভজাত সন্তান", তেতিয়া কংস প্ৰকাশ্যে অস্থিৰ হৈ পৰিল। শেহান্তৱত, কৃষ্ণ-ভয়-চিন্তাই কংসৰ লগ নেৱা হল; তেওঁ সপোনতো প্ৰাণান্তক কৃষ্ণমূৰ্ত্তি দেখা হল!

সেই ভাৱেই ভালেমান দিন পাৰ হল। কংস ৰজাই এদিন মন্ত্ৰী, পাৰিষদ, পুৰোহিত আদি ৰাজ্যৰ জ্ঞানীগোকসকলক গোটাই লৈ সভাস্থলত নিজৰ মনোভাব ব্যক্ত কৰিলে। কি সহজ আৰু অব্যৰ্থ উপায়েৰে কৃষ্ণক বধিব পৰা যাব, তাৰ আলচ পতা হল। মন্ত্ৰী আৰু পাৰিসদবৰ্গৰ ভিভৰত যেয়ে যেনে ভাল ভাবিলে, সেয়ে সেই মতে নিজ নিজ অভিমত প্ৰকাশ কৰিলে। সদৌশেহত পুৰোহিতে এই বুলি সিদ্ধান্ত দিলে, "মথুৰাধিপতি কংসৰাজে এটা ধনুৰ্যজ্ঞৰ অনুষ্ঠান কৰি তালৈ চৌদিশে নিমন্ত্ৰণ ঘোষণা কৰি দিওক; তাৰ লগতে বৃন্দাবনৰ অধিপতি নন্দৰাজকো নিমন্ত্ৰণ দিয়া হওক, তেওঁ যাতে ৰাম-কৃষ্ণক লগত লৈ যথা-সময়ত যজ্ঞস্থলত উপস্থিত হয়হি। নিমন্ত্ৰণ ৰক্ষাৰ্থে নন্দ যেতিয়া মথুৰা

---

(১) বিষ্ণুপুৰাণ আৰু হৰিবংশৰ মতে দেৱৰ্ষি নাৰদে হে বৃন্দাবনৰ ৰাম-কৃষ্ণৰ সংবাদ মথুৰাধিপতি কংসৰাজৰ আগত তিলকে তাল কৰি জ্ঞাপন কৰেহি। শ্ৰীকৃষ্ণ যে দৈৱকীৰ অষ্টম গৰ্ভজাত সন্তান, সেই বিষয়ে নাৰদৰ মুখে হে কংসৰাজে সঠিক সন্ধেদ পায়; নহলে তেওঁ যশোদাৰ কন্যা যোগমায়াক দৈৱকীৰ সেই অষ্টম সন্তান বুলি বধ কৰি তেতিয়ালৈকে নিশ্চিন্ত থকাৰ দৰে আগলৈকে থাকিলহেঁতেন।—বিষ্ণুপুৰাণ, পঞ্চম খণ্ড, ১৯শ আধ্যা; হৰিবংশ, বিষ্ণুপৰ্ব্ব খণ্ড, ৭৮ আধ্যা।

সোমাবহি, সেই ছেগতে অতি সহজে কৃষ্ণক বধিব পৰা যাব। এই অর্থে চৌদিশে দূত আৰু কটকী পঠিয়াই নিমন্ত্রণ ঘোষণা কৰা হওক ; কিন্তু বৃন্দাবনলৈ নিমন্ত্রণ স্বয়ং বসুদেৱ, নাইবা অক্রূৰৰ যোগে পঠিয়াব লাগে, হেহে সি আশু গুণ দিব।" পুৰোহিতৰ সিদ্ধান্ত সাদৰে গৃহীত হল, আৰু সেই অনুসৰি ততালিকে বসুদেৱক ধৰাই আনি ৰাজাজ্ঞা শুনোৱা গল যে, তেওঁ কটকীৰ বাব লৈ বৃন্দাবনলৈ গৈ ৰাম-কৃষ্ণক আনি দিবহি পাৰিলে তেওঁক বন্দীশালৰপৰা একেবাৰে মুক্তি দিয়া যাব। কিন্তু, কংস ৰজাৰ পাপ-অভিসন্ধিৰ সন্ধেদ পাই বসুসদৃশ বসুদেৱে সেই আজ্ঞা সদর্পে দলিয়াই পেলাই, তেওঁ পুনৰপি বন্দীশালৈ উলটি যাবলৈ অক্ষুণ্ণ-মনেৰে অগ্রসৰ হল। বসুদেৱৰ সেই আচৰণত হতাশ হৈ কংস ৰজাই তেওঁক মধুৰ আৰু কটুৰ ভাৱে পুনঃ পুনঃ বিবিধ বিধানেৰে বিস্তৰ বুজাবলৈ ধৰিলে ; কিন্তু একোপধ্যে বসুদেৱক টলাব নগল। শেহান্তৰত কংসই ৰুদ্রমূর্ত্তি ধৰি বসুদেৱক এই বুলি বিভিষিকা দেখুৱাই ককর্থনা কৰিবলৈ ধৰিলে,—"বসুদেৱ, তই মহামূর্খ! নহলে, তই আপোনাৰ যম আপুনি মাতি নললিহেঁতেন। তই নাভাবিলি যে, যেনেকৈ দুই হাতীৰ যুঁজৰ মাজত গছ-গছনিবোৰৰ মৰণ মিলে, আৰু যুঁজ ভাগিলে সেইবোৰ সেই হাতীৰেই আহাৰ হয়, তেনেকৈয়ে আত্মীয়-কুটুম্ব, বন্ধু-বান্ধৱাদিৰ মাজত বিবাদ উপস্থিত হলে স্বজন নাইবা ইতৰ মধ্যস্থ মানুহৰ মৰণ মিলে। হেৰ, অগুণকাৰী, গণ্ডপী, তই জানিবি এশবছৰীয়া (১) পকামুৰীয়া হলেই যে বুঢ়া বোলাব পাৰি সেইটো নহয়,

(১) সেই সময়ত বসুদেৱ এশ-বছৰীয়া বুঢ়া। এতেকে, কৃষ্ণৰ সেই কালৰ বয়স ১৪ চৈধ্য বছৰমান বাদ দি ধৰিলে, কৃষ্ণ-জন্ম-ক্ষণত বসুদেৱৰ বয়স ৮৬ বছৰমান হৈছিল। অতি বুঢ়া বয়সৰ সন্তান হেতুকে কৃষ্ণ অতি বুদ্ধিমান।

বুঢ়া বোলাবলৈ জ্ঞান-বুদ্ধিত পৈণত হোৱাৰ প্ৰয়োজন। বসুদেৱ, তই ভাবিছ যে, তোৰ ৰাম-কৃষ্ণ নামে পুতেৱইঁতে মোক বধ কৰি তোক ৰজা পাতিবহি ; কিন্তু তোৰ সেই দুৰাশাৰ তই বিপৰীত ফল পাবি, তোৰ সেই গৰখীয়া পুতেৱইঁতক অনতিপলমে ধৰাই আনি তোৰ চকুৰ আগতে বধ কৰোৱা হব।" সাগৰ যেন গম্ভীৰ প্ৰকৃতি বসুসদৃশ, বসুদেৱক কিন্তু অশেষ ককৰ্থনা আৰু বিভিষিকায়ে টলাব নোৱাৰিলে, তেওঁ অকাতৰে আকৌ বন্দীশাললৈ গতি কৰিলে। তাৰ পাচত, কংসৰাজে অক্ৰূৰক মতাই আনি এই বুলি তেওঁক আজ্ঞা দিলে, "হে দানপতি! তুমি পৰম জ্ঞানী আৰু ৰাজভক্ত। তুমি ৰজাৰ হৈ তুৰন্তে বৃন্দাবনলৈ গৈ নন্দৰাজ সমন্বিতে ৰাম-কৃষ্ণক লৈ আহাঁগৈ; নন্দক কবাঁ, তেওঁ যেন এই বাৰ্ষিক শোধাবলগীয়া কৰ (১) সমুদায় লগতে উচলকৈ লৈ আহে। আৰু, কবাঁ যে, কৃষ্ণ আৰু সঙ্কৰ্ষণ নামে বসুদেৱনন্দন যুগলক দেখা পাবলৈ কংসৰাজে বৰ হাবিয়াৰ কৰিছে। কবাঁগৈ, মথুৰাধিপতিয়ে শুনি বৰ বং পাইছে যে, সেই যাদৱ কোৱঁৰ দুটি বৰ পাহৰাল, যত্নপৰায়ণ, যুদ্ধনিপুণ আৰু ৰঙ্গালয়ত সমৰানুৰূপ ৰণপ্ৰদৰ্শনত পাকৈত। সিবিলাক যেনে পাকৈত, তেনে পৈনত আমাৰো দুজন মালযুঁজাৰুৱে সিবিলাকৰে সৈতে যুঁজি ৰঙ্গমঞ্চত বং দেখুৱাবলৈ বং মনেৰে সাজু হৈছে। বিশেষ, সেই অমৰসদৃশ যোধপ্ৰধান বনচৰ ব্ৰজবাসী যাদৱ কোৱঁৰ দুটি মোৰ ভাগিন হয়, এতেকে আগন্তুক মহাযজ্ঞানুষ্ঠানত সিবিলাক অৱশ্যে দৰ্শনীয়। হে অক্ৰূৰ! কি কম, কৃষ্ণ আৰু সঙ্কৰ্ষণক দেখা পাবলৈ মোৰ মনত বৰ কৌতুহল হৈছে, গতিকে তুমি বৃন্দাবনলৈ গৈ সেই

---

(১) ওপৰত যথাঠাইত উনুকিয়াই অহা হৈছে যে, নন্দ প্ৰমুখ্যে গোপবৰ্গ আৰু সদৌ ব্ৰজবাসী মথুৰাধিপতিৰ কৰতলীয়া আছিল।

কোৱঁৰদ্বয়ক অনতিপলমে মথুৰাত উপস্থিত কৰাবহি লাগে। সিবিলাক নিতান্ত যদি নাহে, তেন্তে মই বলেৰে ধৰাই আনিবলৈ বাধ্য হম; কিন্তু, পাৰিতপক্ষে সংপ্রীতিৰে সৈতে উদ্দেশ্য সাধন কৰাই শ্রেয়ঃ, এতেকে পোনতে মিঠামুখেৰে মান্তি কৰাবলৈ চাব লাগে। হে দানপতি! অধিক আৰু তোমাক কি কম, যেনে-তেনে উপায়েৰে তুমি ৰাম-কৃষ্ণক বৃন্দাবনৰপৰা মথুৰালৈ আনি দি মোৰ অনুগ্রহভাজন হবলৈ চাবাঁ।" বুদ্ধিমান্ যাদৱ কোৱঁৰ অক্রূৰক সেই বাব যচা মাত্রে তেওঁ আনন্দমনেৰে ৰাজ-আজ্ঞা শিৰোধার্য্য বুলি গ্রহণ কৰিলে, আৰু অনতিপলমে বৃন্দাবন-যাত্রা কৰিবলৈ প্রতিশ্রুত হল। (১)

যাদৱ কোৱঁৰসকলৰ ভিতৰত অক্রূৰ এজন অসাধাৰণ ৰাজনৈতিক পণ্ডিত, অতিশয় ধর্ম্মপৰায়ণ পুৰুষ, পৰম বৈষ্ণৱ, সুচতুৰ সমাজনেতা, আৰু বিচক্ষণীয়া যোদ্ধা। সম্বন্ধত তেওঁ শ্রীকৃষ্ণৰ দদায়েক হয়। গতিকে, পিতাক বসুদেৱক পঠিয়াব নোৱাৰাত, দদায়েক অক্রূৰকে ৰাম-কৃষ্ণক বৃন্দাবনৰপৰা মথুৰালৈ অনাৰ বাব দিয়া যায়। অক্রূৰে উলাহেৰে সেই-বাব গ্রহণ কৰাত কংসৰাজৰ মনত বৰ আনন্দ লাগিল, আৰু ৰাম-কৃষ্ণক সুকৌশলেৰে মথুৰালৈ অনোৱা বিষয়ত তেওঁ নিশ্চিন্ত হল; কিয়নো অক্রূৰৰ বুদ্ধি-কৌশলত তেওঁৰ অটল বিশ্বাস আছিল। কিন্তু, সেই বাব গ্রহণ কৰাত অক্রূৰৰ আনন্দ কিয়, বৃন্দাবনযাত্রালৈ অক্রূৰ কিয় উলাহিত হৈ ওলাইছিল, তাৰ গূঢ়ার্থ পাপমতি কংসৰজাই বুজিলে। এহাতে, কংস ৰজাৰ অত্যাচাৰত যাদৱসকল জর্জ্জৰিত, দৈৱকী-বসুদেৱৰ প্রতি পাশৱ ব্যৱহাৰত মথুৰাবাসীৰ মর্ম্মান্তিক সহবেদনা, "মথুৰাৰ কানু গোকুলত ভানু উদয়" হোৱা বাবে যাদৱ বংশৰ অপমান ইত্যাদি কথাত

(১) হৰিবংশ, বিষ্ণুপর্ব্ব, ৭৮ আধ্যা।

অক্রুৰৰ অন্তৰ জ্বলি আছিল; আনহাতে, বৃন্দাবনত নিজ বংশজ যদুমণি শ্রীকৃষ্ণৰ মাহাত্ম্য বিষয়ে শুনি শুনি তেওঁৰ প্রাণত কৃষ্ণদর্শনৰ ধাউতি প্রৱল হৈ উঠিছিল (১)। গতিকে, এনে শুভছেগত বৃন্দাবনযাত্রালৈ ৰাজাজ্ঞা পাই অক্রুৰে আপোনাৰ ভাগ্য আপুনি প্রসন্ন হোৱা বুলিহে মানিলে (২)। দূৰদর্শী মতিমান অক্রুৰে দেখিলে যে, সেই চলতে তেওঁৰ দুটা মহৎ উদ্দেশ্য সিদ্ধি হোৱাৰ সোণাময় ছেগ মিলিল;—(ক) অত্যাচাৰী কংসৰ নিধন সাধন, (খ) ভগবান শ্রীকৃষ্ণদর্শন লাভ। গতিকে, বৃন্দাবনলৈ অক্রুৰ উৰুলীকৃত হৈ ওলাল।

---

(১) হৰিবংশ, বিষ্ণুপর্ব্ব, ৭৮ অধ্যা।

(২) বিষ্ণুপুৰাণ, পঞ্চম খণ্ড, ২১ অধ্যা।

১৪। আখ্যা।

———):০:(———

কংসৰ ধনুৰ্যজ্ঞ।

বসুদেৱৰ দুই পুত্ৰ ৰাম আৰু কৃষ্ণ যে গোপৰাজ নন্দৰ ঘৰত গুপ্তভাৱে প্ৰতিপালিত হৈছিল, কৃষ্ণাৰি কংসই ভালেমান দিনৰ আগৰে-পৰা সেই কথাৰ সন্ধেদ্ পায়। আন কি, গোকুলত থকা কালৰেপৰা সেই সন্ধেদ্ পোৱাৰ নিদৰ্শন হৰিবংশ আৰু পু�ৰাণত পোৱা যায়। কিন্তু, সেই কালত গোপ-ক্ষমতা সামান্য নাছিল; গতিকে, গোপৰাজ নন্দক জোকাই লৈ জঞ্জাল বঢ়াবলৈ দুৰ্ব্বল-চিতীয়া ধৰমৰ ধৰণীহীন ৰজাই সাহ কৰা নাছিল। তাৰ উপৰিও, তেতিয়া কেঁচুৱা কৃষ্ণৰ ভয়ে চম্ফল ডেকা কংসক ৰৰ বিহ্বল কৰিব নোৱাৰিছিল। বৃন্দাবনলৈ যোৱাৰ পাচত, যেতিয়া কৃষ্ণ-মাহাত্ম্যৰ বিষয়ে ওপৰাউপৰিকৈ তেওঁৰ কাণত পৰিবলৈ ধৰিলে, তেতিয়াৰপৰা হে কংসই সেই ফালে সশঙ্কিত দৃষ্টি পেলাবলৈ ধৰিলে; কিন্তু তেতিয়া ইচ্ছা থকাতো কংসই সেই উদ্দেশ্যে আগ বাঢ়িবলৈ সাহ নকৰিছিল। কিয়নো, তেতিয়া বৃন্দাবনত নাগ প্ৰভৃতি অনাৰ্য্য জাতিবোৰৰ সংযোগত নন্দৰ গোপ-উপনিবেশ ৰৰ বলশালী হৈ উঠিছিল। তদুপৰি, মথুৰাত তেওঁৰ গৃহশত্ৰুও যে কম্ নহয়, সেই বিষয়েও তেওঁ গম্ নোপোৱাকৈ থকা নাছিল। তেনে অৱস্থাত বৃন্দাবনত কৃষ্ণক আক্ৰমণ কৰিলেগৈ, নাইবা আন কোনো প্ৰকাশ্য ব্যৱস্থাৰে কৃষ্ণবধৰ যুগুতি কৰিলে যে তাৰপৰা হিতে-বিপৰীত ঘটিবৰ সম্পূৰ্ণ আশঙ্কা, সেই কথাও কংসই বেচেকৈ বুজিছিল। ইহাতে, কৃষ্ণ বয়সত যিমান বুজন হৈ আহিল, বল-বিক্ৰমত আৰু বুদ্ধি-

কৌশলত তেওঁ সিমান প্রখ্যাত হৈ উঠিল। এনে কি, প্রকাশ্যে কৃষ্ণক আক্রমণ কৰা যে নিৰাপদ নহয়েই, অকলশৰীয়াকৈ কৃষ্ণক পৰাভৱ কৰাও সম্ভৱপৰ দেখা নাযায়। সেই কাৰণে হে কংস বিমোৰ আৰু বিহ্বল হৈ নিটাল মাৰি আছিল। কিন্তু, পাচলৈ দিনে-ৰাতিয়ে একেটা চিন্তাই তেওঁক অস্থিৰ কৰি তুলিলে। আন কি, টোপনিতো সেই চিন্তাৰপৰা তেওঁ ৰক্ষা নোপোৱাত পৰিল।

ইতি-অৱসৰত এদিন দেৱৰ্ষি নাৰদ কংস ৰজাৰ চৰাত উপস্থিত হলহি। সেই ছেগতে নাৰদ মুনিয়ে কংসৰ আগত ভালেমান কৃষ্ণতথ্য ব্যাখ্যা কৰিলে। মুনিয়ে বুজাই ক'লে যে, দৈৱকীৰ অষ্টম গর্ভজাত সন্তান বুলি যিটি কন্যাক কংসই দেখিছিল, প্রকৃতে সেইটি যশোদাৰ গর্ভজাত সন্তান; কৃষ্ণ হে দৈৱকীৰ প্রকৃত অষ্টম গর্ভসম্ভূত সন্তান। আৰু, যি বলৰামক ৰোহিণীৰ পুত্র বুলি জনা যায়, তেওঁ আচলতে দৈৱকীৰ সপ্তম গর্ভজাত পুত্র। এতিয়া সেই কংসাৰি ৰাম-কৃষ্ণ নন্দালয়ত প্রতি-পালিত হৈছে। (১)

এনে বিষম অৱস্থাত পৰিহে কংসই ৰাজসভাত পাত্র-মন্ত্রী আৰু পুৰোহিত আদি জ্ঞানীলোকৰে সৈতে আলচ পাতি আগন্তুক বিপদ

---

(১) "যশোদায়াঃ সুতাং কন্যাং দেৱক্যাঃ কৃষ্ণমেবচ; ৰামঞ্চ ৰোহিণী পুত্রং বসুদেৱেন বিভ্রাতা। ন্যস্তৌ স্বমিত্রে নন্দে বৈ যাভ্যাং তে পুরুষা হতাঃ॥"

—শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৩৬ আধ্যা, ১৬ শ্লোক।

অর্থ:—দৈৱকীৰ অষ্টম গর্ভজাত বুলি যি কন্যাক তুমি দেখিছিলা, তেওঁ প্রকৃততে যশোদাৰ গর্ভজাত; আৰু যশোদাৰ গর্ভজাত সন্তান বুলি যি কৃষ্ণনামে অভিহিত, তেওঁ হে আচলতে দৈৱকীৰ গর্ভসম্ভূত অষ্টম সন্তান; আৰু ৰোহিণীৰ গর্ভজাত পুত্র ভাবি লোকে যাক বলৰাম বুলি সম্বোধন কৰে, তেওঁ প্রকৃততে দৈৱকীৰ সপ্তম গর্ভজাত সন্তান। তোমাৰ ভয়ত বসুদেৱে ৰাম-কৃষ্ণক নন্দৰ ঘৰত পুলুৱাই থৈছে।

খণ্ডাবলৈ এই সহজ উপায় উদ্ভাৱন কৰিলে যে, প্ৰকাশ্যে নকৰি গুপুতে, প্ৰৱঞ্চনাৰ ওপৰত কৃষ্ণবধ সাধন কৰিব লাগে। সেই উদ্দেশ্যে পুৰোহিতৰ উপদেশ আৰু মন্ত্ৰীবৰ্গৰ পৰামৰ্শমতে কংসৰাজে তেওঁৰ ৰাজধানী মথুৰাত ধনুৰ্যজ্ঞ পাতি ৰাম-কৃষ্ণক নন্দৰাজৰে সৈতে নিমন্ত্ৰণ কৰি আনিবলৈ অক্ৰুৰক পঠিয়াই ইফালে যজ্ঞৰ যুগুত যো-যা কৰিবলৈ আজ্ঞা দিলে।

ৰজাৰ চৰাৰ সমুখতে তিনিপুৰামান মাটি জুৰি আহল-বহল আৰু ওখকৈ যজ্ঞৰ ভেঁটি বন্ধোৱা হল। ভেঁটিৰ কেইওপাশে মেৰাই এটা ওখ গড় দিয়া হল। প্ৰৱেশ-দুৱাৰ একেখন মাথোন। দুৱাৰৰ আগতে এটা আদৰণী-বাটচৰা। বাটচৰাৰ সমুখতে মহাকায় কুবলয় হাতীক এনেভাৱে ৰখীয়া দিবলৈ দিহা দিয়া হল, যাতে মাউতৰ শিকনিত সি অন্যান্য ৰাজ-ৰাজোৱাৰাদি আহিলে শুঁড় তুলি নমস্কাৰ দি সসম্ভ্ৰমে বাট এৰি দিব; কিন্তু বৃন্দাবনৰপৰা সদলে গোপৰাজ নন্দ আহি বাটচৰামুখ পোৱাত্ৰাত্ৰকে ৰাম-কৃষ্ণক যেন মোহাৰি মাৰি পেলায়। তাৰ পিচৰ খাপত, প্ৰৱেশ-দুৱাৰমুখৰ দুপাশে চানুৰ আৰু মুষ্টিক নামে দুটা দুৰ্জ্জয় মালযুজাৰু ৰখীয়া ৰাখি সিহঁতক এনে দিহা দিয়া হল যে, কুবলয়ৰ গৰাহৰপৰা কেনেবাকৈ এৰাই আহি যজ্ঞগড়ৰ ভিতৰ সোমাবলৈ আহে যদি, ততালিকে দুৱাৰমুখতে আগচি চাণুৰ আৰু মুষ্টিকে কৃষ্ণ আৰু বলৰামক ধৰি তাতে ঠেকেছি বধ কৰিব। গড়ৰ ভিতৰত জৰাসন্ধ প্ৰমুখ্যে দ্ৰাবিড়, তৈলঙ্গ, কুৰু, পাঞ্চাল, কৈকেয়, শল্য, বিদেহ, বিদৰ্ভ, কোশল, নিষধ প্ৰভৃতি ৰাজ্যৰ ৰজাসকলৰ নিমিত্তে যথাযোগ্য আহিলা-পাতিৰে সৈতে ভাগে ভাগে ঠাই নিৰ্দ্দিষ্ট ৰাখিবলৈ দিহাকৰণ হল। সবাৰবে সমুখত ওখ ভেঁটিৰ ওপৰত পতা ৰত্নসিংহাসনত বহি মথুৰাধিপতি কংসৰাজে যজ্ঞোৎসৱ উপলক্ষীয় ইন্দ্ৰধনুভঙ্গ আৰু বিবিধ

সামৰিক ক্রীড়া দৰ্শন কৰিব। সেই আলোচনা-সভাত প্ৰৱল প্ৰতাপী কংসৰাজে তেওঁৰ কল্পিত কাৰ্য্য-সিদ্ধিত উলাহিত হৈ, তেওঁৰ অন্য অভিপ্ৰায়ো এই বুলি ব্যক্ত কৰিলে, "কৃষ্ণ আৰু বলৰামক বধ কৰা হলেই, বসুদেৱক উৎকট্ শাস্তি দি সদৌ বাইজে জনাকৈ বধ কৰা যাব; সেয়ে হৈ উঠিলে দেৱকী উন্মাদিনী হৈ আত্মঘাতিনী হব যে সেইটো নিশ্চয়। তাৰ পাচত, মোৰ দুৰাচাৰ পিতৃ ভগাৰজা উগ্রসেনক প্ৰাণে মাৰি একেবাৰে নিষ্কণ্টক হোৱা যাব।"(১) ইত্যাদি দিহা আৰু সঙ্কল্পেৰে চতুৰ্দ্দশী তিথিত ধনুৰ্যজ্ঞ পাতিবলৈ আদেশ দি কংস নিশ্চিন্ত হল। পিচদিনা কংশৰজাই যাদৱশ্রেষ্ঠ অক্রূৰক মতাই আনি ৰথত চৰাই আগত থাকি বৃন্দাবনলৈ যাত্রা কৰালে।

---

(১) "আৰভ্যতাং ধনুৰ্যাগঃ চতুৰ্দ্দশ্যাং যথাবিধি।
বিশসন্তু পশূন্মেধ্যান্ ভূতৰাজায় মীঢ়ুষে॥"

* * * *

"উগ্রসেনং মৎপিতৰং স্থবিৰং ৰাজ্যকামুকম্।
তদ্ভ্রাতৰং দেৱকঞ্চ যে চান্যে বিদ্বিষো মম॥"

শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৩৬ আধ্যা, ২১—২৫ শ্লোক।

১৫। আধ্যা।

অক্রুৰৰ বৃন্দাবন-যাত্রা।

অক্রুৰ এজন পৰম বৈষ্ণৱ। বিদ্যা-বুদ্ধিত তেওঁ এজন বিচক্ষণীয়া পণ্ডিত। বল-বীৰ্য্যত তেওঁ যাদৱ কোৱঁৰসকলৰ মাজত সৰাতৃকৈ অগ্রগণ্য পুৰুষ। সম্বন্ধত তেওঁ ৰাম-কৃষ্ণৰ দদায়েক; বসুদেৱৰ দদায়েকৰ পুতেক ভায়েক। সেই গতিকেহে বসুদেৱ ৰাবলৈ অমাস্তি হোৱাত, মন্ত্রীৰ পৰামর্শমতে কংসৰাজে ৰাম-কৃষ্ণক মথুৰালৈ আনিবৰ কাৰণে অক্রুৰক বৃন্দাবনলৈ পঠিয়াবলৈ মনোনীত কৰে। আৰু, কংসৰাজৰ অনুমোদিত সেই আজ্ঞা অক্রুৰে আগ্রহেৰে শিৰোধার্য্য কৰাৰ অর্থ হৈছে কৃষ্ণদর্শন লাভ। বাস্তৱতে, অক্রুৰ অতিশয় কৃষ্ণ-অনুৰাগী বৈষ্ণৱ। গোকুল, ব্রজ ধাম, বৃন্দাবনত শ্রীকৃষ্ণৰ মাহাত্ম্যৰ কাহিনী শুনি শুনি অক্রুৰৰ অন্তৰ কৃষ্ণ-আসক্তিৰে পূর্ণ হৈছিল, আৰু ৰাম-কৃষ্ণৰ ক্ষমতাত তেওঁৰ অটল বিশ্বাস জন্মিছিল। দীর্ঘদর্শী ৰাজনীতিজ্ঞ পুৰুষ অক্রুৰে বেচকৈ বুজিছিল যে, দুর্দ্দম স্বেচ্ছাচাৰী কংস ৰজাৰ অত্যাচাৰৰপৰা যাদৱ ৰাজকুল প্রমুখ্যে মথুৰাবাসীক মুক্ত কৰিবলৈ শ্রীকৃষ্ণত ৰাজে আন মুক্তিদাতা আৰু নাই। সেই কাৰণে হে অক্রুৰে, এপাত শৰৰ তিনি লক্ষ্য ভেদ কৰাৰ উদ্দেশ্যে, অতি আগ্রহেৰে বৃন্দাবনযাত্রালৈ আগ বাঢ়িলে।

পিচদিনা পুৱাতে সাৰথিয়ে ৰজাঘৰীয়া ৰথ আনি অক্রুৰৰ বাটচৰাত সাজু কৰিলেহি। অক্রুৰে বিষ্ণুক চিন্তি হৰিষচিতেৰে ওলাই আহি ৰথত চৰা মাত্রে সাৰথিয়ে বৃন্দাবনমুখে বায়ুবেগেৰে ৰথ চলাই দিলে।

যমুনা পাৰ হওঁতে মাথোন অলপ পৰ ৰথ ৰখাই তাতে অক্ৰুৰে স্নান-আহ্নিকাদি প্ৰাতঃকৃত্য সমাপন কৰি ললে। স্নান কৰি থাকোঁতে ফট্‌ফটীয়াকৈ তেওঁৰ মনত পৰিছিল, ওপজা-কৃষ্ণ বসুদেৱৰ বুকৰপৰা যমুনাৰ বুকলৈ সৰি পৰাৰ কথা; বসুদেৱৰ মুখে সেই কথা শুনাৰ পৰা মনত কৰি কৃষ্ণভক্ত অক্ৰুৰে মনে মনে এই বুলি ভক্তিত তন্ময় হৈছিল, "এই যমুনাঘাটতে শ্ৰীকৃষ্ণই পিতৃৰ বুকৰপৰা পিছলি পৰি (১) প্ৰসৱ-প্ৰক্ষালন স্নান-প্ৰক্ৰিয়াৰে সৈতে যমুনা-জল পৱিত্ৰ কৰি গোকুলত গোলোকৰ পোহৰ দিবলৈ মথুৰা ত্যাগি যমুনা পাৰ হৈ গৈছিল!"

তাৰ পাচত, অক্ৰুৰ আকৌ ৰথত চৰিল হি। সাৰথিয়ে আৰোহীৰ অভিপ্ৰায় অনুসৰি এইবাৰ ধীৰে-শাঁতে ৰথ চলাবলৈ ধৰিলে; অক্ৰুৰ কৃষ্ণভাবত তন্ময় হৈ গৈ থাকিল। চাওঁতে চাওঁতে ৰথ বৃন্দাবন সোমালগৈ। অক্ৰুৰে গোৰাংচোৱাৰপৰা পাই থকা বৰ্ণনামতে অ'ত-ত'ত কৃষ্ণপদচিন্ লক্ষ্য কৰি যাবলৈ ধৰিলে। সেইভাৱে গৈ গৈ তেওঁৰ ৰথ এখন বিস্তীৰ্ণ গৰখীয়া চাপৰিত উপনীত হলগৈ। তাতে অলেখ গৰখীয়া লৰাৰ মাজত জিলিকি থকা ৰাম-কৃষ্ণৰ প্ৰত্যক্ষ ৰূপ দৰ্শন কৰি ভক্তিবিহ্বল হৈ ৰথৰপৰা নামি অক্ৰুৰে নিলগতে দীঘল দি পৰি সেৱা

---

(১) হৰিবংশ আৰু শ্ৰীমদ্ভাগৱত প্ৰমুখে অন্যান্য পুৰাণত এই বিষয়ক অদ্ভুত বৰ্ণনা একে সুৰেৰেই গোৱা হৈছে। কোনো কোনো বৈষ্ণৱ টীকাকাৰে ইমানলৈকো চাপি গৈ কৃষ্ণপ্ৰেমপিপাসা পলুৱাইছে যে, পুণ্যসলিলা যমুনাক শ্ৰীকৃষ্ণৰ পাদপদ্ম স্পৰ্শ কৰাৰৰ উদ্দেশে হে ওপজা-কৃষ্ণ বসুদেৱৰ বুকৰপৰা পিছলি পৰিছিল। কোনোৱে আকৌ এই বুলিহে মন্তব্য প্ৰকাশ কৰে যে, কৃষ্ণপদ লালায়িতা যমুনাই বসুদেৱৰ বুকুলৈকে উথলি উঠি শ্ৰীকৃষ্ণৰ পাদপদ্ম বক্ষেৰে স্পৰ্শ কৰি আকৌ আপুনি তৰ পৰি গৈছিল। সি যি হওক, সেইক্ষণতে যে কৃষ্ণ বসুদেৱৰ বুকৰপৰা পিছলি পৰা দুৰ্ঘটনা ঘটিছিল, তাত সন্দেহ নাই।

জনালে (১)। বাল্য-যৌৱনৰ স ন্ধস্থলত চেমনীয়া কৃষ্ণৰ মদনমোহন ৰূপ দেখি অক্রুৰ বিমোহিত হ'ল, আৰু তেওঁ আপোনমনেৰে এই বুলি কৃষ্ণৰূপ বখানিবলৈ, ধৰিলে, "এয়ে সেই মহামহীধৰদেহ পূর্ণপয়োদপ্রতিম সিংহ-বিক্রম কমললোচন শ্রীকৃষ্ণ! পীতবস্ত্র পৰিধান কৰাত যাৰ মনোমোহা দেহৰ কান্তিয়ে মদনকো মনোবেদনা দিয়ে, তেওঁৰেই সনাতন বিষ্ণু। অহ, এওঁৰ সোঁ-হাতখনি চক্রধাৰণৰ উপযোগী যেন মনে ধৰিছে; ৰাওঁহাতখনি যেন গদাধাৰণলৈ হে গঠিত হৈছে। এই গোপালৰূপী ভগবানেই নিস্তেজ যদুবংশক পুনৰপি সতেজ কৰিব। এওঁ এই বসুধাত অৱস্থান কৰি জগতক বশীভূত কৰি ৰজা নহৈও ৰাজাধিৰাজ হব। এওঁৰ বাহুবলেই যে কংসক ধ্বংস কৰি পুনৰপি বৃদ্ধৰাজ উগ্রসেনক ৰাজপাটত বহুৱাব তাত শংসয় নাই। মই আজি মনোমধ্যত বিহিত মন্ত্রোচ্চাৰণেৰে সেই বিষ্ণুৰ বিষ্ণুত্ব এই কৃষ্ণদেহত অর্পণ কৰি যথাবিধি পূজা কৰিম। এয়ে মোৰ আজি মহাসংকল্প। তাৰ পাচত, ৰাতিকৈ ৰাম-কৃষ্ণক স্বয়ং নিজানত চপাই লৈ সিবিলাকৰ আচল পিতৃ-মাতৃ বসুদেৱ-দৈৱকীৰ দুখ-দুর্গতি আৰু দুৰাচাৰ কংসৰ অত্যাচাৰৰ কথা বিবৰি কম।" সূক্ষ্মদর্শী তীক্ষ্ণবুদ্ধিৰ শ্রীকৃষ্ণে ভক্ত অক্রুৰৰ ভাব-গতি বুজি অগ্রজ বলৰামৰে সৈতে আগ বাঢ়ি গৈ ওচৰ চাপি চিনাকি দি তেওঁৰ আগমনৰ উদ্দেশ্যৰ সন্ধান ললেগৈ। অক্রুৰে চমুকৈ দুই-চাৰি কথাৰে সমিচাৰ দিওঁতেই মতিমান শ্রীকৃষ্ণই সঙ্কেতত সবিশেষ বুজি উঠি, বলৰামক একে-আষাৰে আদ্যোপান্তৰ আভাস দি, আগন্তুক আলহীৰ

---

(১) যথাঙ্গুর্ণমবপ্ল ত্য সোঽক্রূরঃ স্নেহবিহ্বলঃ।
পপাত চরণোপান্তে দণ্ডবদ্রামকৃষ্ণয়োঃ॥"
—শ্রীমদ্ভাগবত, দশমস্কন্ধ, ৩৮ আধ্যা, ৩১ শ্লোক।

বর্ণনাশ্রম লাঘৱ কৰিলে। তাৰ পাচত, ৰাম-কৃষ্ণই অতি আদৰেৰে দদায়েক অক্ৰূৰক দুয়ো দুহাতে ধৰি নন্দালয়লৈ গৈ গল। ৰাম-কৃষ্ণই পিতাক নন্দৰাজৰ আগত যাদৱ ৰাজকোঁৱৰ অক্ৰূৰক ভেঁটাই দি, মাক যশোদা আৰু ৰোহিণীৰ ওচৰত সকলো কথা সঙ্কেততে ভাঙ্গি কলৈগৈ। তাৰ পাচত, আতিথ্য সৎকাৰাদিৰ বিষয়ে যুগুত দিহা দি, গৰু চপাবৰ পৰত ৰাম-কৃষ্ণ ঘুৰি গৰখীয়াশালি পালেগৈ। ইফালে ৰাজযোগ্য আতিথ্যত পৰিতুষ্ট হৈ, জিৰণি লোৱাৰ ছেগতে অক্ৰূৰে তেওঁৰ বৃন্দাবন-আগমনৰ উদ্দেশ্যৰ বিষয়ে নন্দৰাজত বিবৰি কবলৈ ধৰিলে। (১)

(১) হৰিবংশ, বিষ্ণুপৰ্ব্ব, ৮১ আধ্যা।

১৬। আখ্যা।

—০(*)০—

অক্রূৰ-সংবাদ।

ৰাতি ভোজনৰ পাচত, অক্রূৰে বিষ্ণুক চিন্তি শয্যাত পৰিছেগৈ, এনেতে ৰাম-কৃষ্ণ তেওঁৰ কাষলৈ গৈ, দুয়ো দুপাশে পালঙ্গত বহি লৈ, খুড়াদেৱাকক সভক্তি আদৰ-সম্ভাষণ জনালেগৈ। অক্রূৰে আনন্দবিহ্বল হৈ, দুইৰো মাজতে বহি, দুইৰো গাত দুখন হাত দি, সম্ভাষণৰ সভক্তি প্রতিদানেৰে মথুৰাৰ সংবাদ বর্ণাই কঁবলৈ ধৰিলে (১)। মথুৰা-কাহিনীৰ বর্ণনাত প্রথমতে স্বেচ্ছাচাৰী কংসৰজাৰ অসহনীয় অত্যাচাৰত সদৌ মথুৰাবাসীৰ বিলাই-বিপত্তিৰ কথা ৰাম-কৃষ্ণৰ আগত জ্ঞাপন কৰা হল; শুনি শুনি দুইৰো কৰুণ হৃদয় সহবেদনাত অতিকৈ ব্যথিত হবলৈ ধৰিলে। তাৰ পাচত, যেতিয়া মথুৰাবাসী যাদৱসকল, বিশেষকৈ বৃষ্ণি ফৈদৰ যাদৱ কোঁৱৰসকলৰ ওপৰত নানা ভৰহৰ অসহনীয় অত্যাচাৰ আৰু অপমানৰ বিষয়ে চমুকৈ বর্ণোৱা হল, তেতিয়া একাণপতীয়াকৈ শুনি থকা গম্ভীৰ প্রকৃতিৰ বৃষ্ণিৰাজকোঁৱৰ বলৰামে ধুমুহাৰ পূর্ব্বক্ষণত ধাৰণ

---

(১) হৰিবংশ, বিষ্ণুপুৰাণ আৰু শ্রীমদ্ভাগৱতমতে এই ছেগতে, কৃষ্ণবধৰ অর্থে সঙ্কল্পিত কংসৰ ষড়যন্ত্রৰ বিষয়ে অক্রূৰে গোপনে ৰাম-কৃষ্ণক সংবাদ দিয়ে। প্রস্তাবিত ধনুর্যজ্ঞ যে লোকক দেখুৱা এটা কৃত্রিম উৎসৱ মাথোন, সেই কথাও অক্রূৰে ৰাম-কৃষ্ণৰ আগত ভাঙ্গি-পাতি কবলৈ বাকী নথলে। সেই প্রসঙ্গতে সেই অনুযায়ী সাজু হবলৈকো তেওঁ ৰাম-কৃষ্ণক পৰামর্শ দিলে। আৰু, সেই কালৰ প্রবলপ্রতাপী মথুৰাধিপতি কংস বজাৰ গৰাহবপৰা সেই যাত্রাত শ্রীকৃষ্ণৰ নিষ্কৃতিত অক্রূৰক সন্দিহান যেন দেখি, শ্রীকৃষ্ণই বাবম্বাৰ ডাঠি কৈছিল যে, তেওঁ মথুৰালৈ গৈ কংসক নিশ্চয় বধ কৰিবগৈ; সেই কথাত সকলো নিশ্চিন্ত থাওক।

কৰা প্ৰকৃতিৰ প্ৰমাদসূচক অতিগম্ভীৰৰূপ ধাৰণ কৰিলে, আৰু সুকোমলহৃদয় শ্রীকৃষ্ণৰ দুগালে দুধাৰি দুবৰিবনত নিয়ৰৰ পানী যেন চকুলো ববলৈ ধৰিলে। তাৰো পাচত, যেতিয়াই অক্রূৰে শোকেধৰা কণ্ঠেৰে উচুপি উচুপি আচল মাতৃ আৰু পিতৃ দৈৱকী আৰু বসুদেৱৰ অকথনীয় লেলাতভুঞ্জনৰ বিষয়ে বৰ্ণনা কৰি, সেই দুৰ্ভগীয়া দম্পতীয়ে চিৰজীৱন বন্দীশালত কটাৰ লগীয়া হোৱা কথাত এই বুলি আক্ষেপ কৰিবলৈ ধৰিলে, "বোপাহঁত! তোমালোকৰ পিতৃ পুত্রবান হৈয়ো অপুত্রক; তেওঁ কংসৰ বন্দীশালত শোক-তাপত দগ্ধ হৈ দিন নিয়াইছে। তেওঁ বুঢ়া হৈ একেই জুৰুলা, তাতে কংসৰ পীড়নত জর্জ্জৰিত! হে গোবিন্দ, তোমাৰ গর্ভধাৰিণী মাতৃ দৈৱকী দেবীৰ দুর্গতিৰ কথা নো কি কম! তেওঁ কংসৰ অত্যাচাৰত পৰি সধবা হৈয়ো বিধবা, পুত্রৱতী প্রসূতী হৈয়ো অপুত্রকা অভাগিনী! হে কৃষ্ণ, সেই তপস্বিনীয়ে কেৱল তোমাৰ মুখদর্শন প্রত্যাশাতে ইমান দিন অত নির্য্যাতন সহিও জীৱন ধাৰণ কৰি আছে। হাঁয়, যদি তোমাহেন পুত্র প্রসৱ কৰিও দৈৱকীৰ জীৱন্তে এই দশা হব লাগিল, তেন্তে তেওঁৰ অনপত্যতাই মঙ্গল আছিল। শুনি শুনি অদ্ভুতবলশালী মহাতেজী শ্রীকৃষ্ণই জাঁপ মাৰি উঠি, ভোঁ-ভোঁকৰে ওলাই নন্দৰাজৰ উদ্দেশে বেগেৰে প্রস্থান কৰিলে; যাওঁতে তেওঁ ইমানকে মাথোন কৈ গল, "কংসকো মাৰিম, বংশকো তাৰিম, আমি ৰাম-কানায়ে (১)।" তাৰ পাচত, অক্রূৰৰ ওচৰত সাদৰে বিদায় লৈ বলৰাম ধীৰে ধীৰে ওলাই গল। অক্রূৰে শয্যাত পৰি আকাশ-পাতাল ভাবিবলৈ ধৰিলে!

---

(১) (ক) শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৩৯ আধ্যা।

(খ) বিষ্ণুপুৰাণ, পঞ্চম খণ্ড, ১৮ ছেদ।

শ্রীকৃষ্ণই পোন্‌চাতেই গৈ পিতাক নন্দৰ ওচৰ চাপিলৈগৈ। নন্দৰাজে তৎপূৰ্ব্বেপৰা মনে মনে কৃষ্ণ-প্রতীক্ষাত আছিলেই। কিয়নো, তেওঁ স্বৰূপ অনুমান কৰিছিল যে, অক্রুৰ-সংবাদ পাই নিশ্চয় সেই সময়ত কৃষ্ণ তেওঁৰ ওচৰ চাপিবগৈ। অক্রুৰ-সংবাদৰ পুনৰুক্তি নকৰি কৃষ্ণই নন্দৰাজত এই প্রার্থনা জনালে গৈ যে, তেওঁক অগ্রজ বল-ৰামৰে সৈতে মথুৰালৈ যাবলৈ অনুমতি দিব লাগে, আৰু বৃন্দাবন উপনিবেশৰ বছা-বছা বল-বীৰ্য্যৱন্ত ব্রজবাসী আৰু গৰখীয়া সৈনিক গোপদলৰে সৈতে স্বয়ং তেৱোঁ-অনতিপলমে মথুৰা-যাত্রা কৰিব লাগে। মথুৰাগমনৰ আচল উদ্দেশ্যৰ কথা কৃষ্ণই নন্দত নাভাৰিলে; কিন্তু স্বৰূপভাৱে উদ্দেশ্য প্রচাৰিত হলে বৃন্দাবনবাসী, বিশেষকৈ গোপিনী সকল হঠাৎ বিৰহ-বিহ্বল হৈ পৰিব বুলি ভাবি, কংসৰাজৰ ধনুর্যজ্ঞলৈ দিয়া-নিমন্ত্রণ মাথোন ৰাষ্ট্র কৰি দি সিবিলাকক মথুৰাযাত্রালৈ সাজু হবলৈ কোৱা হল। কৃষ্ণৰ প্রস্তাবত নন্দ নীৰৱে মাস্তি হল। তাৰ পাচত, অন্যান্য লাগতিয়াল আয়োজনৰ উদ্দেশে, কৃষ্ণ কোনোবা ফালে সবেগে ওলাই গল। ইফালে যথাযোগ্য ৰাজোপহাৰৰে সৈতে মথুৰাযাত্রালৈ সাজু হোৱাৰ অর্থে, গোপবর্গক চপাই লৈ নন্দৰাজ আলোচনাত বহিল (১)। যদ্যপি তেওঁ কৃষ্ণৰ প্রস্তাবত নীৰৱে মাস্তি হৈছিল, তথাপি বয়োজ্ঞানবৃদ্ধ নন্দৰাজে দূৰদৃষ্টিৰে আগ ধৰি মথুৰা আগমনৰ আগন্তুক আপদ-বিপদা-দিলৈ নোচোৱাকৈ ৰব নোৱাৰিলে;—কিয়নো কংসৰ গুপুত ষড়যন্ত্রৰ বিষয়ে তেওঁ আগৰেপৰা সঘনে সন্ভেদ পাই আছিল। বিশেষকৈ, তেওঁৰ প্রাণৰ পুতলি যেন শ্রীকৃষ্ণ তাৰ লক্ষ্যকেন্দ্র হোৱাত, তেওঁৰ পক্ষে নিটাল

(১) (ক) হৰিবংশ, বিষ্ণুপর্ব্ব, ৮২ অধ্যা।

(খ) শ্রীমদ্ভাগবত, দশম স্কন্ধ, ৫ম অধ্যা, ১৩—২২ শ্লোক।

মাৰি বোৱাটে অসম্ভৱ হল। গতিকে, গোপসকলত বাজেও, নাগ প্রভৃতি বৃন্দাবনৰ গভীৰ ভাগৰ আদিবাসী জাতিবিলাককো গোপনে বাতৰি দি অনাই সিহঁতৰ বছা বছা তেজী ৰণুৱা মানুহ ৰণ-সঁজুলীৰে সৈতে সাজু কৰি ললে। সেই কাৰ্য্যত বিশেষ দীঘলীয়া আয়োজনৰ আৱশ্যক নহল, গতিকে গোপৰাজৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি হবলৈকো সৱহ পৰ নালাগিল। কিয়নো, বাহিৰে নিৰ্জ্জুভাৱে নিটাল মাৰি আছিল যদিও, ভিতৰি মথুৰাবাসী আৰু ব্রজ-বৃন্দাবন আদিৰ কৰতলীয়া ৰাজ্যৰ সদৌ প্রজাবর্গ কংস ৰজাৰ অত্যাচাৰত অস্থিৰ হৈ মনে মনে তেওঁৰ বধৰ কামনাত মগ্ন আছিল; ছেগ পালেই চাৰিওফালৰপৰা উৎপীড়িত প্রজাই স্বেচ্ছাচাৰী অধৰমী ৰজাক সম্মিলিত বলেৰে গৰাহ মাৰি ধৰিবলৈ তলে তলে সাজু হৈ আছিল। এতেকে, অক্রুৰ-সংবাদ নন্দৰাজৰ পক্ষে নতুন সংবাদ নহল, তেওঁ ভালেমান দিনৰ আগৰেপৰা মথুৰাবাসীৰ দুর্দ্দশা আৰু সিবিলাকৰ ভিতৰুৱা ভাব-গতিৰ সন্ধেদ পাই আছিল। বছেৰেকীয়া কৰ-কাটল শোধাবৰ অর্থে মথুৰালৈ গলেই নন্দৰাজে যাদৱ কোঁৱৰসকলৰ লগত সততে সেই বিষয়ে ভিতৰ-বিশ্বাসত কথা-বার্ত্তা হয়। বিশেষকৈ, প্রতিবাৰেই তেওঁৰ পৰম মিত্র বসুদেৱৰ লগত তেওঁ অন্তৰৰ ভাব সলনাসলনি নকৰাকৈ নাহে; সেই প্রসঙ্গত সিবিলাকৰ ভিতৰত সাংসাৰিক নীতিগর্ভমূলক বিষয়ৰ কথোপকথন হয়। আদিৰেপৰা, কৃষ্ণজন্মৰ আগৰেপৰা কংসবধৰ গুপ্ত আলোচনাত ব্রজেশ্বৰ নন্দৰাজ মথুৰাবাসী যাদৱ কোঁৱৰসকলৰ লগত যোগ আছিল। আৰু তেতিয়াৰেপৰা তেওঁ অতি গোপনে গোকুল, ব্রজ, বৃন্দাবনৰ আশে-পাশে বসতি কৰা অনার্য্য জাতিবিলাকক এই বিষয়ে তলে তলে সঙ্কেত দিবলৈ ছেগ এৰি দিয়া নাছিল। গতিকে, অক্রুৰ-সংবাদ আহি পোৱা মাত্রকে সেই আদি-অধিবাসীবিলাকক ততালিকে সেই উদ্দেশ্যে সাজু কৰিবলৈ

গোপৰাজে বেচি শ্ৰম কৰিব লগা নহল। নন্দৰাজৰ সাঙ্কেতিক আদেশ পোৱা মাত্ৰকে সেই জাতিবিলাকৰ ভিতৰৰ বছা-বছা যুঁজাক মানুহ অলেখ আহি মথুৰাযাত্ৰাৰ উদ্দেশে উপস্থিত হলহি। নন্দৰাজে সিহঁতৰ ভিতৰৰে আকৌ বাছি বাছি বাছকৰনীয়াবিলাকৰে সৈতে ছদ্মবেশী সৈন্যৰ দল এটা গঠিত কৰি ললে। আৰু, সেই দলক ওপৰঞ্চি স্বৰূপে লৈ, গোপৰাজ নন্দই শ্ৰীকৃষ্ণৰ সুশিক্ষিত সংসপ্তক সৈন্যিক দলক

---

(১) শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৫ম আধ্যা, ১৩ শ্লোক। যেনে :—

"গোপান্ গোকুলৰক্ষায়ৈ নিৰূপ্য মথুৰাং গতঃ।
নন্দঃ কংসস্য বাৰ্ষিক্যং কৰং দাতুং কুৰূদ্বহ॥"

* * * * * *

নন্দগোপ উবাচ :—

"নূনং হ্যদৃষ্টনিষ্ঠোঽয়মদৃষ্টপৰমো জনঃ।
অদৃষ্টমাত্মনস্তত্ত্বং যো বেদ স ন মুহ্যতি॥"

অৰ্থাৎ, ইহলোক অদৃষ্টমূলক আৰু অদৃষ্ট অনুসৰি পৰ্য্যবসিত হয়। এতেকে, যি লোকে আপোনাৰ অদৃষ্টকে আপোনাৰ ভোগাভোগৰ কাৰণ বুলি মানে, সেই লোক কাচিতো সুখ-দুখত মগ্ন বা বিচলিত নহয়।

—শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৫ম আধ্যা, ২১ শ্লোক।

বসুদেব উবাচ :—

"কৱো বৈ বাৰ্ষিকো দত্তো ৰাজ্ঞে দৃষ্টা বয়ঞ্চ বঃ।
নেহস্থেয়ং বহুতিথং সন্ত্যুৎপাতাশ্চ গোকুলে॥"

অৰ্থাৎ, নন্দৰাজক সমিধান দিয়াৰ ছেগতে বসুদেৱে এই বুলি পৰামৰ্শ দিয়ে, "হে প্ৰিয়, তোমাৰ ৰাজকৰ শোধোৱা হৈ গৈছে, আৰু আমি বন্ধু-বান্ধৱকো দেখা-সাক্ষাৎ কৰা হৈ গৈছে; এতেকে তুমি অনতিপলমে উলটি যোৱা গৈ, কিয়নো সিফালে গোকুলত বিবিধ অপায়-অমঙ্গল ঘটিছে চাগৈ।

শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৫ আধ্যা, ২২ শ্লোক।

যাই বণুৱাকৈল লৈ মথুৰাযাত্রালৈ সাজু কৰিলে। তাৰ পাচত, তেওঁ নীৰলে উপস্থিত সমস্যাৰ ওচৰ-ভবিষ্যৎ ভাবিবলৈ ধৰিলে। ভাবি ভাবি নন্দৰাজে ভাবি পালেগৈ যে, এই সমস্যাত তেওঁৰ ভাগ্যত অশেষ অকথনীয় শোক-সন্তাপ আৰু বিৰহ-যন্ত্রণাদি সহিবলগীয়া আছে; তেওঁ ভাবি পালেগৈ যে, ৰাম-কৃষ্ণৰ এই মথুৰা-প্রত্যাগমনৰ পাচত আৰু বৃন্দাবন পুনৰাগমন হোৱাৰ আশা নাই; নন্দৰাজে আৰু ভাবি পালেগৈ যে, বসুদেৱে ৰাম-কৃষ্ণক যেনেকৈ তেওঁৰ হাতত গতাই দি গৈছিলেহি, তেওঁৰো এতিয়া হেনেকৈয়ে বৃন্দাবনৰ চকুমণি দুটি মথুৰাত বসুদেৱক শোধাই দি আহিবগৈ লাগিব! কিন্তু, তথাপিও তেওঁ বিচলিত নহল; কিয়নো তেওঁতকৈ সহস্রগুণে বিচলিত হবলগীয়া যশোদাপ্রমুখ্যে ব্রজৰ গোপিনীবৰ্গ আছেই এথান। বিশেষতঃ, মহাত্যাগীপুৰুষ গোপৰাজ নন্দ সতকাই বিচলিত হোৱা লোক নহয়; তেওঁ যশোদাৰ গৰ্ভপ্রসূত আত্মসন্তানটি কৃষ্ণৰ সলনিত কংসৰ কৰাল হাতত অর্পণ কৰি যি মনোবলেৰে অবিচলিত হৈ আছিল, এতিয়াও সেই মনোবলেৰেই অবিচলিত হৈ থাকিল।

১৭। আধ্যা।

ৰাম-কৃষ্ণৰ মথুৰা আগমনৰ আয়োজন।

শ্ৰীকৃষ্ণই পিতাক নন্দৰাজক মাস্তি কৰাই থৈয়েই মাক যশোদাৰাণীৰ কাষ চাপিলগৈ। তেওঁ ভাবি চালে যে, মথুৰাযাত্ৰাৰ সম্ভেদ্ কেনেবাকৈ অন্তৰপৰা পাব লাগিলে, যশোদা আগধৰি বাউলী হৈ পৰিব; তেতিয়া তেওঁক শান্ত কৰা বৰ টান হৈ উঠিব। সেই ভাবি, মতিমান শ্ৰীকৃষ্ণই পিতাকক পিচ কৰি থৈ, ততাতৈয়াকৈ আগধৰি মাকৰ ওচৰ চাপিলগৈ। যশোদাৰ ওচৰ চাপিলেই কৃষ্ণ কেঁচুৰাটি হৈ পৰে! কিন্তু, সেই দিনা সেই সময়ত সেই আচৰণৰ অতিচাৰ হোৱা যেন দেখা গল। আন কি, কৃষ্ণৰ লৰালিত সততে বিমুগ্ধ যশোদায়ো সেই অতিচাৰৰ লক্ষণ তত্ ধৰিব পাৰিছিল। তেওঁ পোনেই গৈয়েই মাকক ডিঙ্গিত ধৰি চুমা এটি দি, নানা ভাওটিৰে তেওঁৰ মনত ৰং লগাবৰ চেষ্টা কৰিলে। তাৰ পাচত, এবাৰ ছেগ বুজি মনৰ আচল ভাব ব্যক্ত কৰি, কৃষ্ণই মথুৰা-যাত্ৰাৰ নিমিত্তে যশোদাৰ ওচৰত অনুমতি প্ৰাৰ্থনা কৰিলে। এই কথাৰ আভাস যশোদাই তাৰ আগেয়েই পাই থৈছিল। তেওঁ নন্দৰাজ আৰু অক্ৰূৰৰ ভিতৰত হোৱা কথা-বাৰ্ত্তাৰ পৰাই তাৰ সম্ভেদ্ লৈ থৈছিল। এতিয়া কৃষ্ণৰ নিজমুখে সেই নিদাৰুণ অক্ৰূৰ-সংবাদৰ উদ্দেশ্য-ব্যাখ্যা শুনি শোকবিহ্বলা হৈ সেই অৱস্থাতে যশোদা ঢাল খাই পৰি মূৰ্চ্ছা গল! কৃষ্ণ বিমোৰ হল। তথাপি, তেওঁ বহু যত্নেৰে মাকক সংজ্ঞালাভ কৰাই তুলি বহুৰাই বিধ্ বিধ্কৈ বুজনি দিবলৈ ধৰিলে। কিন্তু, একোৱেই গুণ নিদিয়ে; মাকৰ প্ৰাণে একোকে নামানে। এইদৰে মাক-পুতেকৰ

মাজত বিস্তৰ কন্দা-কটা আৰু বুজনি বাক্যৰ কটাকটি চলাৰ পাচত, মাক এফেৰি শান্ত হোৱা দেখি কৃষ্ণই এই শেষ কথা একেষাৰ কৈ লৰা-লৰিকৈ আনফালে ওলাই গল,—"মোৰ আইয়ে বেজাৰ কৰিব নালাগে, মই আকৌ উলটি আহিমগৈ। মথুৰাত কংস ৰজাৰ ধনুৰ্যজ্ঞ উৎসৱত হোৱা ৰং-ধেমালি চাই মই আমাৰ বৃন্দাবনলৈ উলটি আহিমগৈ। এতিয়া আমি এৰাব নোৱাৰাত পৰি হে যাবলৈ ওলাইছোঁ। কিয়নো, ৰাজ-আজ্ঞা অৱজ্ঞা কৰিব নাপায়, কৰিলে জগৰ লাগিব আৰু পাপ হব; তাতে আকৌ ই নিমন্ত্রণ। ৰাজ-নিমন্ত্রণ পোৱা আৰু ৰাজদৰ্শন লাভ হোৱা কম ভাগ্যৰ কথা নহয়। আমি পিতাদেৱৰ লগত হে যাম, এতেকে কি ভয় আছে? আই, তুমি নাকান্দিবাঁ। তুমি কান্দিলে মোৰো কান্দোন আহে। আমাৰ লগৰীয়া গৰখীয়াবিলাকৰো কোনো কোনো যাবলৈ ওলাইছে। মই বাৰু এতিয়া যাওঁচোন, কোন্ কোন্ যায় সোধোঁগৈ।" এই বুলি কৃষ্ণ বেগাবেগিকৈ ওলাই গল; যশোদাই দীঘলকৈ হুমুনিয়াহ এটি পেলাই ওলাই আহি পিচফালৰপৰা পুতেক যোৱাৰ ফালে চাই চাই চায়ে থাকিল!

যশোদাক দুনাই বাউলী হবলৈ ছেগ নিদিবৰ বুদ্ধিৰেই কৃষ্ণ ব্যস্তভাৱে ততাতৈয়াকৈ আনফালে ওলাই গল। তেওঁ তাৰপৰা গৈয়ে মাহীমাক (১) ৰোহিণী দেবীৰ কাষ চাপিলগৈ। যশোদাক ভুলাবলৈ ভাও ধৰাৰ দৰেই কৃষ্ণই আথে-বেথে মৰম লগাই লৰা-ধেমলীয়া কথা-বার্ত্তা পাতি মাহীমাকৰ মনত ৰং লগাবলৈ চেষ্টা কৰিলে। কিন্তু,

---

(১) ৰোহিণী দেবী শ্রীকৃষ্ণৰ ৰৰমাক হে হয়; কিয়নো, বলৰামৰ মাক ৰোহিণী দেবী বসুদেৱৰ প্রথমা ভার্য্যা, আৰু শ্রীকৃষ্ণৰ মাক দৈৱকী দেবী সৰাতকৈ সৰু ভার্য্যা। ইয়াত "মাহীমাক" মানে মাকৰ সতিনীক বুজাৱা হৈছে।

PLEASE HANDLE THE BOOK CAREFULLY.

যিমানেই হওক, কৃত্রিমালি বেগতে ধৰা পৰে। যশোদাৰ দৰেই ৰোহিণীয়েও কৃষ্ণৰ সাদৰি আচৰণত অতিচাৰৰ লক্ষণ লক্ষ্য কৰি মনে মনে চিন্তাযুত হৈ পুতেকলৈ সন্দিহান চকুৰে চাবলৈ ধৰিলে। যি হওক, তাৰ পাচত এটা ছেগত কৃষ্ণই তেওঁৰ মনৰ ভাব মাহীমাক ৰোহিণী দেবীৰ আগত কথাৰে কৈ পেলালে। সেই কথা শুনা মাত্রকে ৰোহিণী দেবীয়ে আপদসূচক এটা চিয়ঁৰ মাৰি মাটিত লুটি খাই পৰিল। সেইখিনি পৰতে গহীন গতিৰে ধীৰ-স্থিৰ-শান্ত প্রকৃতিৰ বলৰামো ভিতৰ সোমাইছিলগৈ মাথোন। পিচে, কৃষ্ণ-চিকিৎসাৰ গুণত সংজ্ঞা লাভ কৰাত, বলৰামে মাকক আওজাই ধৰিলে, আৰু কৃষ্ণই বিবিধ বুজনিৰ বুজাবলৈ ধৰিলে। কিন্তু, ৰোহিণী দেবীয়ে শুনে আৰু ৰাম-কৃষ্ণৰ ডিঙ্গিত ধৰি ধৰি কান্দে, তেওঁৰ মনে একোকে বুজনি নামানে। এনে কি, যশোদা ৰাণীতকৈও এওঁক বুজাবলৈ হে টান হল। কিয়নো, ৰোহিণীয়ে নিজে ভুগিছিল, আৰু কংসৰ উৎপাত্ তেওঁ নিজ চকুৰে দেখি গৈছিল। ইমান দিনে তেওঁ আচল কথা কাৰো আগত কোৱা নাছিল; কিন্তু আজি আসন্নবেলাত পুতেকহঁতৰ আগত আদ্যোপান্ত ভাঙ্গি নকৈ নোৱাৰিলে। তেওঁ উচুপি উচুপি পূৰ্ব্বৰ মথুৰা-কাহিনী বৰ্ণাই ভয়বিহ্বলা হৈ আকৌ কান্দিবলৈ ধৰিলে। কান্দি কান্দি তেওঁ ৰাম-কৃষ্ণক উলটি বুজাবলৈ ধৰিলে যে, যি কংসৰ ভয়ত তেওঁ অতকাল নন্দালয়ত গুপ্তবাস কৰি জীৱনযাপন কৰিছেহি, আজি সেই কংসৰ কোপাগ্নিত ৰাম-কৃষ্ণই উপ্যাচি গৈ জাঁপ দিবলৈ কিয় ওলাইছে? আৰু তাকে কৰি সিবিলাকে অভাগিনী মাকহঁতৰ কিয় বধবাৰ্ত্তা লবলৈ ওলাইছে! সিবিলাকে সেইদৰে উপ্যাচি গৈ কংস-যমৰ হাঁতত আত্মবলি পৰি দুর্ভগীয়া পিতৃ বসুদেৱ আৰু হত-ভাগিনী মাত দৈৱকীৰ চৈধ্য বছৰীয়া কষ্টব্রত কিয় বিফল কৰিবলৈ

ওলাইছে! মাকৰ ইত্যাদি মৰ্ম্মস্পৰ্শী বুজনি-বাণী শুনি শুনি ৰাম-কৃষ্ণ বিমোৰ হল, ভালেখিনি পৰ দুয়ো নিটাল মাৰিবল। তাৰ পাচত, অতি নম্ৰভাৱে আৰু অতি কৰুণবাণীৰে কৃষ্ণই মাহীমাকৰ প্ৰশ্ন কাটি ধীৰে ধীৰে এইবুলি সমিচাৰ দিলে, "মাতৃ, মনৰপৰা সকলো অপায়-অমঙ্গলৰ আশঙ্কা বাজ কৰাঁ, সেই আশঙ্কাৰ জইন্ মাৰিবলৈ হে আমি মথুৰালৈ ওলাইছোঁ। আমাৰ বল-শক্তিৰ ওপৰত যদি অলপো বিশ্বাস বহিছে, তেন্তে আই, নিচিন্তে থাকিবাঁ, 'কংসকো মাৰিম, বংশকো তাৰিম, আমি ৰামে-কানায়ে (১)।' অকস্মাৎ কোনো আগন্তুক আপদত পৰিলেও আমাৰ সহায়ৰ নিমিত্তে পিতাদেৱ নন্দৰাজে ভাল উপায়-যুগুতি কৰিছে। তেওঁৰ গুপুত আয়োজনমতে আমাৰ বছা বছা গোপসকল আৰু আশ-পাশে থকা বৃন্দাবন-বনবাসী জাতিবিলাকৰ বাচকবনীয়া বলী আৰু যুঁজাৰু মানুহ আমাৰ লগত যাবলৈ ভালেমান সাজু হৈছে। সিবিলাকৰ লগতে আমাৰ গৰখীয়া সেনাদলো লগ-লগাবৰ দিহা কৰোঁগৈ, যাওঁ। মাতৃ, হৰিষচিতেৰে বিদায় দিয়াঁ।" এইবুলি ৰাম-কৃষ্ণ বেগাবেগিকৈ ওলাই গল।

ৰাম-কৃষ্ণই এৰি যোৱাৰ পাচত, অক্ৰূৰে শয্যাত পৰি ভালেমানপৰ আকাশ-পাতাল ভাবি ভাবি টোপনি যাবলৈ চেষ্টা কৰিলে, কিন্তু নিদ্ৰাদেবী সেই ৰাতিৰ আগভাগত অক্ৰূৰৰ প্ৰতি নিকৰুণ হল, তেওঁ ইচ্ছা কৰিও

---

(১) গোপিনী-কীৰ্ত্তনত আজিকোপতি এই নামফাকিৰ সুৰ লগা আছে। দেৱকীৰ গৰ্ভাধানৰ ক্ষণত হেনো শ্ৰীকৃষ্ণই তেওঁত এই বুলি নিবেদিছিল, "দেৱকী আই, গাত দিয়াঁ ঠাঁই।" দেৱকীয়ে সমিধান দিলে বোলে, "সাত পো জন্মালোঁ, কংসে নিলে মাৰি, আছোঁ মই আঠু-হাত পাৰি!" সেই সমিধান পাই শ্ৰীকৃষ্ণই ঘুৰি এই সমিচাৰ দিয়ে, "কংসকো মাৰিম, বংশকো তাৰিম, আমি ৰাম-কানায়ে।" কল্পনাৰ পাখি-লগা যদিও, কথাফাকিৰ আঁতিগুৰি আছে।

চিন্তা এৰিব নোৱাৰাত, বহুপৰ বলেৰে নিটাল মাৰি থাকিও টোপনি আনিব নোৱাৰিলে। শেহাস্তৰত অগত্যা তেওঁ শয্যা এৰি আহি নন্দ-ৰাজৰ কাষ চাপিলহি। নন্দৰাজৰো মনৰ অৱস্থা তথৈবচ। তথাপি, তেওঁ যেনিবা ইতিমধ্যতে মথুৰাযাত্ৰাৰ আয়োজনৰ অৰ্থে বাহিৰত ফুৰি-চাকি অহাত তেওঁৰ মনৰ ভিতৰুৱা ভাব অলপ পাতল হৈ আছিল। যি হওক, তাৰ পাচত নন্দ-অক্ৰুৰৰ কথোপকথন আৰম্ভ হল। সেই ছেগতে মথুৰাযাত্ৰাৰ আয়োজনৰ বিষয়ে, লগত যাবলগীয়া সৈনিকবলৰ ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে নন্দই অক্ৰুৰৰ আগত পৰিপাটিকৈ জ্ঞাপন কৰিলে। আদ্যোপান্ত শুনি অক্ৰুৰ সেই বিষয়ত নিশ্চিন্ত হল। তাৰ পাচত, মথুৰাত গৈ পোনেই কি কি কৰিবগৈ, আৰু কংসৰাজৰ আগত তেওঁ কি ভাৱে সিবিলাকৰ আগমনৰ বাৰ্ত্তা জনাবগৈ, আৰু তাৰপৰা ধনুৰ্যজ্ঞৰ কাৰ্য্য আৰম্ভ হোৱালৈকে এই সময়ৰ ভিতৰত কেনে সতৰ্কভাৱে ৰাম-কৃষ্ণৰ গা-চোৱা ব্যৱস্থা কৰিব লাগিব, ইত্যাদি বিষয়ে দুয়োজন মতিমান পুৰুষে ভালেমান পৰ পৰিপাটিকৈ আলোচনা কৰি দুয়ো নিশ্চিন্ত হল। তাৰ পাচত, মনৰ উগুল-থুগুল ভাব মাৰ নিয়াই দুয়ো শান্তিৰে সৈতে শয্যাত পৰি নিদ্রাদেবীৰ কোলাত লাল্‌কাল্‌ দি আপোন-পাহৰা হলগৈ।

——*০)*——

১৮। আধ্যা।

প্রথম ছেদ

বৃন্দাবন-বিদায়।

মথুৰা-যাত্ৰাৰ সময় চাপি হাত পালেহি। হাবিয়লীয়া জাতিবিলাকৰ শকত-আৰত বলী যুঁজাৰু মানুহ ভাগে ভাগে জুম্-জুম্‌কৈ আহি নন্দালয়ত যাত্ৰাৰ নিমিত্তে সাজু হলহি। গোপসকলৰ ভিতৰৰো চতুৰ, কৌশলী, বুদ্ধিমান, বলবান, বিজ্ঞ, অভিজ্ঞ এনেবিলাক বাচকবনীয়া লোক যাত্ৰী হৈ উপস্থিত হলহি। নন্দৰাজৰ আদেশ আৰু উপদেশ অনুযায়ী ৰাজ-উপহাৰৰ অৰ্থে দৈ, ঘিঁউ, নৱনী, মাখন, আলু, কচু, আম, কঁঠাল, লেটেকু, পনীয়াল, কল, কুঁহিয়াৰ আদি বিবিধ সুখাদ্য সামগ্ৰী ভাৰীবিলাকে ভাৰে ভাৰে আনি আগে আগে থৈ লালী পাতিলেহি (১)। গৰখীয়া সৈনিকদলৰো ৰাম-কৃষ্ণৰ বাছনিত উঠা-বিলাকে সাজু হৈ যোগ দিলেহি। তাৰ পাচত, ৰাজযোগ্য সাজেৰে

---

(১) হৰিবংশ, বিষ্ণুপুৰাণ আৰু শ্ৰীমদ্ভাগৱত মতে, গোপৰাজ নন্দই অক্ৰূৰৰ মুখে কংস ৰজাৰ কৃষ্ণবধ ষড়যন্ত্ৰৰ বিষয়ে সবিশেষ সন্ধেদ্ পাই, তেওঁ বাহ্যিক আড়ম্বৰেৰে ৰাজ-নিমন্ত্ৰণ পালন কৰিবলৈ ওলাইছিল। সেই কাৰণে, সেই উদ্দেশে বৃন্দাবনৰ গোপ-উপনিবেশৰ বিশেষত্ব ৰাখি মথুৰা-যাত্ৰালৈ লগত ৰাজযোগ্য উপহাৰাদি যুগুত কৰি লৈছিল।

যেনে,—"গোপাস্তমন্যসঞ্জন্ত নন্দাদ্যাঃ শকটৈস্ততঃ।
আদায়োপায়ণং ভূবি কুম্ভান্ গোৰসসম্ভৃতান্॥"

—শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৩৯ আধ্যা, ৩১ শ্লোক।

(ক) হৰিবংশ, বিষ্ণুপৰ্ব্ব, ৮২ আধ্যা।

সুসজ্জিত হৈ গোপ-বাহনত চৰি নন্দৰাজ স্বয়ং উপস্থিত হলহি। এই-দৰে ইফালৰ সকলোবিলাক আহি সমবেত হোৱা দেখি, সদৌশেহত অক্রুৰৰ আদেশানুসাৰে সাৰথিয়ে ৰাজকীয় ৰথ আনি বাটচৰাত সাজু কৰিলেহি। সকলো আহিল, সকলো চাপিলহি, সকলো যোষা হৈ উঠিল,—কেৱল ৰাম-কৃষ্ণ আহি ৰথত চৰিলেহিই মথুৰাযাত্ৰাৰ খোজ লব পৰা যায়।

শুভযাত্ৰাৰ নিমিত্তে সকলো যুগুত হৈ উঠিল, মাথোন ৰাম-কৃষ্ণ নাই। নন্দ আৰু অক্রুৰ প্ৰমুখ্যে যাত্ৰীবৰ্গ ৰাম-কৃষ্ণৰ প্ৰতীক্ষাত ৰৈ আছে, কিন্তু ৰাম-কৃষ্ণ পোৱাহি নাই। যাত্ৰীবৰ্গে, বিশেষকৈ অক্রুৰে উদ্বিগ্ন হৈ বাট চাইছে, কিন্তু ৰাম-কৃষ্ণ নোলায়হি!—ওলায়হি কেনেকৈ, ৰাম-কৃষ্ণ যে লগৰীয়া গৰখীয়াবৃন্দৰ মাজত বিমোৰ, বিভোল! ৰাম-কৃষ্ণই প্ৰাণবন্ধু গৰখীয়াবৃন্দৰ প্ৰত্যেকটিকে ডিঙ্গিত ধৰি ধৰি চুমা দিয়েই অন্ত পেলাব পৰা নাই! যাত্ৰীৰ লগত যোগ দিয়েহি কেনেকৈ! প্ৰত্যেকটিৰ ওচৰত বিদায় লৈছে, কিন্তু কাৰো আগত এই শেষ মুহূৰ্ত্ততো 'যাওঁ' বুলিবলৈ ৰাম-কৃষ্ণৰ সত যোৱা নাই; "আমি আহোঁগৈ দেই", দুইৰো মুখত বিদায়-মাগনি ইমানেই হে। ৰামকৃষ্ণ-অনুৰাগী গৰখীয়াবৃন্দৰো উলটি সেই দশাই, সিবিলাকৰ কেঁৰে 'যোৱাঁ' বা 'আহিবাঁগৈ' বুলিব-লৈকো মাত ফুটাব পৰা নাই, সিবিলাকৰ প্ৰত্যেকৰে সাদৰী সমিধান মাথোন দুধাৰি চকু-লো! নিচেই সৰু সৰু লৰা-ছোৱালীবিলাকে মাথোন 'নাযাবাঁ' 'নেৰিবা' বুলি ৰাম-কৃষ্ণক সাবটি ধৰি ধৰি কান্দিবলৈ ধৰিছে! সেই অমায়িক অবুজন লৰা-ছোৱালীবৃন্দক বুজোৱা ইমান টান হৈ উঠিছে যে, তাৰ নিমিত্তে মতিমান শ্ৰীকৃষ্ণৰো মতিভ্ৰম ঘটিছে, তেওঁৰ মুখত কথাৰ সাগৰ শুকাই তৰ পৰিছে! সেই অজ্ঞলা সৰল গৰখীয়া লৰা আৰু গোপিনী ছোৱালীবিলাকক মুখেৰে বিদায়-বুজনি

দিবলৈ গৈ শ্রীকৃষ্ণ আজি বাস্তৱতে অবাক্! শ্যাম-শেখৰ হিয়াখাল বুকুৰ ওপৰে বৈ যোৱা দুটি কপালি জুৰিৰ দৰে কৃষ্ণবক্ষৰ ওপৰে বৈ যোৱা নীয়ৰৰ পানী যেন দুধাৰি চকুলোৱে মাথোন হৃদয়ৰ মৰ্ম্মভেদী ভাৱ ব্যক্ত কৰিছে। ভাৱত নিমগ্ন নিমাত বলোৱামৰ যে মাতেই নাই, তেওঁ কৃষ্ণৰ গাৰ ছাঁ লৱাদি লৰি ফুৰিছে মাথোন, কথাৰে বা ভঙ্গীৰে কাকো একো কৰ পৰা নাই। গৰখীয়া-ৰজা বনমালীৰ আগন্তুক বিচ্ছেদৰ মৰ্ম্মস্পর্শী উতলাভাবে সেই গৰখীয়া লৰা আৰু গোপিনী ছোৱালীবৃন্দৰ অন্তৰত কি যে উগুল-থুগুল লগাইছিল, তাক ফুটাবলৈ কথাৰ অভাৱ (১)! সি অনুভৱৰ হে ভিতৰ। এনেতে দুয়ো পক্ষৰ এনে বিমোৰ অৱস্থাত অক্ৰূৰে ছেগ চাই নিলগৰপৰা ভূমুকি মাৰি গা'-দেখা দিয়া মাত্ৰকে ৰাম-কৃষ্ণ আৰু গৰখীয়া লৰা-ছোৱালীবিলাকৰ মাজত চাঁত্‌কৰে হিয়াফলা বিচ্ছেদ ঘটিল!

গৰখীয়া লৰা-ছোৱালীৰ মোহ-বান্ধনীৰপৰা এৰাই আহি ৰাম-কৃষ্ণ আকৌ এক মায়াজালত পৰিলহি;—গোপিনীবৰ্গে চাৰিওফালৰপৰা সমবেত যাত্ৰীবৰ্গক মেৰাই ধৰি কৃষ্ণৰ প্রতীক্ষাত উদ্বাউল দি আছেহি! অক্ৰূৰে দেখি বিবুদ্ধি হৈ নিষ্কৃতিৰ উপায় চিন্তিবলৈ ধৰিলে। ভাবুক বলভদ্রও সেই ভাৱত আকৌ বিভোল হৈ পৰিল। এনেতে, কিবা কৌশলেৰে শ্রীকৃষ্ণই সেই মায়াজাল ফালি এৰাই আহি ৰাম আৰু অক্ৰূৰৰ সৈতে গৈ, সাজু কৰি থোৱা ৰথত চৰিলগৈ; গোপিনী-সকলে দেখি হতাশৰ খুন্দাত বিহ্বল হৈ বিনাবলৈ ধৰিলে। আগন্তুক কৃষ্ণ-বিৰহৰ সন্তাপে গোপিনীবৰ্গৰ হৃদয় এনে তীব্রভাৱে ব্যথিত কৰিবলৈ ধৰিলে যে, সিবিলাকৰ মুখৰ কান্তি মলিন হৈ

(১) শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৩৯ আধ্যা, ১২ শ্লোক।

আহিল, কোনো কোনো গৱাকীৰ খোপাৰ বান্ধ মুকলি হৈ চুলি আউল-বাউল হল, আৰু কোনো-কোনোৰ গাৰ বস্ত্ৰ আৰু অলঙ্কাৰ খহি খাহ পৰিল (১)। কোনো-কোনো গৱাকী গোপিনী কৃষ্ণ-চিন্তাত বাহ্যজ্ঞান হেৰুৱাই ঠৱলাগি আপোন- পাহৰা হৈ পৰিল (২)। কোনো-কোনো গৱাকী শ্ৰীকৃষ্ণৰ মনোমোহা হাঁহি আৰু মৰ্ম্মস্পৰ্শী মনোজ্ঞ ভাবৰ বিচিত্ৰ ভাব-ভঙ্গী আৰু মৌ-ববষা মুখৰ কথা আদিলৈ সুমৰি সুমৰি তধা লাগিল (৩)। আগন্তুক কৃষ্ণ-বিৰহ যথার্থ হোৱাৰ সম্ভাৱনা যতকে বাঢ়িবলৈ ধৰিলে, ততকে গোপিনীসকল অধৈর্য্য হৈ পৰিল। এনে কি, ধৈর্য্য হেৰুৱাই সিবিলাকে জুম্ জুম্ হৈ এই বুলি বিধাতাক নিন্দা কৰিবলৈ ধৰিলে, "হে বিধাতা! তোমাৰ হিয়াত আজি লেশমানো দয়াৰ সঞ্চাৰ নোহোৱা হল; প্ৰিয়জন-মিলন ঘটাই সেই মিলনৰ মনোৰথ পূৰ্ণ হবলৈ নৌ পাওঁতেই তুমি অকস্মাৎ বিচ্ছেদ ঘটাবলৈ ধৰিছা; ই কি আচৰিত, তোমাক উদ্দেশ্য-বিহীন লৰাৰ নিচিনা নিৰর্থক যেন হে দেখিছোঁ (৪)। সুনীল অলকামণ্ডিত সর্ব্বসন্তাপহাৰী হাঁহিভৰা শ্ৰীকৃষ্ণৰ মুখকমল আমাক এবাৰ দেখুৱাই তৃপ্তি পলোৱাবলৈ নৌপাওঁতেই তুমি আকৌ যে হৰি নিবলৈ বিচাৰিছা, সেই বাবে তুমি নিশ্চয় নিন্দনীয় (৫)।"

সিবিলাকে বিননিত কৃষ্ণগুণ-কীর্ত্তনেৰে গছৰ পাত খিলি-খিলিকৈ লৰাবলৈ ধৰিলে। কৃষ্ণৰ বিহনে গোপিনীবৰ্গৰ নো কি বিলাই হব, কৃষ্ণৰ

---

(১) শ্ৰীমদ্ভাগবত, দশম স্কন্ধ, ৩৯ আধ্যা, ১৩ শ্লোক।
(২) " " " ১৪ শ্লোক।
(৩) " " " ১৫—১৬ শ্লোক।
(৪) " " " ১৭ শ্লোক।
(৫) " " " ১৮ শ্লোক।

অভাৱে ব্রজবাসীৰ নো কি বিপত্তি ঘটিব, কৃষ্ণ-শূন্য বৃন্দাবন নো কেনেকৈ মৰিশালি যেন হব ইত্যাদি বিষয়ে বিননিত মর্ম্মস্পর্শী বর্ণনা কৰিবলৈ ধৰিলে। তাৰ পাচত, আকৌ নিদাৰুণ বিধাতাক স্মৰণ কৰি, তেওঁকে সর্ব্বজঞ্জালৰ মূল কাৰণ ভাবি, এই বুলি গৰিহনা দিবলৈ ধৰিলে, হে বিধাতা! অক্ৰূৰ নাম লৈ মহা ক্ৰূৰমতি তুমিয়েই এই উৎপাত ঘটাবলৈ ধৰিছা; যি চকুৰে চাই আমি মৌচাক যেন শ্রীকৃষ্ণৰ অঙ্গ-প্রত্যঙ্গাদিত তোমাৰ বিচিত্র সৃষ্টিৰ বিতোপন কৌশল দেখা পাওঁ, আজি আমাৰ চকুৰ আগৰপৰা তোমাৰ দত্ত সেই মনোমোহা ৰূপ আকৌ তুমি নিজে অপহৰণ কৰি আমাৰ বধবাৰি ঘটাই নাৰীহত্যা পাপৰ ভাগী হবলৈ ওলাইছাহি (১)।" এই দৰে বিধাতাক নিন্দা কৰি ভাগৰি গোপিনীবর্গে এইবাৰ কৃষ্ণ-নিন্দাত ধৰি, এই বুলি আক্ষেপ কৰিবলৈ ধৰিলে, "হাঁয়, আমাৰ কি দুর্ভাগ্য, প্রাণপ্রতিম শ্রীকৃষ্ণও যে নিকৰুণ! নন্দনন্দন শ্রীকৃষ্ণ ফাঁকিয়াল, ভঙ্গপ্রেমিক; তেওঁ নিতৌ নতুন বিচাৰে; নহলে নো কি তেওঁকে লাগি নিজৰ ঘৰ-দুৱাৰ, আত্মীয়-স্বজন, বন্ধু-বান্ধৱ, পতি-পুত্র আদিকো পাহৰি তেওঁলৈ সতাত ধাউতি ৰাখিছে, এতিয়া সেই কৃষ্ণ-অনুৰাগিনী গোপিনীবর্গলৈ তেওঁ উলটি নোচোৱা হয়নে (২)"!

গোপিনীসকল ৰথৰ ফালে উত্রাৱল হৈ আগ বাঢ়িল। অক্ৰূৰে

---

(১) "ক্রূৰস্তমক্রূৰ সমাখ্যায়া স্ম নশ্চক্ষুর্হি দত্তং হবসে বতাতেবৎ।
যেনৈকদেশেঽখিলসর্গসৌষ্ঠবং ত্বদীয়মদ্রাক্ষ্ম বয়ং মধুদ্বিষঃ॥"
—শ্রীমদ্ভাগবত, দশম স্কন্ধ, ৩৯ আধ্যা, ১৯ শ্লোক।

(২) "ন নন্দসূনুঃ ক্ষণভঙ্গসৌহৃদঃ সমীক্ষতে নঃ স্বকৃতাতুরা বত।
বিহায় গেহান্ স্বজনান্ সুতান্ পতীংস্তদাস্তমন্ধোপগতা নবপ্রিয়ঃ॥
—শ্রীমদ্ভাগবত, দশম স্কন্ধ, ৩৯ আধ্যা, ২০ শ্লোক।

গতিক বিষম দেখি, সঙ্কেতত শ্রীকৃষ্ণৰ অনুমতি লৈ ৰথ চলাই দিবলৈ সাৰথিক আদেশ দিলে। সেই আদেশ পালনলৈ সাৰথিক সষ্টম হোৱা দেখি, গোপিনীসকলৰ কিছুমানে উৰি ঘোৱাদি গৈ ৰথ আগচি ধৰিলেগৈ, কেইগৰাকীমান ৰথৰ চকৰিত ওলমি পৰিলগৈ। অক্রুৰ অবাক্! ৰাম-কৃষ্ণ বিবুদ্ধি! নন্দৰাজৰ আদেশ-উপদেশো নৰজে! আন কি, সেই সময়ৰ অৱস্থা বুজি ব্যৱস্থা কৰিবলৈ শ্রীকৃষ্ণৰ উপস্থিত বুদ্ধিয়েও হাৰ মানিলে। শেহাস্তৰত নিৰুপায় হৈ বলেৰে ৰথ চলাই নিবলৈ গোপৰাজ নন্দই টান মুখীয়াকৈ আদেশ দিলে। সেই আদেশ শিৰোধার্য্য কৰি সাৰথিয়ে অগত্যা ৰথ চলাই দিলে। কিন্তু, সিও গুণ ধৰাব নোৱাৰিলে,—আন কিছুমান গোপিনী লৰি গৈ আগ হৈ দীঘল দি দি পৰি পথ অৱৰুদ্ধ কৰিলেগৈ! এইবাৰ একেবাৰে অন্য উপায় নোহোৱা হল,—চকু-লো টুকি টুকি শ্রীকৃষ্ণই অগত্যা ৰথৰপৰা নামি আহি গোপিনী সকলক মাটিৰপৰা আথে-বেথে দাঙ্গি ধৰিলেগৈ। সেই অৱসৰতে পিচ পৰি ঘোৱা গোপিনীদলেও উধাতু খাই আগ বাঢ়ি গৈ শ্রীকৃষ্ণক আবৰি ধৰিলেগৈ। আৰু, সেই ছেগতে অক্রুৰক হাততে পাই গোপিনী সকলে অজস্র ককর্থনা কৰিবলৈ ধৰিলে। সমবেত গোপিনীবর্গে মুখে-মুখে অক্রুৰত এইবুলি দোষাৰোপ কৰিবলৈ ধৰিলে, "এই অক্রুৰ-অসুৰেই আমাৰ শনি হলহি! এই শনিয়েই আমাক ছিদ্র চাই ছলিলে হি! এওঁক ব্রজৰ গোপিনীয়ে কি দায় লগাইছিল?—ক'ত্তা আমিচোন কেৱে চৰাইটি হৈও চাউলটি খুটি খোৱা নাই এওঁৰ! এওঁ কাৰ চক্রান্তত আজি বৃন্দাবনৰ গোপিনীক অনাথ কৰিবলৈ আহিছে? কি উদ্দেশে এওঁ আমাৰ প্রাণ-হৰিক হৰি নি গোপিনীৰ বধ-বাৰি লবলৈ বৃন্দাবনত সোমাইছেহি? ধৰাঁহঁক, পাচত যি হয় সেয়ে হব, আমি অক্রুৰেসৈতে আমাৰ প্রাণকৃষ্ণক ধৰি ৰাখোঁহঁক।" এইবুলি উদ্বাউলী

গোপিনীবৰ্গৰ এজোৱাই অক্ৰুৰক ৰথৰপৰা টানি নমাই আনি হাতে-বাউসীয়ে, ককাঁলে-উৰুৱে জপতীয়াই ধৰি বন্দী কৰি এইবুলি মুখে-মুখে ককৰ্থনা কৰিবলৈ ধৰিলে,—"তুমি নিতান্ত কৰুণাহীন, ক্ৰূৰমতি,—তোমাক 'অক্ৰুৰ' বোলাটো নিশ্চয় অবিধি হৈছে। অহ, যাৰ অন্তৰত ইমান হিংসা, ইমান ঈৰ্ষা, সিনো অক্ৰুৰ নামৰ যোগ্য নে? হাঁয়, কি যে নিকৰুণ চিত্! যি শ্ৰীকৃষ্ণক আমি নিজৰ প্ৰাণতকৈও প্ৰিয়তম বোধ কৰোঁহঁক, সেই গোপীনাথক এওঁ গোপিনীৰ চকুৰ আগৰপৰা আঁতৰাই লৈ যাবলৈ আহিছে! কিন্তু, আমি যে প্ৰাণহৰিৰ বিৰহত জীয়াতে মৰা হব লগা হৈছোঁহঁক, তালৈ এই ক্ৰূৰমতিয়ে কটাহিকে কৰা নাই; এনে কি, একেষাৰ সান্ত্বনা বাক্যেৰে আমাক প্ৰবোধ দিবলৈকো এওঁৰ মন যোৱা নাই (১)! এতেকে, ধৰাঁহঁক, এওঁৰ 'অক্ৰুৰ' নাম কাঢ়ি লৈ এই ছেগতে এওঁক যথাযোগ্য নাম লগাই পঠিয়াওঁহঁক।" এই বুলি এজোৱাই ৰথৰ চকৰিত ওলমি পৰি তাৰ গতিৰোধ কৰিলে; এজোৱাই বলেৰে হাতৰপৰা ৰথৰ বাঘজৰী কাঢ়ি লৈ সাৰথিক অকৰ্ম্মণ্য কৰিলে; এজোৱাই ৰথৰ ঘোঁৰা মোকলাই দিবৰ অৰ্থে হাতে-হাতে তাৰ বান্ধ-ছাত মেলিবলৈ ধৰিলে; এজোৱাই বলৰামৰ পাৱত পৰি কাকুতি কৰিবলৈ ধৰিলে; আন এজোৱাই প্ৰাণধন শ্ৰীকৃষ্ণক সুদৃঢ় বাহু-বান্ধনীৰে সৈতে সতকাই এৰাব নোৱাৰাকৈ গৰাগাবিকৈ সাবটি ধৰিলে। নাৰী সেনানীৰ এনে বিষম বিক্ৰম দেখি ৰলৰন্ত পুৰুষ যাত্ৰীবৰ্গে বিস্ময় মানিলে! সদৌ যাত্ৰী গোপবৰ্গে

---

(১) "মৈতদ্বিধস্যাকৰুণস্য নাম ভূদক্ৰুৰ ইত্যেতদতীব দাৰুণঃ।
যোঽসাবনাশ্বাস্য সুদুঃখিতং জনং প্ৰিয়াৎপ্ৰিয়ং নেষ্যতি পাৰমধ্বনঃ॥"
—শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৩৯ আধ্যা, ২৪শ শ্লোক।

গোপিনীসকলক ক্ষান্ত হবলৈ বিস্তৰ আদেশ-উপদেশ দিও একো গুণ ধৰাব নোৱাৰাত পৰিল। শেহান্তৰত, যেতিয়া নিমাত শ্রীকৃষ্ণৰ মুখৰ অমিয়ামাত ওলাল, তেতিয়াই সমস্ত গোপিনী থমক্ খাই বৈ গল; শ্রীকৃষ্ণই যেতিয়া "আকৌ আহিমগৈ" বুলি ঘুৰি ঘুৰি প্রবোধ দিবলৈ ধৰিলে, তেতিয়া অলপ আশ্বাস পাই গোপিনীসকল এক্ষন্তেক ক্ষান্ত হল। সেই অৱসৰতে অক্রূৰেসৈতে শ্রীকৃষ্ণ আকৌ ৰথত চৰিলগৈ, আৰু সঘনে পাই থকা সঙ্কেত অনুসৰি সাৰথিয়ে সেই ছেগতে বায়ুবেগেৰে মথুৰা অভিমুখে ৰথ চলাই দিলে। গোপিনীসকল চিত্রার্পিত হৈ ৰথৰ পিচলৈ চাই চাই চাইয়ে ৰল, চাওঁতে চাওঁতে ৰথ সিবিলাকে মনিব নোৱাৰা হলগৈ * ! তৰে পাচত, গোপিনীবৰ্গে মাটিত ঢলি ঢলি পৰি বাগৰি বাগৰি মনেপতা ঈর্ষাভাৰত জ্বলি-পুৰি মৰি এই বুলি বিনাবলৈ ধৰিলে,—"হাঁয়, আজি মথুৰাবাসিনীসকলৰ সুপ্রভাতৰ আগন্তুক মিলিছে। আজি সিবিলাকৰ ভাগ্য সুপ্রসন্ন, আজি সিবিলাকৰ মনৰ সকলো বাসনা পূর্ণ হব। অহ, শ্রীকৃষ্ণ গৈ যেতিয়া সিবিলাকৰ নগৰত প্রবেশ কৰিবগৈ, তেতিয়া প্রেমবীক্ষণত বিকসিত মধুৰ হাঁহিভৰা তেওঁৰ মুখকমল চাই চাই সিবিলাকে কিযে অনুপম সুখ অনুভৱ কৰিব। মথুৰাবাসিনীগণৰ মনোমোহা মধুৰ আলাপনত শ্রীকৃষ্ণই যেতিয়া যোগ দিবগৈ, যেতিয়া সিবিলাকৰ লাজুকীয়া হাঁহিয়ে তেওঁৰ মন টানি নিব, যেতিয়া তেওঁৰ পিতৃবৎসলাদি ধীৰভাব ক্রমাৎ

---

* শ্রীমদ্ভাগৱত দশম স্কন্ধ, ৩৯ অধ্যা। বিষ্ণুপুৰাণ আৰু হৰিবংশতো এই সংসৰ্গত ব্রজ-গোপিনীসকলৰ পৱিত্র কৃষ্ণপ্রেমৰ মৰ্ম্মস্পর্শী বৰ্ণনা দিয়া হৈছে। বিষ্ণুপুৰাণত একে-আষাৰে গোপিনীসকলৰ নিজমুখে এই পৰম নিৰ্ম্মল পুণ্য প্রেম এইবুলি ব্যক্ত কৰোৱা হৈছে, "কব নোৱাৰোঁ, কিয়নো যশোদানন্দন শ্রীকৃষ্ণক ইমান ভাল পাওঁহক!"

মাৰ যাবলৈ ধৰিব, তেতিয়া আমাৰ নিচিনা আজলী, আঁকৰী, চাহিনী গোপিনীলৈ কি আৰু তেওঁৰ মনত পৰিব ? নাইবা, সেই সুভাগিনীবৰ্গৰ অনুৰোধ অৱহেলি আকৌ কি প্ৰাণহৰি মথুৰাৰপৰা বৃন্দাবনলৈ উলটি আহিব ?—কেতিয়াও নাহে। আজি মধুপুৰত দাশাৰ্হ, ভোজ, অন্ধক, বৃষ্ণি আৰু সাত্বত যাদৱগণৰ অপূৰ্ব্ব নয়নোৎসৱ মিলিব! সৌন্দৰ্য্য আৰু মাধুৰ্য্যৰ মণি শ্ৰীপতি দৈৱকীনন্দনক বাটত দৰ্শন লাভ কৰি সিবিলাকৰ চকু চৰিতাৰ্থ হব (১)।

—○*○—

(১) শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৩৯ আধ্যা, ২১—২৩ শ্লোক।

দ্বিতীয় ছেদ।

অক্রুৰৰ মথুৰা-প্রত্যাগমন।

গৈ গৈ ৰথ যমুনাঘাট পালেগৈ। সেই ছোৱা বাট কেনি নো আহিল, অক্রুৰে কব নোৱাৰে। গোপিনীবৰ্গৰ হাতত জীৱনৰ বাকী ছোৱা কাল বন্ধোৱা ৰবগৈ লাগিব বুলি হে তেওঁৰ বোধ হৈছিলগৈ। গোপিনীৰ মায়াজাল এৰাই ৰাম-কৃষ্ণ যে বৃন্দাবন এৰি আহিব পাৰিব, এনে ধাৰণাও অক্রুৰ বিচুৰ্ত্তি-বিবুদ্ধি মনৰপৰা ৰাজ হৈছিল। তেওঁ কিংকর্ত্তব্যবিমোঢ় হৈ থাকোতেই যে বিজুলীৰ দৰে চাঁত্‌কৰে সিবিলাক সঁচাসঁচিকৈ এৰাই আহিল, সেইটো ভালেখিনি পৰলৈকে তেওঁৰ বিশ্বাসেই নহৈছিল। তেওঁ মনে-প্রাণে হৰিক ধ্যান কৰি বিমোৰ-বিহ্বল আৰু সংজ্ঞাশূন্য অৱস্থাত এইবুলি কাতৰ কৰি গাই আহিছিল, "হে হৰি, তোমাক স্মৰোঁ, সদৌ আপদত তৰোঁ; ইবাৰ সাবটি হৰি, আছোঁ মই ধৰি, তেবে কিয় আশঙ্কাত মৰোঁ?" এই ভাবি ভাবি তেওঁ সেই যে চকু মুদিলে, তাৰেপৰা যমুনাঘাট আহি পোৱালৈকে আৰু চকু নেমেলিলে! কিয়নো, চকু মেলিলেই যেন গোপিনীৰ আপদ-জালে তেওঁক আকৌ মেৰাই ধৰেহি। যেতিয়া যমুনাঘাট আহি পোৱাত সাৰথিয়ে ৰথ ৰখালেহি, তেতিয়া হে অলপ সংজ্ঞা লাভ কৰি অক্রুৰে লৰালৰিকৈ চকু মোহাৰি মোহাৰি ৰাম-কৃষ্ণ আছে নে নাই চবলৈ ধৰিলে। তাৰপাচত, ঘোঁৰাক অলপ সকাহ লবলৈ দি, আৰু পিচত আহি থকা যাত্রীসকলো আহি পাওকহি বুলি, তাতে ৰথ ৰখোৱা হল। ইতি অৱসৰতে, অলপ প্রকৃতিস্থ হৈ, অক্রুৰে ৰথৰ ওপৰতে ৰামকৃষ্ণক বহুৱাই থৈ, সিবিলাকৰ অনুমতিক্রমে আহ্নিক-ক্রিয়া সমাধা কৰিবৰ উদ্দেশ্যে যমুনাত স্নান

কৰিবলৈ নামিলে গৈ। নামি, অনন্তশায়ী বিষ্ণুক চিন্তি তেওঁ যমুনাজলত এটা দম্ বুৰ মাৰি ৰল। ৈৰ, পানীৰ তলতে আহ্নিকত কৃষ্ণধ্যান কৰিলে। সেই অৱস্থাত অক্ৰুৰে দেখি বিস্ময় মানিলে যে, যমুনাৰ গৰ্ভতো সেই ৰাম-কৃষ্ণ! তেওঁ অতিশয় বিস্মিত হৈ, লৰালৰিকৈ পানীৰ তলৰপৰা মূৰ উলিয়াই পাৰলৈ চাই দেখে যে, পাৰত একো পৰিবৰ্ত্তন হোৱা নাই, ৰাম-কৃষ্ণ ৰথৰ ওপৰত বহি থকা ভাগেই আছে। অক্ৰুৰে পানীৰ তলত দেখা সেই দৃশ্য ভ্রম-মূলক ভাবি কাকো একো নোকোৱাকৈ আকৌ যমুনাত নামি বুৰ দি আকৌ তেওঁ সেই আহ্নিক পূজাৰ ধ্যানত মগ্ন হলগৈ। পিচে, ধ্যানত মগ্ন হোৱা মাত্ৰকে পুনৰপি তেওঁ যমুনাগৰ্ভত ৰাম-কৃষ্ণৰ জীৱন্ত ৰূপ দৰ্শন কৰিলে। দেখি, বিস্ময় মানি, তেওঁ ততালিকে পানীৰ তলৰপৰা মূৰ উলিয়াই পাৰলৈ চাই পঠিয়াই দেখে যে, ৰাম-কৃষ্ণ পূৰ্ব্ববৎ ৰথৰ ওপৰতে! এইবাৰ তেওঁৰ কৌতূহল আগতকৈও বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। গাতকে, তেওঁ আপোন ভাবত বিভোল হৈ, আৰু বাৰচেৰেক বুৰ্ দি দি পানীৰ তলত ভগবান শ্ৰীকৃষ্ণ-ৰূপ ক্ৰমাৎ অলৌকিকভাৱে দৰ্শন কৰি পুলকিত হৈ উঠিল। শেহান্তৰত, ভগবদ্ভাবত তন্ময় ৈ ভগবদ্ভক্ত অক্ৰুৰে তেওঁৰ আৰাধ্য দেৱতা স্বয়ং বৈকুণ্ঠৰ শ্ৰীকৃষ্ণৰ পূৰ্ণকলা বৃন্দাবনৰ শ্ৰীকৃষ্ণত সাক্ষাৎ-স্বৰূপে প্ৰতিভাত হোৱা দৰ্শন লাভ কৰিবলৈ ধৰিলে। তেওঁ কৃষ্ণ-ভক্তিত অভিভূত হৈ যমুনাগৰ্ভত অনন্তশয্যাত অনন্তফণাৰ শান্তি-ছাঁয়াত শ্ৰীকৃষ্ণক বিশ্ৰাম লোৱা অৱস্থাত দেখি, পাৰ্থিব ভাব পাহৰি তন্ময়চিত্ত হল। সেই অৱস্থাত তেওঁৰ সৰ্ব্বাঙ্গ ৰোমাঞ্চিত হৈ উঠিল, ভাবত চিত্ত আৰ্দ্ৰ হল আৰু চকু চল্‌চলীয়া হৈ পৰিল। ভক্তশ্ৰেষ্ঠ অক্ৰুৰে ভগবান শ্ৰীকৃষ্ণৰ সেই অলৌকিক ৰূপলীলা ভক্তিবিহ্বল

হৈ ধ্যানত উপভোগ কৰিলে। তাৰ পাচত তন্ময়চিত্তেৰে গদ্‌গদ অন্তৰেৰে জনার্দ্দনক স্তৱ কৰিবলৈ ধৰিলে (১)।

সেই স্নান-আহ্নিকত অক্রুৰে এই বুলি ভগবান শ্রীবিষ্ণুক আৰাধনা কৰিবলৈ ধৰিলে,—"হে সর্ব্বকাৰণকাৰণ আদিঅন্তশূন্য অব্যয় পৰম-পুৰুষ নাৰায়ণ! আপোনাক প্রণাম কৰোঁ। আপোনাৰ নাভিৰপৰা যি পদ্মকোষ আকাশগামী হৈ উঠিছে, সেই পদ্মাসনত কমলাসন প্রজা-পতিয়ে থিত্ লৈ এই চৰাচৰ বিশ্ব-ব্রহ্মাণ্ড ৰচনা কৰে (২)। পৃথিৱী, সলিল, অনল, অনিল, আকাশ ইসৱৰ আদিকাৰণ, অহঙ্কাৰতত্ত্ব, মহতত্ত্ব, প্রকৃতি আৰু পুৰুষ, মন চক্ষুৰাদি দশোইন্দ্রিয়, শব্দস্পর্শাদি ইন্দ্রিয়ৰ বিষয়, ইন্দ্রিয়াধিষ্ঠিত দেৱতাবর্গ, আৰু যথাসম্ভৱ জগতত কাৰণ অনুভূত হয়, সেই সকলোৰেই আপোনাৰ অশৰীৰী শৰীৰৰপৰা উদ্ভূত হৈছে (৩)। আত্মভাবগ্রাহী দেহধাৰী পুৰুষে আপোনাৰ সচ্চিদানন্দ বিগ্রহৰ স্বৰূপ অৱধাৰণ কৰি উঠিবগৈ নোৱাৰে; তথাপি যোগিগণে আপোনাক পৰমপুৰুষ ঈশ্বৰ বুলি সাক্ষাৎসম্বন্ধে চিন্তা কৰে। কর্ম্মযোগিগণে ঋক্, যজুঃ আৰু সামবেদৰ বিধান অনুসৰি বিভিন্ন নামে আৰু বিচিত্র-ৰূপে অমৰবৃন্দৰ নাম লৈ কেৱল আপোনাকেই আৰাধনা কৰিছে (৪)।

---

(১) শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৩৯ অধ্যা, ৪৮ শ্লোক।

(২) "নতোঽস্ম্যহং ত্বাখিলহেতুহেতুং নাৰায়ণং পুৰুষমাদ্যমৱয়ং।
যন্নাভিজাতাদৱৱিন্দকোষাদ্ ব্রহ্মাৱিৰাসীৎ যত এষ লোকঃ॥"
—শ্রীমদ্ভাগৱত, দশমস্কন্ধ, ৪০ আধ্যা, ১ম শ্লোক।

(৩) ভূস্তোয়মগ্নিঃ পৱনঃ খমাদির্মহানজাদির্মন ইন্দ্রিয়াণি।
সর্ব্বেন্দ্রিয়ার্থা ৱিবুধাশ্চ সর্ব্বে যে হেতৱস্তে জগতোঽঙ্গভূতাঃ॥"
—শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৪০ আধ্যা, ২য় শ্লোক।

(৪) শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৪০ আধ্যা, ৩—৫ শ্লোক।

উপশান্তচিত্তীয়া জ্ঞানিগণে লৌকিক বা বৈদিক যাৱতীয় কর্ম্মত জলাঞ্জলি দি জ্ঞানযজ্ঞৰ দ্বাৰাই সচ্চিদানন্দস্বৰূপ আপোনাৰ বিগ্রহকেই ধ্যান কৰে। হে নাৰায়ণ! শিৱোক্ত আগমন অনুসাৰে অগ্রসৰ হৈ বহু আচার্য্যৰ বিভিন্ন পন্থা অৱলম্বন কৰি যি সকলে আৰাধনা কৰে, সেই সকলে শিৱস্বৰূপ আপোনাকেই পূজা কৰে। হে দেৱদেৱ, সকলো দেৱতাৰ অন্তৰত অন্তর্য্যামিৰূপে আপুনিয়েই বিৰাজ কৰিছে; এতেকে ভেদবুদ্ধিৰ বশত ভিন্ভাৱে যেয়ে যি দেৱতাকেই অর্চ্চনা কৰোক লাগে, সি সর্ব্বদেৱময় আপোনাকেই অর্চ্চনা কৰে (১)। হে প্রভো! পর্ব্বতৰ নিজৰাৰপৰা বৈ আহি সৰু-সৰু জুৰিবোৰে বৰষুণৰ পানীৰে সৈতে পৰিপুষ্ট হৈ যেনেকৈ খৰতৰ বেগেৰে সাগৰ উদ্দেশে গতি কৰে আৰু শেহান্তৰত তাতেই আত্মসমর্পণ কৰেগৈ, তেনেকৈয়ে উপাসনাৰ যতবোৰ পন্থা আৰু প্রণালী নাথাকক, পৰিণামত আপোনাতেই সঙ্গত হয়; আৰু আপোনাক প্রাপ্ত হোৱাই সদৌ পন্থা-প্রণালীৰ একেটি মাথোন উদ্দেশ্য (২)। হে দেৱ! প্রকৃতিৰ সত্ত্ব, ৰজঃ, তমঃ এই ত্রিগুণোৎপন্ন সকলো পদার্থ তোমাৰপৰাই উদ্ভূত; কিন্তু কি যে আচৰিত, আপুনি সেইবোৰৰ কোনো পদার্থতে লিপ্ত নাই (৩)।

"হে ভগৱান্! এই সৃষ্টিত অগ্নি নামে যি পদার্থ বর্ত্তমান সি আপোনাৰ মুখ, পৃথিবী আপোনাৰ পাদদেশ, আদিত্য আপোনাৰ চকু, আকাশ আপোনাৰ নাভি, দিক্সমূহ আপোনাৰ শ্রৱণেন্দ্রিয়, সত্যলোক

(১) শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৪০ আধ্যা, ৬—৯ শ্লোক।

(২) "যথাদ্রিপ্রভৱা নদ্যঃ পর্জ্জন্যাপূৰিতাঃ প্রভো।
বিশন্তি সর্ব্বতঃ সিন্ধুং তদ্বত্ত্বাং গতয়োঽন্ততঃ॥"
—শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৪০ আধ্যা, ১০ম শ্লোক।

(৩) শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৪০ আধ্যা, ১১—১২ শ্লোক।

আপোনাৰ মস্তক, ইন্দ্রাদি অমৰবর্গ আপোনাৰ বাহু, অর্ণৱ সমুহ আপোনাৰ কুক্ষিদেশ, বায়ু আপোনাৰ প্রাণ আৰু বল; গছ-লতা ধাঁহ-বন আদি আপোনাৰ গাৰ লোম, আকাশৰ মেঘাৱলী আপোনাৰ মুৰৰ চুলি, বাতি আৰু দিন আপোনাৰ শয়ন আৰু জাগৰণ মাথোন। পানীৰ মাছে যেনেকৈ যথেষ্ট পানীৰ মাজত মুকলি মনেৰে বিচৰণ কৰি ফুৰে, তেনেকৈ এই অনন্তকোটী জীৱনিচয়ৰে সৈতে এই অনন্ত ব্রহ্মাণ্ডই মহা হিৰণ্যগর্ভৰূপ মহাপুৰুষ আপোনাৰ অন্তঃকৰণত অৱলীলা-ক্রমে বিচৰণ কৰিব লাগিছে (১)। হে দীনবন্ধু, যি জনে প্রলয়পয়োধিত মীনৰূপ ধাৰণ কৰি বিচৰণ কৰিছিল, আৰু যি জনে হয়গ্রীৱ মূর্ত্তি ধাৰণ কৰি মধুকৈটভ নামে দৈত্যদ্বয়ৰ নিধন সাধন কৰিছিল, সেই আপোনাক প্রণাম কৰোঁ। হে কৃষ্ণ! যি ৰবাহৰূপ ধাৰণ কৰি ধৰাৰ উদ্ধাৰ সাধন কৰিছিল, যি নৰসিংহৰূপে হিৰণ্যকশিপুৰ অমৰত্ব হৰণ কৰিছিল, যি বামনৰূপ ধাৰণ কৰি ত্রিভুৱন জুৰি বলিছলন নাম গ্রহণ কৰিছিল, সেই আপোনাক প্রণাম কৰোঁ (২)। হে প্রভু, আপুনিয়েই ভৃগুপতি পৰশুৰামৰূপ ধাৰণ কৰি ক্ষত্রিয়কুলৰ মূল উছন নিয়াইছিল; আপুনিয়েই ৰঘুশ্রেষ্ঠ ৰামৰূপ ধাৰণ কৰি দুষ্ট দশানন ৰাৱণক নিধন কৰি পৃথিৱীক শাঁত কৰিছিল; আপুনিয়েই সাক্ষাৎ বাসুদেৱ আৰু সঙ্কর্ষণৰূপে আৱিভূর্ত হৈ কংসাৰি হৈছেহি, আপোনাক প্রণাম কৰোঁ (৩)।

হে ভগবান! আপোনাৰ মায়াত মুগ্ধ হৈ এই সংসাৰত

---

(১) শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৪০ আধ্যা, ১৩—১৫ শ্লোক।

(২) „ „ „ ,১৬—১৮ „ ।

(৩) „ „ „ ,১৯—২০ „ ।

লোকসমূহে 'আমি' 'আমাৰ' কৰি ভ্রান্তৰ দৰে বিচৰণ কৰিছে; মই অধমেও এই সংসাৰৰ অলিক দেহ, ঘৰ-দুৱাৰ, পুত্ৰ-কলত্ৰ, আত্মীয়-স্বজন, বন্ধু-বান্ধৱ সমূহক সত্য আৰু নিত্য জ্ঞান কৰি মহা মূৰ্খৰ দৰে বিচৰণ কৰিছোঁ! অহ, এই ঘোৰ সংসাৰত মজি মই অনিত্যক নিত্য জ্ঞান, অনাত্মবিষয়ত আত্মবুদ্ধি, দুখময় পদাৰ্থক সুখময় জ্ঞান কৰি স্বৰূপ-সৰোৱৰ এৰি মায়া-মৰীচিকাত বিচৰণ কৰিছোঁ! এতেকে, হে পদ্মনাভ! এই শৰণাগতক উদ্ধাৰ কৰাঁ (১)। সৰ্ব্বপ্ৰকাৰ হেতুভূত পৰমবিজ্ঞানেই আপোনাৰ বিগ্ৰহ; আপুনিয়েই পুৰুষশ্ৰেষ্ঠ আৰু প্ৰকৃতিস্বৰূপ; সৰ্ব্বশক্তিসম্পন্ন পৰব্ৰহ্ম বুলি যিজনক কীৰ্ত্তন কৰোঁ তেওঁৰেই আপুনি; এতেকে, হে কৃষ্ণ! আপোনাক প্ৰণাম কৰোঁ (২)। আপুনি সৰ্ব্বভূতৰ নিবাসস্থল বাসুদেৱ, আপোনাক প্ৰণাম কৰোঁ। হে প্ৰভু হৃষীকেশ! এই শৰণাগতক ৰক্ষা কৰক, আপোনাক প্ৰণাম কৰোঁ (৩)।"

কৃষ্ণস্তৱ সমাপনৰ পাচত, অক্ৰূৰে কালিন্দীৰ গৰ্ত্তৰপৰা পাৰলৈ উঠি মাধ্যাহ্নিক নিত্যক্ৰিয়াদি অনতিপলমে সমাপন কৰি, আপোনাৰ ভাব-গতি আৰু কাৰ্য্যাৱলীত আপুনি বিস্ময় মানি বিমুগ্ধ বিমোৰ হৈ অতি ভাবগহীনভাৱে গৈ ৰথৰ কাষ চাপিলেগৈ। তাৰ পাচত,

---

(১) শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৪০ আধ্যা, ২১—২৬ শ্লোক।

(২) "নমো বিজ্ঞানমাত্ৰায় সৰ্ব্বপ্ৰত্যয়হেতবে।
পুৰুষেশপ্ৰধানায় ব্ৰহ্মণেঽনন্তশক্তয়ে॥"
—শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৪০ আধ্যা, ২৭ শ্লোক।

(৩) "নমস্তে বাসুদেৱায় সৰ্ব্বভূতক্ষয়ায় চ।
হৃষীকেশ নমস্তুভ্যং প্ৰপন্নং পাহি মাং প্ৰভো॥"
—শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৪০ আধ্যা, ২৮ শ্লোক।

তেওঁ নীৰলে ৰথত চৰি, নীৰৱে একান্তপ্রাণে কৃষ্ণপদ বন্দি, অতি ভক্তিভাৱে ৰাম-কৃষ্ণৰ মাজতে তেওঁৰ নিজৰ আসনত লাহেকৈ বহি ললেগৈ। বহিলগৈ, কিন্তু তেওঁৰ মুখত মাত নাই, ভাবত উদাস। সেই ভাৱেই সেই ছেগতে কৃষ্ণপ্রাণ অক্রূৰে মনে মনে পাপীষ্ঠ কংসৰ কল্পিত কৃষ্ণবধ ষড়যন্ত্রৰ বিষয়ে সুমৰি সুমৰি ভাবিবলৈ ধৰিলে। ভাবি ভাবি তেওঁ একোবাৰ হতাশত শেতা পৰি যায়, আৰু একোবাৰ আনন্দত উলাহিত হৈ উঠে। ভগবান শ্রীকৃষ্ণৰ অসীম-অদ্ভুত ক্ষমতাত যদিও ভগবদ্ভক্ত অক্রূৰৰ অটল বিশ্বাস, তথাপি কংসৰ ভয়াবহ ষড়যন্ত্রৰ কথালৈ মনত পৰিলে তেওঁৰ মানৱ প্রাণ বিচলিত হৈ পৰে; তেতিয়া শ্রীকৃষ্ণত সর্ব্বশক্তিসম্পন্ন ভগৱদ্ভাৱ তেওঁ ক্ষন্তেকৰ'লে পাহৰি যায়। কংসই ধনুর্যাগ উপলক্ষ কৰি, ৰাম-কৃষ্ণক মথুৰালৈ নিয়াই লৈ, গজ, মুষ্টিক, চানুৰ মল্লাদিৰ দ্বাৰাই বধ কৰাবলৈ যি ষড়যন্ত্র পাতিছিল, তালৈ মনত পৰিলে সুকুমাৰ ৰাম-কৃষ্ণ ভতিজাদ্বয়ৰ নিমিত্তে তেওঁৰ প্রাণ কান্দি উঠে; সেই মুহূর্ত্তত ৰাম-কৃষ্ণ যে তেওঁৰ অগ্রজ বসুদেৱৰ পুত্র, তাত বাজে আন ভাব তেওঁৰ ধাৰণাই ধুকি নোপোৱা হয় (১)। অক্রূৰে সেইভাৱে ভালেখিনি পৰলৈকে নীৰলে নিটাল মাৰি থকালৈ মন কৰি, আৰু তেওঁৰ ভাব-গতিৰ অপূর্ব্ব পৰিবর্ত্তন দেখি, শ্রীকৃষ্ণই এটি মিচিকিয়া হাঁহি মাৰি অলপ বিস্ময় মানি দেখুৱাই তেওঁক এই বুলি সুধিলে,—"খুড়াদেৱ! আপুনি নিটাল মাৰি আছে দেখোন, কিয়? আপোনাৰ ভাব-গতিলৈ চাই মোৰ এনে হে বোধ হৈছে, যেন আপুনি ধৰাতলত, কিম্বা আকাশত, নাইবা পানীৰ তলত অদ্ভুত ভাৱৰ কিৰা

---

(১) শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৩৯ আধ্যাৰ সাৰমৰ্ম্ম আভাস।

অপৰূপ দেখা পাইছে হব পায় (১)?" শ্রীকৃষ্ণৰ কৰুণ সুৰৰ সেই প্রশ্ন শুনামাত্রকে ভগবদ্ভাবত তন্ময় কৃষ্ণপ্রাণ অক্রূৰে তেতিক্ষণে এই বুলি সমিচাৰ দিলে, "হে বিশ্বাত্মন! আকাশত, বা পাতালত, নাইবা পানীৰ তলত যতমানে অদ্ভুত ভাবৰ অপৰূপ ৰূপ থাকিব পাৰে, সেই সকলোবোৰ আপোনাতে বিৰাজমান; এতেকে আপোনাৰ দর্শন লাভ কৰি উঠি মোৰ আৰু কিবা দেখিবলৈ বাকী থাকিব পাৰে নে (২)?" ভক্ত অক্রূৰৰ সৰল সমিচাৰত শ্রীকৃষ্ণ অপ্রস্তুত হোৱাৰ দৰে হৈ ঠমক্ খাই বল (৩)। ইতি-অৱসৰতে অক্রূৰে সাউৎকৰে ৰথৰপৰা নামি গৈ আঁতৰি আচুতীয়াকৈ এজুপি আঁহত গছপুলিৰ তলত বহি আকৌ ধ্যানত নিমগ্ন হলগৈ।

—:০:—

(১) "তমপৃচ্ছদ্ হৃষীকেশঃ কিন্তে দৃষ্টমিহাদ্ভুতং।
ভূমৌ বিয়তি তোয়ে বা তথা ত্বাং লক্ষয়ামহে॥"

(২) "অদ্ভুতানীহ যাবন্তি ভূমৌ বিয়তি বা জলে।
ত্বয়ি বিশ্বাত্মকে তানি কিং মেঽদৃষ্টং বিপশ্যতঃ॥"
—শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৪১ অধ্যা, ১—২ শ্লোক।

(৩) শ্রীকৃষ্ণৰ সাক্ষাতে তেওঁত ঈশ্বৰত্ব আৰোপ কৰা এয়ে প্রথম। ইতঃপূর্ব্বলৈকে এই ভাব এই ভাৱে কেৱে ব্যক্ত কৰিব পৰা নাছিল।

তৃতীয় ছেদ।

অক্ৰুৰ-চৰিত্ৰ।

তন্ময়চিত্ত ভগবদ্ভক্ত অক্ৰুৰৰ আন্তৰিক ভক্তিভাব বাহ্যিক মুখ-দাপোনত ফট্‌ফটীয়াকৈ প্ৰতিবিম্বিত হৈছিল। তেওঁ নিজে কব নোৱাৰে, কিন্তু অন্যে তেওঁৰ মুখাকৃতি দেখি অন্তৰৰ ভাব বুজিব পৰা হৈছিল। তাৰ লগতে তেওঁৰ বিস্ময়জনক ভাব-গতিয়ে তেওঁৰ প্ৰতি অন্যৰ মনোযোগ অযাচিতে আকৰ্ষণ কৰিছিল। দেখোঁতা কিন্তু সেই সময়ত ৰাম-কৃষ্ণত বাজে সেই ঠাইত আন কেনো নাছিল। অক্ৰুৰে কালিন্দীত নামি পানীত বুৰ্‌মাৰি অলপ-পৰ বৈ আকৌ ভমক্‌কৰে মূৰ উলিয়াই চক্‌মক্‌কৈ পাৰত ৰাম-কৃষ্ণলৈ চাই পঠিয়াই বিচুৰ্ত্তি খাই আকৌ বুৰ্‌মাৰি নেদেখা হয়, ইফালে ৰাম-কৃষ্ণই তেওঁৰ ভগবদ্ভাবত অনুদিত হৈ মিচিকি-মিচিকি হাঁহে। ইফালে ইবিলাকে চায় আৰু হাঁহে, সিফালে অক্ৰুৰে বিস্ময় মানি ঘনে-ঘনে মূৰ উলিযায়, ঘনে-ঘনে বুৰ্‌দি লুকায়!

সেই লুকাভুমুকা চাই চাই শেহান্তৰত প্ৰশান্ত-মূৰ্ত্তি বলৰাম বিচলিত হৈ পৰিল। তেওঁ মনৰ কৌতুহল মনে-মনে মাৰ নিয়াব নোৱাৰি, এবাৰ এই বুলি আচৰিতভাৱে কৈ উঠিল, "এওঁৰ আজি হৈছে কি? কিয় এওঁ এই দৰে আপোন-পাহৰা হৈ বিস্ময় মানি পানীত বুৰ্‌দি দি হাইৰাণ হৈছে? আৰু, থাকি থাকি তেওঁ কিয় আমালৈ চঁক্ ধৰি ধৰি চাইছে? অনুজ শ্ৰীকৃষ্ণই অযাচিতে এই বুলি উত্তৰ কাঢ়িলে, "দদা! ভগবদ্ভক্ত অক্ৰুৰ আন্তৰিক ভক্তিভাবত তন্ময়! তেওঁ কালিন্দীৰ গৰ্ভত বুৰ্‌দি আহ্নিক-ধ্যানত কি জানো কি অদ্ভুত-আচৰিত-আলৌকিক কিবা দেখা পাইছে হব পায়। দেহি! কি যে সৰল প্ৰাণ! কেনে

যে নির্ম্মল চৰিত্র!" বলৰামে ততালিলে কৃষ্ণৰ উত্তৰ কাটি আকৌ এই বুলি প্রশ্ন কৰিলে, "কৃষ্ণ! মোৰো জানিবলৈ আৰু বুজিবলৈ বাকী নাই যে, আমাৰ খুড়াদেউ অক্রুৰ এজন অতি সৰলচিত্তীয়া ভগবদ্ভক্ত পুৰুষ; কিন্তু সেই বুলি তেওঁৰ চৰিত্র নির্ম্মল বুলি কেনেকৈ কোৱা যায়?—আন কিবা দোষাদোষ থাকিলেও আমি নাজানোঁ, কিন্তু তেওঁ যে আমাৰ প্রাণবৈৰী কংস ৰজাক প্রবঞ্চনা কৰি মথুৰাৰপৰা বৃন্দাবনলৈ আহি আমাক লৈ আহিছেহি, এই পাপকার্য্যৰ চেকাই তেওঁৰ চৰিত্রক কলুষিত কৰা নাই জানো?"

অগ্রজৰ জটীল প্রশ্নৰ উত্তৰ দিবলৈ মতিমান শ্রীকৃষ্ণয়ো ক্ষন্তেক গুণিব লগাত পৰিছিল। তাৰ পাচত, তেওঁৰ স্বভাবসুলভ উপস্থিত বুদ্ধি খটাই অগ্রজৰ প্রশ্নৰ উত্তৰত তেওঁক এই বুলি বুজাবলৈ ধৰিলে,—"দদা! কর্ত্তব্যপৰায়ণ ভগবদ্ভক্ত অক্রুৰ প্রবঞ্চক নহয়; তেওঁ কংস ৰজাক ছলিবলৈ বুলি কোনো ফাঁকি-প্রবঞ্চনাও কৰা নাই, মাথোন তেওঁৰ অন্তৰৰ ভাব কংসৰাজৰ আগত উবুৰিয়াই কোৱা নাই, আৰু কৰলৈ তেওঁ ন্যায়তঃ বাধ্যও নহয়। বিশেষতঃ, ধর্ম্মপ্রাণ অক্রুৰ এতিয়া এক অপাৰ সমস্যাত। এপাৰে ৰাজাজ্ঞা পালন কর্ত্তব্য, আনপাৰে বংশ-মমতা আৰু ৰাইজৰ হিতসাধন ধর্ম্ম ৰক্ষা কৰা কর্ত্তব্য। ইপাৰলৈ চালেও নাও বুৰে, সিপাৰলৈ চালেও বুৰে। অর্থাৎ, কংস ৰজাৰ আজ্ঞা পালন নকৰা হলেও তেওঁৰ বিপদ, ৰাইজৰ হিতসাধন ধর্ম্ম ৰক্ষা নকৰিলেও তেওঁৰ আপদ। গতিকে, তেওঁ কোনো পাৰলৈ ধাউতিৰ ভৰ নিদি মধ্যস্থভাৱে নাওৰ গর্ত্তৰ মধ্যস্থলত স্থিৰভাৱে ৰৈ উপস্থিত অপায়-সাগৰ পাৰ হবলৈ পাৰি দিছে। বিশেষতঃ, কংস ৰজাই তেওঁৰ গুপুত পাপ-বাসনাৰ বিষয়ে অক্রুৰক অলপো সঙ্কেত দিয়া নাই, ৰৰঞ্চ তেওঁক প্রবঞ্চনামূলক উদগনি দিহে আমাক

বৃন্দাবনৰপৰা মথুৰালৈ নিবলৈ পঠিয়াইছে। অক্রূৰ খুড়াই কোৱালৈ মন নকৰিলা নে যে, আমি কংস ৰজাৰ কুটুম্ব কাৰণে হে হেনো তেওঁৰ ধনুর্যজ্ঞত আমাক দেখা পাবৰ বাঞ্ছাৰে (১) এই যাত্ৰাত মথুৰালৈ নিয়াৰ উদ্দেশ্যে অক্রূৰক কটকি পঠিয়াইছে। অথচ, আনহাতে তীক্ষ্ণবুদ্ধিৰ ৰাজনীতিজ্ঞ পুৰুষ অক্রূৰে কংসৰ পাপ-অভিসন্ধি আৰু গুপুত ষড়যন্ত্ৰৰ সন্ধেদ্ আগধৰি পাই থৈছে। এতিয়া গমি চোৱাঁচোন এনে সমস্যাত তেওঁ কি কৰা উচিত আৰু কি ভাবে চলা বিধেয়। মোৰ মনেৰে, অসামান্য বুদ্ধিমান যাদৱ কুলতিলক অক্রূৰ কাৰণে হে এনে অপাৰ সমস্যাৰ পাৰ পাওঁ-পাওঁ হৈছেহি, সামান্য বুদ্ধিৰ ইতৰ লোক হোৱা হলে, তেওঁৰ কেতিয়াবাই পতন ঘটিলহেঁতেন। আৰু এটা কথালৈ মন কৰিবাঁ, কংস ৰজাই তেওঁৰ গুপুত উদ্দেশ্যৰ সন্ধেদ্ আমাক নিদিবলৈ বুলি অক্রূৰ কটকিক একো কোৱা যে নায়েই, তাৰ সঙ্কেতো দিয়া নাই ; এতেকে, কংসৰ ষড়যন্ত্ৰৰ বিষয়ে আমাক উপস্থিত ছেগত ভাঙ্গি কোৱাত অক্রূৰৰ কোনো দোষ হব নোৱাৰে ! মোৰ বোধেৰে, তেওঁ সেই-পাপ-ষড়যন্ত্ৰৰ সন্ধেদ্ পায়ো আমাক ভাঙ্গি নোকোৱা হলে হে তেওঁকো তাৰ পাপে চুলেহেঁতেন, এতিয়া তেওঁক তাৰ প্ৰত্যবায়ে নাপায় গৈ। গতিকে, তেওঁৰ নিৰ্ম্মল চৰিত্ৰ নিৰ্ম্মল হৈয়ে ৰৈছে ; তুমি যি কাৰ্য্য প্ৰবঞ্চনা বুলি ভাবিছাঁ, সি প্ৰকৃততে প্ৰবঞ্চনা নহয়, ববঞ্চ পাপ-প্ৰক্ষালন হে। বাস্তৱতে, দদা ! এনেজন চৰিত্ৰবান ধৰ্ম্মবীৰে আমাৰ বংশত জন্ম লোৱাত, আমি সদৌ যদুকুল ধন্য আৰু গৌৰৱান্বিত হৈছোঁ-হঁক।" অনুজ কৃষ্ণৰ জ্ঞানগৰ্ভ কথা শুনি শুনি অগ্ৰজ বলৰামে ওপি থাকোঁতেই তন্ময়চিত্ত অক্রূৰে আহি আকৌ বথত চৰিলেহি ; ৰাম-কৃষ্ণই সিমানতে নিমাত হৈ নিটাল মাৰিলে।

(১) হৰিবংশ, বিষ্ণুপৰ্ব্ব, ৮২ অধ্যা।

চতুর্থ ছেদ।

—:০:—

অক্রুৰ-বিদায়।

ইতিক্ষণত, পিচ পৰি আহি থকা নন্দৰাজ প্ৰমুখ্যে বৃন্দাবনৰ যাত্ৰীদলো আহি অক্ৰুৰৰ ৰথৰ কাষ চাপিলেহি। সিমানতে সিবিলাকৰ গতিৰোধ নকৰাকৈ ততালিকে ইফালৰ পৰা ৰাম-কৃষ্ণ সমন্বিতে গান্ধিনীনন্দনৰ (১) ৰথো আগে আগে চলাই দিয়া হল। তাৰ পাচত, আৰু অলপ বাট গৈয়েই সম্পূৰ্ণ যাত্ৰীদল যমুনাৰ ঘাইঘাট, অৰ্থাৎ মথুৰা-ঘাটত উপনীত হলগৈ। সিমানতে সাঁজ লাগিল। গতিকে, নন্দৰাজৰ আদেশ অনুসৰি, তাৰপৰা অলপ উজাই যমুনাৰ সিপাৰতে এখনি দিব্য উপবনত সেই ৰাতিটো বঞ্চিবৰ অৰ্থে যাত্ৰীদলে যোগা কৰিবলৈ ধৰিলে। ইতি-অৱসৰতে, ৰথৰপৰা নামি, দোখোজ আগবাঢ়ি গৈ অক্ৰুৰৰ হাতত ধৰি অতি বিনীতভাৱে হাঁহি হাঁহি শ্ৰীকৃষ্ণই তেওঁত এই বুলি আপোন অভিপ্ৰায় ব্যক্ত কৰিলে,—"হেৰি খুড়াদেউ! আপুনি ইয়াৰেপৰা যমুনা পাৰ হৈ এই ৰথতে চৰি আগধৰি পুৰীত প্ৰৱেশ কৰি কংসৰাজক আমাসাৰ আগমনৰ বাৰ্ত্তা দি নিজঘৰলৈ যাওকগৈ; আমি ইয়াতে অলপ-পৰ জিৰাই-শুতাই আপুনি দি থোৱা দিহা মতে যথাসময়ত পুৰী দৰ্শনাৰ্থে মধুৰা নগৰীত

(১) অক্ৰুৰৰ মাতৃৰ নাম গান্ধিনী। যেনে,—

"ইত্যুক্তাশ্চোদয়ামাস সন্দনং গান্ধিনীসুতঃ। মথুৰামনয়াজ্ঞানং কৃষ্ণস্যৈব দিনাত্যয়ে॥"

—শ্ৰীমদ্ভাগৱতগীতা, দশম স্কন্ধ, ১ম আধ্যা, ৪ শ্লোক।

প্ৰৱেশ কৰিম (১)।" শ্ৰীকৃষ্ণৰ এই সিদ্ধান্ত শুনি তন্ময়চিত্তীয়া অক্রুৰে পুনঃ সংজ্ঞা লাভ কৰি অত্যন্ত ব্যথিত হৈ অতিকৈ কাতৰ কৰি এইবুলি নিবেদন কৰিলে,—"হে প্ৰভো! আপোনালোক দুজনক এৰি অকলে মই কেতিয়াও পুৰীত প্ৰৱেশ নকৰোঁ। মই আপোনা-সকলৰ ভক্ত সেৱক; মোক ত্যাগ নকৰিব। হে ভগবান! গোপালগণ, সুহৃদ্‌বৰ্গ আৰু বলদেৱৰে সৈতে লগ লাগি আমি সকলোটি একেলগে নগৰ সোমাওঁহক। আহক, মোৰ লগতে গৈ মোৰ গৃহত পদধূলি দি চৰিতাৰ্থ কৰোকহি; যি পদৰজ প্ৰাপ্তিৰ দ্বাৰাই আজি পিতৃলোক পৰিতৃপ্ত হব, যি চৰণ প্ৰক্ষালন কৰি দানৱৰাজ বলিয়ে (২) জগতত অনুপম যশস্যা, অতুল ঐশ্বৰ্য্য আৰু ভক্তলভ্য গতি লাভ কৰি কৃতাৰ্থ হৈছিল, সেই চৰণৰ ধূলি দি এই নিঃকিন ভক্তৰ গৃহ পৱিত্ৰ কৰোক হি" (৩)। তাৰ পাচত, বিস্তৰ বুজনিৰে সৈতে ভগবান শ্ৰীকৃষ্ণই ভক্ত অক্রুৰক অলপ শান্ত কৰি এই আশ্বাসেৰে বিদায় দিলে,—"হেৰি, খুড়াদেউ! আপুনি আগ বাঢক; আমিও আপোনাৰ পাচতে, যমুনা পাৰ হৈ মথুৰা নগৰীত প্ৰৱেশ কৰিমহঁক। আৰু, যদুবংশীয় জ্ঞাতিবৰ্গৰ নিগ্ৰহকাৰী কংসক বধ কৰি উঠি, মই অগ্ৰজৰে সৈতে আপোনাৰ

---

(১) "ভবান প্ৰবিশতামগ্ৰে সহযানঃ পুৰীং গৃহম্।
ৱয়ন্বিহাবমুচ্যাৰ্থে তাত দ্ৰক্ষ্যামহে পুৰীং॥"
—শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৪১ আধ্যা, ৮ম শ্লোক।

(২) এওঁ শোণিতপুৰৰ অধিপতি বাণ-ৰজাৰ পিতৃপুৰুষ।

(৩) "অৱনিজ্যাঙ্ঘ্রি যুগলমাসীৎ শ্লোক্যো বলিৰ্হান্।
ঐশ্বৰ্য্যমতুলং লেভে গতিঞ্চৈকান্তিনাং তু যা॥"
—শ্ৰীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৪১ আধ্যা, ১১ শ্লোক।

গৃহলৈ গৈ আপোনাৰ আৰু আত্মীয়গণৰ প্রীতিসাধন কৰিমগৈ” (১)। এই আশ্বাসত অলপ তুষ্ট হৈ অক্রূৰে অগত্যা শ্রীকৃষ্ণৰ ওচৰত বিদায় লৈ বিষাদচিত্তেৰে মথুৰাপুৰীত প্রৱেশ কৰিলে। তাৰ পাচত, ৰাম-কৃষ্ণ ক্ষন্তেক এফলীয়া হৈ অক্রূৰৰ দিহামতে ৰাতি গোপনে মথুৰা প্রৱেশ কৰি পুৰী পৰিদর্শন কৰা বিষয়ক আলোচনাত বহিল; ইফালে নন্দৰাজৰ দিহামতে প্রবাসী গোপবর্গে যমুনাপাৰৰ উপবনত প্রৱস্থুৰা কাপোৰৰ ছালিঘৰ আদি টঙোৱা কার্য্যত তৎপৰ হল। মথুৰাপুৰীৰ প্রৱেশ দুৱাৰবোৰ বৰ ওখ আৰু স্ফটিকময়; চাৰিওফালে মেৰাই চপচপীয়া পানীভৰা গড়খাৱৈৰ দ্বাৰাই পৰিবেষ্টিত; গতিকে তাত প্রৱেশ কৰা শত্রুকুলৰ পক্ষে অতি দুঃসাধ্য (২) সেই কাৰণে, সেই প্রবেশ কৈনেকৈ সুগম কৰিব, ৰাম-কৃষ্ণই তাৰ আলচ পাতিবলৈ ধৰিলে।

—:০:—

(১) “আয়াস্তে ভবতো গেহমহমার্যসমন্বিতঃ।
যদুচক্রদ্রুহং হত্বা বিতরিষ্যে সুহৃৎপ্রিয়ং॥”
—শ্রীমদ্ভাগৱত, দশম স্কন্ধ, ৪১ আধ্যা, ১৪ শ্লোক।

(২) শ্রীমদ্ভাগৱত, ৪১ আধ্যা, ১৭ শ্লোক।

পঞ্চম ছেদ।

—০:০—

যমুনা-সিপাৰে ৰাম-কৃষ্ণ।

সন্ধিয়া-পৰত অগত্যা যমুনা পাৰ হৈ আহি অক্ৰুৰ ইপাৰে পুৰীৰ ভিতৰ সোমালহি, ৰাম-কৃষ্ণ যমুনাৰ সিপাৰে সেই দিব্য উপবনতে ৰল। ইপাৰে শাৰী-শাৰী যমুনাপৰীয়া মথুৰাবাসীয়ে ৰাম-কৃষ্ণ দৰ্শনৰ অতৃপ্ত সুখ অনুভৱ কৰিবলৈ ধৰিলে; সিপাৰৰ উপবন-প্ৰবাসী ব্ৰজবাসীয়ে অৱশ্যে, ইপাৰৰ দৰ্শকবৃন্দলৈ সিমান মন কৰা নাই, মাথোন সেই সময়ত সিবিলাকৰ প্ৰবাস খাটনৰ সুচলার্থে সকলোটি ভাগে-ভাগে ভিন্-ভিন্ কাৰ্য্যত তৎপৰ আছিল। তাৰ মাজত ৰাম-কৃষ্ণ আকাশৰ জোন-বেলি যেন হৈ জিলিকিল! সেই ছেগতে সেই চবুৰীয়া মথুৰা-বাসীয়ে ৰাম-কৃষ্ণ-দৰ্শন-সুখ প্ৰাণভৰি উপভোগ কৰি, সেই জোনাক ৰাতি দুডাঁৰমান উঠাত ধীৰে ধীৰে ঘৰমুৱা হবলৈ ধৰিলে।

ইমানতে নন্দনন্দন বাসুদেৱৰ ব্ৰজলীলাৰ অন্ত পৰে এতিয়া; এইখিনিতে যশোদাতনয় দৈৱকীনন্দনৰ বাল্যলীলাৰ যৱনিকাপাত হয় এতিয়া; আজিৰ দিনতে গোপীনাথ ৰাসেশ্বৰে বৃন্দাবনলীলাৰ সামৰণি মাৰে এতিয়া; যমুনাৰ সিপাৰত আছেমানে ব্ৰজনাথ, ইপাৰ হলেই যদুনাথ হবহি এতিয়া; মথুৰা নগৰীৰ ৰাজ হৈ আছেমানে ব্ৰজযাত্ৰী, ৰাম-কৃষ্ণ পুৰীপ্ৰৱেশ কৰামাত্ৰে মথুৰাপ্ৰত্যাগত হয়হি এতিয়া। বৃন্দাবনৰ শ্ৰীকৃষ্ণ আজি মথুৰাৰ শ্ৰীকৃষ্ণ হয়হি হে লাগে,—মাজতে দুদণ্ড মাথোন; ভগবান শ্ৰীকৃষ্ণই ব্ৰজবাসীক বাল্যলীলা দেখুৱাওঁতে আপোনাৰ

PLEASE HANDLE THE BOOK CAREFULLY.

লীলাত আপুনি মুগ্ধ (১) হোৱাৰ সদৃশে, যৌৱনলীলাক্ষেত্ৰত অৱতীৰ্ণ হৈ গজলীয়া সিংহৰ দৰে বল-বীৰ্য্য দেখুৱাই মথুৰাবাসীক চমক্ লগোৱাৰ লগে লগে আপোনাৰ লীলাত আপুনি মোহিত হয়হি হে লাগে, মাজতে দুদিন মাথোন।

আদ্যলীলা খণ্ড সমাপ্ত।

(১) আদ্যলীলাভাগত ভগবান শ্রীকৃষ্ণই ব্রজবাসীগণক মধুৰ বাল্যলীলা দেখুৱাওঁতে মুগ্ধ সিংহশিশুৰ সদৃশে আপোনাৰ বিক্রমবোধত আপুনি মোহ গৈ কেতিয়াবা হাঁহে, কেতিয়াবা কান্দে! যেনে,—

"কৌমারীং দর্শয়ংশ্চেষ্টাং প্রেক্ষণীয়াং ব্রজৌকসাম্। ক্বদন্নিব হসন্মুগ্ধবালসিংহাবলোকনঃ।"

—শ্রীমদ্ভাগৱত, তৃতীয় স্কন্ধ, ২য় আধ্যা, ২৮শ শ্লোক।

DISTRICT LIBRARY
(HEM BARUA COLLECTION)
TEZPUR.